

HURBÁN

IMPRESSZUM

Főszerkesztő: Zima András

Felelős szerkesztő: Jakab Attila

Szerkesztőség: Lénárt András, Glässer Norbert, Olosz Levente

Olvasószerkesztő: Fekete Ildikó

Grafika: Csizik Balázs

Tudományos tanácsadó testület:

Dr. Barna Gábor, Dr. Frojimovics Kinga, Dr. Gecsényi Lajos,
Dr. Novák Attila, Dr. Simon Attila, Dr. A. Sajti Enikó, Dr. Toronyi Zsuzsanna,
Dr. Gárdonyi Máté

Szerkesztőségi e-mail:

hurban@hdke.hu

Kiadó:

Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány
1094 Budapest, Páva utca 39.

ISSN 3004-023X (online)

Együttélés, összeomlás, újrakezdés

2024 / 1

Tartalomjegyzék

5

Szerkesztőségi ajánló

Tanulmányok

A. Blokk: 2022. okt. 27-i "Visszatérés – hazatérés? Magyar zsidók kivándorlási dilemmái" konferencia előadásai

Frojimovics Kinga: Az 1940-es évek második felében Magyarországról alijázó zsidók dilemmái 6-11

Kelemen Ágnes: Emigráns múlt és itthon maradás 12-16.

Eva Fried: A reluctantly transferred Hungarian heritage 18-23.

Alice Freifeld: "Returnees on the Edge" 24-33. 3

Olosz Levente: A magyar jerida. Visszavándorlás Izraelből Magyarországra 1949 és 1954 között 34-49.

B. Blokk: 2023. szept. 12-i "Magyar Makkabeusok új harcmezőkön. Komoly Ottó és a cionista ellenállás öröksége" konferencia előadásai

Komoly, Thomas: Politikai és emberi kiértékelés 50-55.

Novák Attila: Izrael és az új Afrika politika az 1960-as években – a magyar állambiztonsági iratok tükrében 56-63.

C. Blokk: Varia

Vojcsik M. Johanna: Magyar női deportáltak Sachsenhausen külső táboraiban I. Kényszermunka a Harmadik Birodalomban. 64-80.

Ádám István Pál: BSZKRt. dolgozók, jobboldaliság, baloldaliság és a holokauszt 82-89.

Gulyás Klára: A roma holokauszt emlékezetpolitikai törekvései. Emlékezeti helyek Magyarországon 90-105.

Recenziók:

- Egy szimbolikus politikai diskurzus metamorfózisa.* **106-107.**
Bajcsi Ildikó: *Nemzethűség és őrségváltás. A komáromi és környékbeli zsidóság jogfosztása (1938–1944). Múlt és Jövő – Clio Intézet, Budapest, 2023. (Glässer Norbert)*
- Erdész Ádám (válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta): *Levelek a Kner család életéből 1938–1949. Magvető, Budapest, 2023. (Goldmann Márta)* **108-110.**
- Szekér Nóra (szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta): *Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója, 1940. február 25. – 1946. március 9. ÁBTL, Budapest – Kronosz, Pécs, 2021. (Jakab Attila)* **112-115.**
- Lucy Adlington: *Divatszalon Auschwitzban. A haláltábor varrónőinek igaz története. HVG Könyvek, Budapest, 2022. (Nagy Adél)* **116-117.**
- Karsai László: *Szalai Pál. Politikai életrajz. (Wallenberg füzetek, 12). Raoul Wallenberg Egyesület, Budapest, 2022. (Jakab Attila)* **118-119.**
- A Holokauszt új(szerű) története.* **120-125.**
Alexandre Bande – Pierre-Jérôme Biscarat – Olivier Laliu (szerk.), *Nouvelle histoire de la Shoah. Passés/Composés, Paris, 2021. (Jakab Attila)*
- Láng Eszter: *Élni, ahogy. Kortárs Szalon, Debrecen, 2021. (Hörcher Eszter)* **126-130.**
- 4 Farkas Zsófia (szerk.): *Szemtanúk / Eyewitnesses. Traumaábrázolások a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményéből / Depictions of Trauma from the Collection of the Hungarian Jewish Museum and Archives, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest, 2023. (Lénárt András)* **132-137.**
- Margittai Linda (szerk.): *„Ellenállni a gonosznak”. Tanulmányok a 70 éves Karsai László tiszteletére. Szegedi Tudományegyetem Jelenkortörténeti Tanszék, Szeged, 2022. (Jakab Attila)* **138-140.**

A hurbán pusztulást jelent. A kifejezést hagyományosan a jeruzsálemi Szentély pusztulására használták. A szó a spanyol kiűzetést is jelölte. Az orthodox zsidóság a vészkorokra is alkalmazta a kifejezést. A pusztulás viszont önmagában történeti és szociokulturális síkon nehezen értelmezhető, csupán erkölcsi következtetések vonhatók le belőle. Az induló folyóirat célja differenciáltan – korszakonként tagoltan, azok kontextusának figyelembevételével – szemlélni azokat a jelenségeket, amelyek a közép-európai, és a vele érintkező térségek zsidóságainak életében a Soá idején az összeomláshoz vezetett. A periodika nagy hangsúlyt kíván fektetni az együttélés kérdésére, melyet a társadalmi struktúrával, mint kontextussal együtt változónak tekint. A holokauszt története nem zárható le a közösségek pusztulásával. A visszatérők újrakezdési stratégiái ugyanúgy kiemelt figyelmet érdemelnek. A zsidó közösségek a mártíriumot évszázadokon keresztül tudatosan mutatták fel, mint az Örökkévaló nevének megszentelését (kidus Hasém), ezáltal a pusztulás közösségi értékmegerősítő és kohéziós erőt keltő jelentéssréteget is kapott. A múlt eseményei az általános emberi együttélés mintázataiban számunkra is útbaigazító és összetartó erővel bírhatnak. Ezért a folyóirat helyet kíván adni a memorbuch-elemzéseknek, a visszaemlékezés és a narrativitás kérdésének, valamint a holokausztról, s általában a genocídiumokról szóló alkotások művészetszociológiai vizsgálatának is.

5

A magyarországi zsidóság a Soá előtt egy közép-európai zsidó világ részét képezte, ugyanakkor az ország határterület is volt. Egyfelől otthont adott a német-cseh-morva gyökerű askenáz rítusú zsidóságnak, másfelől – az országban megjelenő Habsburg galíciai zsidóság révén – a kelet-európai zsidósággal is érintkezett. Balkáni határain túl pedig már az Oszmán Birodalom szefárd zsidósága volt található. A folyóirat kitekintést nyújt a közép-európaiság mellett ezekre a déli és keleti területekre is.

Hurbán: együttélés – összeomlás – újrakezdés c. folyóirat célja hazai és külföldi tudományos eredmények közzétevése és bemutatása, helyi közösségtörténeti kutatások segítése és a holokausztmegemlékezésekhez kötődő hírek szemlézése. Első számunk egyúttal a HDKE munkatársainak bemutatkozó lapszáma is. Szerzőink a saját kutatási területükön elért új eredményeiket jelenítik meg. Tudatosan tükrözi a stáb sokszínűségét a fogalmi keretek és a megközelítések sokfélesége, amelyből a periodika interdiszciplináris megközelítése is adódik.

Az 1940-es évek második felében Magyarországról alijázó zsidó árva- gyerekek dilemmái

A második világháború végén, ill. a felszabadulást követően a Magyarországra visszatérő zsidók, munkaszolgálatosok, munka- és koncentrációs táborok túlélői elsősorban azokat a más-hová hurcolt családtagjaikat várták vissza egykori otthonukba, akiknek háború alatti sorsáról nem rendelkeztek megbízható információkkal. Sokan a legkülönbözőbb hivatalokkal folytatott levelezés, valamint visszatérő túlélők sokszor egymásnak ellentmondó elbeszélései alapján próbálták akár évekig is nyomozni, hogy mi történt a Holocaust során családjuk egyes tagjaival. Fenákel Judit író, aki gyermekkorában anyjával együtt a szolnoki cukorgyárból először Strasshofba, majd onnan a Wünschek–Dreher sörgyár aichhofi uradalmába került kényszermunkára, a következőképpen emlékezett vissza egy 2001-ben adott interjújában arra, hogyan tudták meg, és még inkább hogyan igyekeztek feldolgozni azt, hogy a családfő, Judit apja nem fog visszatérni a munkaszolgálatból:¹

„Édesapád mikor halt meg, vagy hogy tudtátok meg, hogy meghalt?”

6 „Nem tudjuk pontosan, hogy ez '44 legvégén vagy '45 legelején volt, de több levelem is van a haláláról. Ugyanis hát mi annyira vártuk őt, hogy amikor mi azon a helyen, ahova deportáltak bennünket, felszabadultunk, akkor én kimentem az országútra, ahol zúdultak az orosz katonák, és ott álltam, hogy apukám jönni fog, és mi itt találkozunk. Nem tudom, hogy képzeltem. Hát gyerekésszel..., hogy képzeltem, hogy kerül oda, honnan tudja, hogy mi ott vagyunk, de úgy gondoltam, hogy mi ott fogunk találkozni. No, amikor ugye ebből nem lett semmi, akkor mikor hazaértünk Magyarországra... haragszom magamra azért, hogy azt mondom, hogy „haza”..., akkor is úgy képzeltem, hogy ő várni fog bennünket az állomáson. Vagy Pesten vagy Gyomán, mert Endrődnek nem volt vasútállomása, ma sincs. És meg voltunk döbbenve, hogy nem vár. Aztán tudom, hogy nagyon sokáig jártunk ki, a vonatok hozták haza a hadifoglyokat, a volt katonákat, a deportáltakat, a volt munkaszolgálatosokat is. Lestük, hogy jön. Nem jött, nem jött, és akkor ez a... apunak ez a jóbarátja elkezdett érdeklődni, hogy mi történt vele, és erre vonatkozóan vannak levelek, volt bajtársai írták meg, hogy... mindegyik nagyon szégyenkezve, mintha az ő szégyenük lenne, hogy ezt közölni kell a Fenákel Lajos feleségével, hogy Kőszegig volt együtt apu az alakulatával. Hála Istennek, van ezekben a levelekben, hogy nem érte meg, mert utána a többiek mentek Mauthausenbe, és az már halálmenet volt. És mindegyik egybehangzóan ezt írja, hogy... hát apu mindig gyöngye gyomrú volt, tudom, hogy mindig külön főztek neki ilyen diétás ételeket, mert apunak fáj a gyomra, meg mindig kapkodta be a szódabikarbónát, erre emlékszem. És hát végképp tönkrement a gyomra az ottani kosztól, meg bizonyos dolgokat, például a fagyökeket és a fűvet nem bírta megenni, nem is volt hajlandó. És az van ezekben a levelekben, hogy végelgyengülésben halt meg. De olyannyira konkrétak ezek a levelek, barakktársai írták, hogy még az egyikben az is benne van, hogy volt neki egy jó bőrkabátja, és azt ki kapta meg, amikor halva találták a priccsen. Én úgy tudtam, hogy kiment a latrinára, és nem jött be, mások azt írják, hogy ott a priccsen halt meg reggelre. De teljesen egybehangzó, ami... tanúi voltak a halálának. Kőszeg, az egy híres tábor

1 VHA, 51638. Fenákel Judit 1936-ban született Budapesten. Az interjút Bársony Ágnes készítette 2001. április 5-én, Budapesten, magyar nyelven.

volt. Nagyon sokan pusztultak ott el. Úgyhogy az ő halála, az nyomon követhető... arról tudunk. De azt is tudom, hogy már réges-rég nyilvánvaló volt, hogy meghalt, és itt voltak ezek a levelek, melyek tanúsították, és édesanyám férjhez ment, de nekem volt egy visszatérő rémálmom. Ezt is többször megírtam, hogy csöngetnek, én megyek ki ajtót nyitni, és ilyen koldusrongyokban ott áll az apukám az ajtóban. Ezt nagyon sokáig álmodtam is, meg gondoltam is. És hogy akkor mi történe.”

Ebben a bizonytalan helyzetben, még várva az egyes családtagokat, vagy a kapott információkat még nem biztosan elfogadva, a túlélők törekeny és bizonytalan, gyakorta változó terveket szőttek életük folytatásáról, beleértve annak helyszínét is. Jelen cikkemben kizárólag ezekre a rendelkezésünkre álló ego-dokumentumokból, családi hagyatékokból, tanúvallomásokból, életút interjúkból és más személyes iratanyagokból leszűrhető, kifejezetten személyes, családi dilemmákra szeretném felhívni a figyelmet. Még egy fontos megkötés: a magyarországi zsidó túlélők családi helyzetüket tekintve, nagy általánosságban, két csoportra oszthatók. Az egyik csoportba azok tartoznak, akik szűk családjukból egyedül éltek túl a Holokausztot. Ők azok az általában fiatal felnőttek, akik túléltek az auschwitzi deportálást és a náci koncentrációs táborokat, ill. az életben maradt munkaszolgálatosok. A másik csoportba azok tartoznak, akik egy csonkacsaládban éltek túl a Holokausztot, családtagjaik egy részével együtt. Ide tartoznak elsősorban a pesti gettók, és a strasshofi deportálás túlélői. Utóbbiaknál a családi dinamikák talán minden más tényezőnél erősebben befolyásolták azt, hogy egy-egy család, vagy az egyes családtagok hogyan és főleg hol gondolták az életük folytatását a háborút követően. Az egykori strasshofi deportáltak esetében ugyanis a felszabadulás, és a korábbi lakhelyükre való visszatérés többnyire jelentősen átstrukturálta a túlélő csonkacsaládokat.² Többségük hazavárta a munkaszolgálatos apákat és idősebb fiúkat, sokszor azokat is, akiktől már hosszabb ideje nem kaptak életjelet. A hazatéréskor szembesültek azzal is, hogy a Strasshofba deportáltakkal ellentétben, az Auschwitzba deportált családtagjaik és közösségük más tagjainak túlnyomó többsége nem élte túl a Holokausztot.

Minden család gyászolt, de a gyászuk sokféle, részben megélhető, részben megélhetetlen volt, mellyel ráadásul a család egyes tagjai különbözőképpen, sokszor egymásnak ellentmondóan próbáltak megküzdeni. A családi gyász mellett az újrakezdés is komoly kihívások elé állította a túlélőket. Bizonytalan helyzetben, alapvető információk hiányában kellett eldönteniük olyan alapvető kérdéseket, hogy hol és hogyan akarják folytatni életüket. Sokszor maga a hazatérés sem volt végleges döntés. Hiányzó családtagjaikat várták haza, de a Holokauszt tapasztalatait követően életüket máshol tervezték újrakezdeni. Azonban ebben sem volt semmilyen egységes stratégia. Voltak, ahol családok döntöttek a kivándorlás mellett, voltak, ahol csak a fiatalabb generáció. A háború éveiben kiskamasz gyerekek csatlakoztak jellemzően cionista csoportokhoz az izraeli kivándorlást választva.

2 A strasshofi deportálásról lásd Frojimovics–Kovács 2015; Frojimovics–Kovács 2018.

Az egykori strasshofi csonkacsaládok háború utáni dilemmáira egy látszólag egyszerű, bár szélsőséges alaphelyzetet szeretnék röviden bemutatni: a deportációt csak a gyerekek éltek túl, de csak Magyarországra visszatérve szembesültek azzal, hogy szüleik egyike sem maradt meg.³

Azok a gyerekek – a strasshofi deportáltak esetében általában testvérek –, akik szűk családjukból egyedül éltek túl a deportálást, többnyire a felszabadulást követően visszatértek Magyarországra azt remélve, hogy találnak túlélő családtagot. Idősebb testvért, unokatestvért, nagybácsit vagy nagynénit, valakit. Ez történt például az 1933-ban Debrecenben született Ehrenfeld Ferencel, aki születésétől kezdve nem hallott, ezért 1944 Peszahjáig a budapesti Izraelita Siketnémák Országos Intézetének bentlakásos diákja volt.⁴ Akkor, a német megszállás következtében, az intézet hazaküldte családjukhoz a vidékről érkezett diákjait. Ferencet 1944 nyarán anyjával és a nála nyolc évvel idősebb nővérével, Klárral deportálták 1944 nyarán Debrecenből Strasshofba. Apja és bátyja akkor már munkaszolgálatos volt. Strasshofból az anya két gyerekével egy Bécs melletti birtokra, Münchendorfba került mezőgazdasági munkára. Az istállóban laktak, krumplit szedtek, valamint arattak. A bombázások alkalmával a földek melletti árkokba menekültek, ahonnan látták az égő Bécset.

1944 novemberében, a mezőgazdasági szezon végeztével, Bécsbe szállították, és egy iskolában kialakított ún. lakótáborban (Wohnlager) helyezték el őket (21. Mengergasse 33-35). A kibombázott házakhoz jártak dolgozni, túlélőket és értéktárgyakat kellett keresniük. 1945 tavaszán a németek evakuálták a táborot, a csoportot halálmenetben vitték végig Mauthausenig. Egy alkalommal az anyja megpróbálkozott volna a szökéssel, de Ferenc a nála levő hátizsákot, melyben főleg élelem volt, éppen feltette a csoporttal haladó szekérre, étel nélkül pedig az anyja nem kockáztatta meg a család szökését. Mauthausenben az anya hamar tífuszos lett. A felszabadulást ugyan még megérte, de néhány nap múlva a hörschingi amerikai katonai kórházban meghalt. Anyja halála után Ferenc mindenképpen Erec Jisraelbe akart menni, de nővére rábeszélte, hogy térjenek vissza Magyarországra, hátha megtalálják apjukat és testvérüket. Ferenc bátyja valóban visszatért a munkaszolgálatból, a testvérek tőle tudták meg, hogy az apjuk meghalt. Egy Debrecen melletti faluba költöztek, ahol távolabbi rokonaik éltek. Klári férjhez ment. A család Ferencet vissza akarta küldeni a budapesti Süketnéma Intézetbe, de amikor Ferenc számára kiderült, hogy a túlélő intézeti gyerekek mindvégig együtt maradtak Budapesten, és nem deportálták őket, úgy érezte, nem tud beilleszkedni közéjük.

Házasságára Erecbe, bátyja pedig Amerikába akart menni. Ferenc a nővéréhez csatlakozott. 1946-ban hagyták el illegálisan Magyarországot, Jugoszláviába mentek.⁵ Ott Klári hét hónapra megszülte a fiát, ezért két hónapra Zágrábban maradtak, hogy a csecsemő megerősödjön. 1946 telén a Rafiah nevű hajón hagyták el Jugoszláviát, mintegy 700 illegális alijázóval együtt. A hajó a görög partoknál viharba került, és 1946. december 8-án Syrna szigete mellett elsüllyedt. Ferencnek és rokonainak sikerült kiugraniuk a süllyedő hajóból. A szerencsétlenségben 8-an meghaltak.⁶

3 A Holokauszt következtében árván maradt testvérek esetére lásd YVA O3/11684, Moshe Porat (sz. Frisch Ernő, Hajdúnánás, 1931), interjú készítésének helye és időpontja: n.a., 2011. július 18., YVA O3/12767, Pnina Rubinstein (sz. Frisch Irén, Hajdúnánás, 1929), interjú készítésének helye és időpontja: Haifa, 2006. december 31. – e két interjút testvérek adták. Valamint: YVA O3/12060, Jakov Ehrenfeld (sz. Ehrenfeld Ferenc, Debrecen, 1933), interjú készítésének helye és időpontja: Jeruzsálem, 2002. május 23., és YVA O3/13018, Esther Schindler (sz. Szegfű Irén, Hajdúnánás, 1938), interjú készítésének helye és időpontja: Yad Vashem, Givataim, 2006. október 25. A strasshofi túlélők életéről, a háborút követő években Magyarországon, lásd Frojimovics 2021.

4 Az Izraelita Siketnémák Országos Intézete diákjainak háború alatti sorsáról lásd Frojimovics 2016, valamint Frojimovics 2017.

5 A második világháborút követő illegális zsidó kivándorlásról (a Bricháról) lásd Bauer 1970; Magyarországi vonatkozásairól pedig lásd Novák 2002; valamint Frojimovics 2015. A témáról lásd még Ephraim Dekel munkáját, aki 1947–1948 során errec-jisraeli küldöttként a Bricha európai parancsnoka volt. Az eseményeket testközelből megtapasztaló szerző könyve eredetileg héberül jelent meg két kötetben 1958-ban Tel-Avivban *Banetive HaBriha* címen. Angol változatát lásd Dekel 1972.

6 A Rafiah szerencsétlenségéről lásd: <https://wrecksite.eu/wreck.aspx?222275> (utolsó letöltés: 2024. január 25).

A szigeten nem volt hová elhelyezni a többszáz embert, zuhogó esőben a szabadban voltak. A csecsemő nem tudott szopni, és bár valaki hozott neki kecsketejet, azt nem itta meg. Pár nap múlva jött két angol hajó és Ciprusra vitte a csoportot, a betegeket pedig Rhodosra. Így Ferenc és családja Rhodosra került. Onnan két hónap múlva Erec Jisraelbe szállították őket. Ferenc egy jeruzsálemi süketnéma intézetbe került, ott élte át 1948-ban a város ostromát is.

Az Ehrenfeld gyerekek tehát, miután megtudták, hogy szüleik nem éltek túl a Holokausztot, egyértelműen el akarták hagyni az országot. Még akkor is, ha a legidősebb testvér, Klári, férjhez ment, és gyereke is született. A kérdés csak az volt, hová menjenek. Klári immár a saját családjával és öccsével Erec Jisraelt, a munkaszolgálatot túlélte testvérük, László, pedig az Egyesült Államokat választotta.

Egy darabig hasonló történt Szegfű Irénnel és három nővérével is. Irén 1938-ban született Hajdúnánáson, legidősebb nővére 11 évvel volt idősebb nála. A Szegfű családból is az anyát deportálták a négy lányával együtt. Ők Bécsbe kerültek, ahol egy iskolai lakótáborban (15. Hackengasse 11) végig együtt voltak az egyik nagynénjükkel és annak négy gyerekével, köztük egy másfél éves kicsivel. Bécsből őket is Mauthausenbe vitték, és ők is gondolkodtak a szökésen. Irén anyja végül úgy döntött, hogy két sokgyerekes családnak semmi esélye megszökni, és túlélni a hegyekben, így a halálmenetben maradtak. Ebben a csoportban, hogy gyorsabban haladjanak, egy idő után a németek szekerekre tették a kisgyerekeket és az időseket. A hét éves Irén és 11 éves nővére is egy szekerre került, és a többiektől külön érkeztek Mauthausenbe. Amikor a gyaloglók is megérkeztek, a gyerekek anyjukat és nővéreiket keresték. Egy ismerősüktől azonban megtudták, hogy azok lemaradtak, mivel egyik nővérük megsérült és a többiek vele maradtak.

Végül Mauthausenben szabadultak, és csak Magyarországra visszatérve találkoztak nővéreikkel. Tőlük tudták meg, hogy mi történt az anyjukkal a Mauthausen felé tartó halálmenetben. Útközben az egyik nővér, Lea, hátára rávágtak puskatussal, amitől eltört egy bordája. Végül azonban mindhármuknak sikerült felszállniuk valamilyen járműre, ami viszont elromlott és száguldani kezdett. Sikerült leugraniuk, de az ugrás szerencsétlenül sikerült, és Leán, valamint az anyján átment a jármű. Saranak nem lett baja. A menet viszont továbbment és őket hármukat otthagyták; Leát és anyját súlyos állapotban. Sara mindenkiről levette a sárga csillagot, és egy arra menő német járműre felkérérdkedett azzal, hogy a két sérült magyar menekült. A közeli kórházba vitték őket. Sarát pedig egy helyi család fogadta be. Minden nap meglátogatta a sérülteket. Leának az egyik lába roncsolódott szét, anyjának viszont súlyos hassérülése volt. A kórházban halt meg. A felszabadulás után Sara visszahozta Magyarországra Leát, akit még sokáig kórházban kellett kezelni. A négy testvér visszatért Hajdúnánásra, a teljesen kifosztott szülői házba, és a visszatérőktől megtudták, hogy apjukat Dachauban veszítették el.

Miután bizonyossá vált, hogy árván maradtak, elhatározták, hogy Erec Jisraelbe vándorolnak. 1946 legelején érkeztek egy németországi DP-táborba, Aschauba. Ott a lányokat korcsoportjuknak megfelelő csoportokba osztották. A két kisebb, Irén és Cippora, azonban olyan rossz fizikai állapotban voltak, hogy időről-időre kórházba, vagy szanatóriumba vitték őket. Sara aztán egy nap a saját korcsoportjával alijázott. Mivel azonban az Exodusra került, testvérei hamarosan viszontlátták Németországban. Lea a Theodor Herzl hajóra került, őket Ciprusra vitték a britek. A két fiatalabb testvér 1947 végén alijázhatott volna, de Irén megbetegedett, így ő átkerült a bergen-belseni DP-táborba. Vele ment Cippora is, aki nem akarta egyedül hagyni a húgát. Végül 1948 márciusában érkeztek meg Erec Jisraelbe. Mind a négyen alijáztak tehát, de nem egyszerre.

A két kisebb lány, Irén és Cippora, Kfar Batiaba került, egy vallásos gyerekotthonba.⁷ Az otthon vezetője szét akarta választani őket, mint minden más testvért, mert a házakat korcsoportok szerint szervezték. Erre Cippora kiabálni kezdett az igazgatóval, mondván: „*A németek sem választottak szét minket, úgyhogy te biztosan nem fogsz. Semmi nem segít rajtad, együtt fogunk maradni.*” Így hát együtt maradtak, és egy ágyban aludtak, mert Irén félt éjszaka egyedül.

Felnőtt emberként a nővérek nem beszéltek egymás közt az átéltekről. Irén (Izraelben már Esther) és a szintén Hajdúnánásról származó férje elvi okokból soha nem utaztak el Izraelből. Esther – nyilván szoros összefüggésben mindazzal, amit a család a háború alatt és közvetlenül utána átélt – egész életében nővérként dolgozott különböző kórházakban.

ÖSSZEGZÉS

Az árván maradt gyerekek tehát sokszor – bár nem mindig – a kivándorlást választották. Voltak olyan családok, ahol a túlélő gyerekek szétszakadtak egymástól, mivel saját döntésükből nem ugyanoda mentek. Voltak ugyanakkor olyan esetek is, ahol végül sikerült ugyan együtt maradni, de hosszabb-rövidebb ideig a testvérek elszakadtak egymástól. A kivándorlást intéző hatóságok, és az illegális alija szervezetei ugyanis egyáltalán nem vették figyelembe azt, hogy milyen traumát jelent a Holokausztot túlélő gyerekek számára a megmaradt családtagok újbóli, nem önszántukból történő szétválasztása. És úgy látszik ezzel az izraeli gyermekvédelmi szervek sem voltak tisztában az 1940-es évek második felében.

7 A Bessie Gotsfeld ifjúsági falu és mezőgazdasági iskoláról lásd <https://amitchildren.org/timeline/kfar-batyabessie-gotsfeld-childrens-village-farm-school-opens-raanana/> (utolsó letöltés: 2024. január 25).

SZAKIRODALOM

Bauer, Yehuda 1970: *Flight and Rescue: Bricha, the organized escape of the Jewish survivors of Eastern Europe, 1944–1948*. New York.

Dekel, Ephraim 1972: *B'riha: Flight to the Homeland*. New York.

Frojimovics Kinga 2015: A Bricha kezdetei Magyarországon (1945 nyara – 1946 márciusa). *Korunk* (III. folyam, 26.) 5. 63–71.

Frojimovics, Kinga 2016: Attempting to Rescue Handicapped Jewish Children: The National Institute for the Israelite Deaf-Mute in Budapest During and After the Holocaust, 1938–1948. In: Grazia Prontera et al. (eds.): *Children and War: Past and Present II*. Solihull, UK, 139–148.

Frojimovics, Kinga 2017: The National Institute for the Israelite Deaf-Mute in Budapest, 1938–1948: A Case Study for the Rescue Strategy of Continuously Operating Jewish Communal Institutions, In: Joanna B. Michlic (ed.): *Jewish Families in Europe, 1939 – Present: History, Representation, and Memory*. Waltham, 67–84.

Frojimovics Kinga 2021: Családi mindennapok – mindennapi családok. Strasshofi túlélő családok Magyarországon az 1940-es évek második felében. In: Lénárt András – Kovács Tamás (szerk.): *Hogyan tovább? Zsidó családok Magyarországon a háború után*. Budapest, 20–29.

Frojimovics, Kinga – Kovács, Éva 2015: Jews in a 'Judenrein' City: Hungarian Jewish Slave Laborers in Vienna (1944–1945). *Hungarian Historical Review* (4.) 3. 705–736.

Frojimovics, Kinga – Kovács, Éva 2018: Tracing Jewish Forced Labor in the Kaiserstadt – A Tainted Guided Tour in Vienna. In: Werner Dreier – Angelika Laumer – Moritz Wein (eds.): *Education with Testimonies, Vol. 4: Interactions – Explorations of Good Practice in Educational Work with Videotaped Testimonies of Victims of National Socialism*. Berlin, 93–103.

Novák Attila 2002: Legális és illegális kivándorlás Palesztinába. In: „Szólj Izrael fiaihoz...” (Mózes II. könyve 31.13.). Budapest, 87–97. (Bethlen Téri Füzetek.)

EMIGRÁNS MÚLT ÉS ITTHON MARADÁS

E tanulmány középpontjában a magyar „maradék zsidóság” egy olyan csoportja áll, akiktől azt várhatnánk, hogy fokozottan hajlottak a kivándorlásra, mivel sokan komoly emigrációs potenciállal rendelkeztek: a háború előtt külföldön éltek, mégpedig ott tanult értelmiségiek voltak. Őket szokás a numerus clausus száműzöttjeinek vagy menekültjeinek is nevezni, mivel, vagy szó szerint a numerus clausus tartotta őket távol a magyarországi egyetemektől, vagy azoknak a zsidóvéreseken megnyilvánuló szelleme, tehát az antiszemitizmus űzte el onnan. A zsidókvóta miatt a zsidónak tekintett jelentkezők annyira kis hányada került be a magyar egyetemekre, hogy a nem kitűnő érettségivel, vagy a protekcióval nem rendelkezőknek erre nem volt reménye, és amennyiben nem adták fel a továbbtanulást, mint célt, már egész fiatalon kivándoroltak. Ezek a személyek jó nyelvtudással, külföldön is hasznosítható szaktudással és külföldi kapcsolatokkal is bírtak, még ha ezek meg is kophattak az itthon töltött évek és a vészidőszak alatt.

12 Disszertációm¹ több mint ezer (1131) Horthy-kori vándordíák sorsát igyekeztem feltárni, akik orvos- vagy mérnökhallgatók voltak Bécsben, Prágában, Berlinben és Bolognában. Mintegy négy ötödük volt zsidó a beiratkozási dokumentumai, az érettségi bizonyítványa vagy a születési anyakönyve szerint. 427 esetben jártam sikerrel. 139-en biztos, hogy a Soá áldozatául estek. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy nem gyilkolták meg többüket, csak azt, hogy sokukról túl kevés adatom volt ahhoz, hogy az áldozatokkal kapcsolatos adatbázisokban, és a Yad Vashem emléklapjain talált személyekkel egyértelműen azonosítani lehessen őket. Ugyanakkor többféle forrás – ego dokumentumok, életrajzok, sajtó cikkek, orvosi és mérnöki szaklapok, nekrológok és utódaikkal készített interjúk – alapján a Holokauszt túlélő numerus clausus száműzöttek háromféle jellegzetes sorsa rajzolható fel.

Az első Links Artúr szemorvos szavaival jellemezhető:

„Tényleg nem történt velem soha semmi különös. Két világháborút éltem át. (...) És a 'legjobbkor' jöttem ki Amerikába. („Igen, a Doktor úr sok mindent megspórolt magának, amit mi átértünk”.) Igaz, hogy szüleim ott rekedtek és Auschwitzban elvesztek. A seb, a sebzettség lehet örök, de bizonyosan nem különleges.”²

Az egyik út tehát a háború előtti tartós emigráció volt, a szerencsés keveseké, ugyanakkor azért is választottam a fenti idézetet ennek jelzésére, mert fontos megjegyezni, hogy az ő életüket fokozottan végig kísérte a túlélők bűntudata, amiért „jókor voltak jó helyen”.

Egy másik út azoké volt, akiket nemcsak a numerus clausus űzött el annak idején itthonról, hanem a peregrinációt (egyetemjárást) politikai emigrációra használták fel, és 1945-ben azért tértek haza, hogy „a szocializmust építsék”. Mint a Svájcból hazatért Hódos György írta:

1 Kelemen 2019.

2 Links 1977: 8.

„Fekete-fehér világunkban minden tiszta volt és átlátszó, hála a marxizmus-leninizmus mindenre magyarázatot nyújtó elméletének. Egyetlen másodpercig sem kételkedtünk abban, hogy Hitler bukása után a Horthy-Magyarország romjain felépül a szocializmus paradicsomi világa.”³

Mérei Ferenc pedig meg volt róla győződve, hogy nemcsak politikailag, hanem szakmailag is eljött az ő ideje:

„úgy éreztem, hogy én egyike vagyok annak a rendkívül kevés forradalmi lelkületű embernek, aki gyerekekkel és pedagógiával foglalkozik. Én erre erősen készültem. Én tudtam azt, hogy fog jönni egy pillanat, amikor valahogy meg lehet változtatni az iskolarendszert.”⁴

A nagy többség azonban azért tért vissza Magyarországra, mert elhurcolása előtt is itt élt. Ugyanis az 1930-as évek és a második világháború folyamán a vándordiókok nagy része kényszerűségből hazatért, mivel a jellemző célországokban (Ausztria, Csehszlovákia, Németország, Olaszország, Franciaország) egyre fogyott a levegő a külföldi zsidók körül. Először is a nácik németországi hatalomra kerülése, majd a Harmadik Birodalom terjeszkedése és az olasz fasizmus zsidók ellen fordulása miatt. Így hiába volt nagyon nehéz a zsidó értelmiségieknek a külföldi diplomájukat honosítani és a képzettségüknek megfelelő munkát találni Magyarországon, az 1938-as zsidótörvény után végképp, éppen eddigre „a nagy világon e kívül nem volt számukra hely”. A háború első felében ráadásul úgy is tűnt, hogy még mindig kevésbé életveszélyes zsidóként Magyarországon lenni, mint a nácik megszállta területeken. Tehát, az 1920-as és 30-as években a numerus clausus által száműzött magyar zsidók nagy része, egy újabb száműzetés után, megint Magyarországon találta magát, és itt kellett szembenéznie a munkaszolgálat, a gettósítással és a deportálással. Következésképpen, munkaszolgálatosként és deportáltként, amennyiben ezeket túléltek, ugyanazon faktorok befolyásolták visszatérésüket, mint a többi elhurcolt és túlélő magyar zsidóét. Ám későbbi pályafutásukra sok esetben nagy hatással volt a háború előtti peregrináció.

Az általam vizsgált orvosok és mérnökök nagy része 1945 után késleltetett szakmai kibontakozást élt meg. Egyrészt, mert az egyetemek végre honosították külföldi diplomájukat, másrészt, mert kimondottan nagy igény volt olyan értelmiségiekre, akik nem kompromittálódtak a Horthy-korban és főleg nem a nyilasdiktatúra idején. A budapesti orvosi kar és a Műegyetem disszertációm szereplői közül 64 orvos és mérnök külföldi diplomáját honosította, például Gergely Éva, aki a prágai német egyetemen tanult az 1930-as években. Ennek köszönhetően, sok-sok évvel a külföldi tanulmányaik után, amely közben az életük is veszélyben volt és sokszoros traumát éltek át, végre elkezdhettek saját szakmájukban és képzettségüknek megfelelő pozíciókban dolgozni.

Ám nemcsak a karrier megképesítését, hanem a kibontakozás lehetőségét is hangsúlyozni kell. A zsidó értelmiségiek, és főként a külföldi diplomások, többségükben nem tudtak az 1945 előtti Magyarországon érvényesülni, ezért tökéletesen illettek az olyan pozíciókba, ahonnan a korábbi alkalmazottakat el akarták távolítani, mert megbízhatatlannak ítélték őket. Zsidó

3 Hódos 2005: 116.

4 Szilágyi 1972: 282.

származásuk egyik pillanatról a másikra hátrányból előny lett.⁵ Az 1945 és 1949 közötti rövid „békeidőben” a korábban külföldön tanult értelmiségi túlélők kevésbé voltak érdekeltek a kivándorlásban, mint más zsidó csoportok, például azok, akiket gyár- vagy bérháztulajdonosként osztályellenségként üldöztek, vagy az ortodox zsidók, akiknek vallási élete lassan ellehetetlenült. Az általam vizsgált egykori egyetemisták ugyanis főként asszimilált kispolgári családokból származtak. Nemcsak a közigazgatás, a minisztériumok, az egészségügy és az ipari cégek szívtak fel nagy számú zsidó értelmiségit a háború előtti és alatti személyzet leváltására, hanem olyan új intézményi struktúrák is, mint a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ). A koalíciós pártok közül a kommunistákat jellemezte leginkább ez az úgynevezett „káderehség”. Eleinte akkora szükséglet volt új emberekre, hogy önmagában az előző rendszer általi üldözöttség felruházta a zsidókat egy újfajta tőkével: a politikai megbízhatósággal.⁶

A politikai megbízhatóság azonban kétélű fegyver volt, mivel a zsidó értelmiségiek gyorsan fejlődő karrierje a „judeokommunizmus” antiszemita mítoszát is táplálta, ami miatt a kommunista hatalom gyorsan a saját zsidó káderei ellen is fordult – de nemcsak azért, hogy az antiszemitának tartott tömegeket ne haragítsák magukra, hanem a kommunisták saját bizalmatlansága, egyesek saját antiszemitizmusa miatt is.

A numerus clausus korának (1920–1945) vándordíákjai, köztük a kommunisták is, a fordulat éve (1948) után nemcsak zsidó származásuk miatt kerültek veszélybe, hanem emigráns múltjuk miatt is, hiszen ez rendszerint nyugatra fekvő országokhoz kötötte őket, akikkel a szocialista országok hidegháborúban álltak. A Magyar Dolgozók Pártját a „moszkoviták” dominálták, akik a Szovjetunióból tértek haza, és mind az 1945 előtt Magyarországon illegális kommunistaként élők, mind a nyugatról hazatért elvtársaikkal bizalmatlanok voltak és üldözőbe vették őket.

14

Rákosi diktatúrája idején alkalmaztak egy kritériumlistát a pártban, az államapparátusban és a nagy (immár államosított) vállalatokban (pl. Standard) fontos szerepet betöltő káderek múltjának vizsgálatára. A hat figyelembe ajánlott szempontból az egyik az volt, hogy élt-e nyugaton az illető, és harcolt-e a spanyol polgárháborúban. Egy másik, hogy tagja volt-e valaha cionista szervezetnek, és ő vagy rokonai kaptak-e támogatást a Joint-tól (American Jewish Joint Distribution Committee).⁷ A vizsgálat kiterjesztése a humanitárius csomagot kapó rokonokra nyilvánvalóan szinte bármelyik zsidó származású párttagot veszélybe sodorhatta.

Ezeket a szempontokat figyelembe vették, amikor áldozatokat választottak a kirakatperekhez, kezdve a Rajk-perrel. Az egyik mellékper áldozatai, az úgynevezett „svájci csoport” tagjai éppen a numerus clausushoz kötődő vándordíák múltjuk miatt kerültek a vádlottak padjára. Két vádlottat, Szőnyi Tibort és Vági Ferencet kivégeztek, egy tucat további egykori zürichi mérnökhallgatót pedig bebörtönöztek. Egyikük, a korábban már idézett Hódos György volt, aki később megírta a sztálinista kirakatperek történetét.⁸ Hajdu Tibor szerint annyira fontos volt a szerepük, hogy a Rajk-per eredetileg Szőnyi-pernek indult és az alapötlet az volt, hogy egy csapat kozmopolita értelmiségi zsidó az Egyesült Államok javára kémkedett.⁹ Ám időközben a fókusz átkerült Szőnyiről Rajkra, és a Nyugatról Jugoszláviára. Szőnyit 1949 májusában tartóztatták le és rákényszerítették, hogy Rajk ellen valljon. A zürichi Eidgenössische Technische Hochschule egykori mérnökhallgatóit hozzá fűződő kapcsolatuk ürügyén tartóztatták le.

Hódos összefoglalása szerint:

„Egy maroknyi politikailag jól képzett, idealista, odaadó kádert adtunk a Magyar Kommunista Pártnak és a fiatal népi demokráciának. Négy évvel hazatérésünk után a hálás párt mindannyiunkat letartóztatott, két vezetőnket, Szőnyit és Vágit felakasztotta. A harmadik, Kálmán, amikor

5 Emed 2011: 7.

6 Karády 2002: 172.

7 Svéd 1993: 285-6.

8 Hodos 1987; Hodos 1988; Hódos 1990.

9 Hajdu 1992: 19.

megtudta, hogy őt is be akarják vonni a tervezett moszkvai orvosper előkészületben lévő magyar megfelelőjébe, a börtönben felakasztotta magát.”¹⁰

Az ÁVH egy 1952-es dokumentumából – *Feljegyzés a „brünniek” csoportjáról* – kiderül, hogy a háború előtt, a zsidóságuk miatt külföldön tanult zsidó mérnökök egy másik csoportja ellen is előkészületben volt egy per, a brünni német műegyetem öregdiákjai ellen, akiket brünni csoportnak neveztek el.¹¹ Ez a per elakadt a fiktív történet főszereplőinek kiválasztásánál, mivel a folyamat elkezdése után kevesebb, mint három hónappal meghalt Sztálin. Ám a csoport két tagja – Radó Zoltán és Szűcs Miklós – így is áldozatul esett, habár más kirakatperek kapcsán végezték ki őket. A brünnieknek pedig az ÁVH felrótta a Radóhoz és Szűcshöz fűződő ismeretségüket is. Egy harmadik brünnit, Kozma Lászlót, tizenöt évnyi börtönbüntetésre ítélték a Standard-perben, öt év után szabadlábra került, de soha nem rehabilitálták.¹² Egy negyedik brünnit, Perczel Károlyt, pedig életfogytiglanra ítélték és öt évig volt börtönben.

Érdekes módon, Farkas Vladimir életútinterjújában egyenesen Rákosinak tulajdonította az ötletet, hogy a KIMSZ (Kommunista Ifjú munkások Magyarországi Szövetsége, de külföldön is voltak sejtjei) háború előtt Brünnben tanuló tagjait megvádolják azzal, hogy téglának épültek be a kommunista mozgalomba és mindvégig a brit titkosszolgálatnak dolgoztak. Az ötlet pedig a brünni KIMSZ sejt egykori vezetője, a fenti gyanúkkal illetett Szűcs Miklós vallomásából adódott, aki kínzással kísért vallatása során megemlékezett, hogy Brünnben tanult.¹³ Meg kell jegyezni, hogy Farkasnak érdeke fűződött ahhoz, hogy minél több kegyetlenséget írjanak Rákosi, és minél kevesebbet a saját számlájára.

A Feljegyzés a „brünniek” csoportjáról frakciózással, trockista frakciók alapításával, és nagypolgári származással vádolja a brünnieket, ám legalább ekkora súllyal említi, hogy a felszabadulás utáni hazatérést követően segítették egymást álláshoz jutni. Ebben a csoportban volt a háború alatt itthon működő illegális kommunista (Döme Piroska), volt spanyolos (Tömpe András), volt, aki szovjet emigrációból tért haza (Seres Tibor), többen Nyugatról (Perczel Károly és Gazdag Ervin Franciaországból), volt, aki megjárta Bolíviát (Bartos György, Bakonyi Sebestyén) és volt, aki az Egyesült Államokból (Neuländer Ferenc) jött vissza. Ahogy Döme Piroska visszaemlékezett:

„Későbbi életem folyamán a mozgalom különböző helyein és területein gyakran találkoztam volt brünni társaimmal, a legtöbbször itthon harcolt, de sokan részt vettek más országok antifasiszta küzdelmeiben, a spanyol polgárháborúban is.”¹⁴

Úgy látszik tehát, hogy az illegális kommunista versus moszkovita hasadékon átívelő szolidaritás szokatlanul és mint ilyen, gyanúsul tűnt fel az ÁVH-soknak.

Összefoglalásképpen tehát elmondhatjuk, hogy a háború előtt külföldön tanult zsidó értelmiség nagy része Magyarországon élte túl a Holokausztot, illetve innen hurcolták el őket munkaszolgálatra vagy koncentrációs táborba, ezért tértek haza Magyarországra 1945-ben. Egy kisebb részük politikai emigrációban (is) volt, ők jellemzően a szocializmus építése érdekében jöttek haza. Ezt a két alcsoportot – a harmadik alcsoporttal ellentétben, akik 1939 előtt már tartós emigrációban éltek – jellemzően itthon tartotta a (kései) szakmai kibontakozás esélye, amelyet a korábbi rezsimben való elnyomásuk és az új káderéhség is elősegített. Korábbi elnyomásuk most tőke lett, politikai megbízhatóság, ám ez veszélyes tőke volt. A sztálinista kirakatperek beindulásával mind zsidó származásuk, mind emigráns múltjuk miatt alkalmasak lettek a koncepciós perek vádlottjainak szerepére.

10 Hódos 2005: 119.

11 ÁBTL 2.1. – VII/13-g 1952.

12 Unokája, Dombrovsky Ninette, közlése a szerzőnek írt e-mailben. 2019. március 29.

13 Veritas – OHA 200. 1985–88.

14 Döme 1983: 56.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 2.1. – VII/13-g dosszié. Jacobson. Feljegyzések a cionistákkal kapcsolatban, Feljegyzés a „brünniek csoportjáról”, 1952.

Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívum gyűjteménye (Veritas – OHA) 200. Interjú Farkas Vladimírrel, készült 1985-1988. Interjúkészítő: Borenich Péter.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Döme Piroska 1983: *Fény és árnyék*. Budapest.

Emed, Alexander 2011: *Zsidó származású magyar orvosok*. Budapest.

Hajdu Tibor 1992: A Rajk-per háttere és fázisai. *Társadalmi Szemle* (47.) 11. 17–36.

Hódos György 1990: *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1948–1954*. Budapest.

Hódos György 2005: *Tettesek és áldozatok. Konceptiós perek Magyarországon és Közép-Kelet Európában*. Budapest.

Hodos, Georg Hermann 1988: *Schauprozesse. Stalinistische Säuberungen in Osteuropa 1948–1954*. Frankfurt am Main.

16 Hodos, George H. 1987: *Show Trials. Stalinist Purges in Eastern Europe 1948–1954*. New York.

Karády Viktor 2002: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest.

Kelemen Ágnes Katalin 2019: *Peregrination in the age of the Numerus Clausus: Hungarian Jewish students in interwar Europe*. (PhD-dissertation.) Central European University, Budapest.

Linksz Arthur 1977: *Visszanézek... Ifjúkorom Magyarországon*. New York.

Svéd László 1993: A magyar zsidóság és a hatalom 1945–1955. *Múltunk* (38.) 2-3. 248–298.

Szilágyi János 1972: Kettesben. Szilágyi János interjúja Mérei Ferencsel. In: Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű. Tanulmányok*. Budapest, 2006, 279–290.

A reluctantly transferred Hungarian heritage

First let me express my gratitude for being invited to this very interesting conference. I only speak Hungarian with difficulty. But I do understand the spoken language well, most of what you say I do understand.

Allow me to emphasize that I learnt this language, the mother tongue of my mother, in spite of the fact that she used to tell me and my brothers: “do not bother to learn Hungarian, it would be of no use for you”.

18 As you may guess I am the daughter of Holocaust survivors, both of Hungarian origin. Well, as you are well aware of, the term *Hungarian origin* may be interpreted in different ways. Is it enough to say that you were born in a Hungarian speaking region to be labelled as of Hungarian origin? This question gives us some reasons for carefulness when trying to find more exact figures about how many of the survivors who came to Sweden were of Hungarian nationality. According to Professor Carl-Henrik Carlsson at Uppsala University the figure of the total amount of survivors that came to Sweden in the main Red Cross actions in 1945 is approximately 30 000. Out of these 30 000, barely half of the individuals were Jews, 11–13 000, Holocaust survivors.

About half of the Jewish survivors came from Poland. About 1800 came from Czechoslovakia, and about 1600 stated that they came from Hungary. Furthermore about 1300 stated they are from Romania. So, my guess is that quite a number of the refugees from both Czechoslovakia as well as from Romania were Hungarian speaking persons.

However, I would like to thank Dr András Szécsényi, the previous speaker,² from whom I just learnt that the number of survivors taken by the Red Cross to Sweden from Bergen-Belsen was 7000, for me this is a new figure in this context.

As a child I thought the war took place ages ago, long before I was born. Eventually I realized that the war ended only eight years before my birth. My eldest brother was born three years after the war and my second brother four years after the end of the war. My mother was 26 and highly pregnant with her first child when entering her new homeland, Sweden.

My mother spent some five years before the war in Budapest and the last year with a false identity, her false name was Anna Kovacs. Her real name was Channa Braun.

1 * Former Deputy Head of the Swedish IHRA-delegation.

2 The return dilemmas, possibilities and return routes of Hungarian Jews deported to Bergen-Belsen after liberation.

Soon after the end of the war, which for my mother meant, after the Russian army had entered Budapest, she found out that one of her cousins and his very good friend were also in Budapest and the three of them found an apartment in a bombed building where they moved in and stayed together the three of them. My mother and the friend of her cousin fell in love and became a couple. But my mother was already determined not to stay in Hungary while the young man, her boyfriend, believed that the Hungarian future would become better under the new socialist ruling. My mother was not in principle against the idea of a socialist system but *for her* staying in Hungary was out of question.

She left Budapest and went to her little hometown Beled, in the Győr-Sopron County in western Hungary to see if anyone of her family would turn up. When back in Beled she met with her father who had survived the forced labour service (*munkaszolgálat*). They of course thought that they were the only survivors of their family. I think that they spent a couple of months in the town and hereafter they decided to go on to Germany.

They ended up in Windsheim, in Bavaria, where there was a huge camp for displaced persons. 11 km from the main camp there was a so-called kibbutz established. My mother joined this kibbutz which contained of Zionist religious young people. Every *shabbes*, Friday-Saturday, they cooked festive meals and many other youngsters from the area who did not belong to the kibbutz came and joined them for these meals. This is how my mother met my father and they quite soon married in this place, in this kibbutz, in Windsheim.

My father was from Beregszász, which today belongs to Ukraine. But as you know it once belonged to the Austrian-Hungarian empire. And still today it is a Hungarian speaking area. So, the mother tongue of my father was Hungarian.

My father, his Jewish name was Moshe, his name in the passport was Moritz. He was born in 1913. He first made the regular army service in the Czechoslovak army. After he had finished this army service the Hungarian state occupied this part of Czechoslovakia and my father had to do another army service also for the Hungarian state. He used to tell us that this was how he learnt the difference between a democratic system and a non-democratic system. During his army service for the Hungarian state this difference became obvious to him. Soon after he had finished this military service, he was forced to go to *munkaszolgálat* (forced labour).

I remember my father as a very non neurotic and cheerful, happy, person.

But as a child I almost every night heard my father's strange sounds of yelling. My mother used to wake him up and said: *Moshe wake up, you are dreaming*. He was all wet and had to get up to change his pyjama. Only later I understood that these yellings and night mares were caused by his dreams based on his experience during the Holocaust. But as a child I was so used to it, I thought that this is something that fathers do. Daytime, as I said, my father was a very lively person with a mostly good mood.

Soon after their marriage my parents found out that my mother's two sisters had also survived and that they had been brought by the Red Cross to Sweden from Bergen-Belsen. This is why my parents together with my grandfather decided to go to Sweden.

From Germany they had to apply for a visa to enter Sweden. My mother received a visa and her father got a visa. But my father, the husband of my mother, did not receive a visa to enter Sweden. The Swedes claimed that only the two, the sister and the father, are close relatives to the two sisters who were brought to Sweden.

By this time my mother was already pregnant and my grandfather, said to his daughter: *"Look you are pregnant, you have to travel with your husband. I will give him my visa"*. And so, he did. My father was 15 years younger than his father-in-law and they were not at all looking alike. But it worked and he entered Sweden together with his wife – with a false visa.

They of course did not know for how long they would stay in Sweden. They just made the way to Sweden for the purpose to reunite with the two surviving sisters. Eventually my grandfather also made his way to Sweden to join his daughters.

My mother was a Zionist and dreamt about going to Israel. My father's dreams were more directed towards the US. But they ended up in Sweden. This was the start of the new life in Sweden.

This picture of my family was made in 1957. My parents had by then lived in Sweden for 10 years.

My parents spoke Hungarian between themselves. However, they always told me and my brothers: *“Do not bother to learn Hungarian”*. But I was a terribly curious child, I loved to listen to my mother’s telephone conversations in Hungarian and when there were Hungarian speaking guests in our home, I listened carefully to what was said. This in combination with the fact that a Hungarian elderly Jewish lady, Frida Néni, looked after me afternoons for a couple of years, contributed to my growing Hungarian skills.

I was maybe something like 15–16 years old when I once went on the subway together with my mother. Opposite our seats sat a young couple speaking Hungarian. After a while my mother turns to me and says, in Swedish: *“Let’s move, I cannot stand listening to them”*. When we had moved to another seat, I turned to my mother saying: *“I do not understand this, you talk Hungarian all the time, with your sisters and with many of your friends”*. Her answer was shortly: *“That is something else”*.

My mother once told me that for her the war ended much later than 1945. She came to Sweden and knew no Swedish. Very soon she gave birth to her first child in a smaller town hospital where they could nothing but Swedish. Her younger sister who had been very young when she entered Auschwitz was ill and in bad shape. And her father, my grandfather, also fell ill soon after he got to Sweden and she took care of them both together with her two little children.

My father learnt Swedish quite soon since he started to work. He was a glazier and could find work very soon. After a few years he started his own business where also my mother eventually started to work and their economic situation became better and soon even fairly good.

13 years after their arrival in Sweden they could afford buying their own house, a villa, in a nice area of Stockholm.

Most of their friends, I would say, 80–90 %, were also survivors of the Holocaust.

So, what was my parent’s identity? Did they ever become Swedes?

They both learnt the Swedish language well even though one could hear the Hungarian accent. My mother loved reading books, mostly in Swedish and became well oriented in Swedish literature.

But did they call themselves Swedes? The answer is no.

Did they consider themselves as Hungarians? Also, to this question the answer is no.

But the truth is that in a way they very much remained being Hungarians. They spoke Hungarian to each other and to many of their friends. My father for many years had a subscription of the weekly Hungarian-Jewish magazine, *Új Kelet*. My mother, who was the more intellectual of the two, could recite many pieces of Hungarian poetry. Even though she read mostly Swedish books she also had some Hungarian books in her library, for some reason I remember one with the title *Endre Ady Versei*.

Most of the food that my mother served was Hungarian. I was brought up with paprikás csirke, palacsinta, túrós delkli, almás lepény, gulyás, töltött paprika and so on. She was by the way a great cook.

Non-of my parents ever spoke about the possibility of going back to their birthplaces where they grew up. I do remember that my father said that for him it was not possible to travel to the place where he had grown up since it was behind the iron wall and I cannot remember that we ever questioned this. However also Hungary was at this time behind the iron wall. My parents had some Hungarian born friends who did go to Hungary for vacation. But this possibility was never suggested by my parents.

It lasted until 1974, when I was already in my twenties, until this became a realistic alternative. My parents offered me to join them on a trip and they said that I could wish wherever I want to go. So, I wished to go to Vienna and I also wished to go to Budapest. So, we went to Vienna for four days and from there by train to Budapest for three days. This was the first time that my mother was back in Budapest since she had left Hungary in 1945.

I was 20 years old and I did not ask her any questions about where she had lived during the 4–5 years that she had been living in Budapest. And she did not mention anything about it.

One evening during the days in Budapest we had an appointment with the man who had been my mother's boyfriend before she left Budapest in 45, we met him and his wife in a restaurant. This was in 1974, my mother was still a beautiful woman. I will never forget what he said when he saw her when we entered the restaurant. He said: "*Akkor egy szép lány voltál, most egy szép asszony vagy*" (*then you were a beautiful girl, now you are a beautiful woman*). Strangely enough, even though I was already twenty I had not until then reflected upon the fact that my mother was not only a mother, that she was also a woman.

I remember that we went to the Dohány utcai synagogue – which was beautiful even though it was in that time not yet refurbished. But this synagogue was certainly not the synagogue which my mother used to visit while she lived in Budapest. She was used to a more traditional praying order than the one in the Dohány utca which has the Neolog tradition. But she did not show me which synagogue that was the one she used to go to. And I did not ask.

While in Budapest during these three days we one evening walked through the city. Suddenly we passed an entry, a gate, to an older building. In this entry we could see two policemen who obviously had arrested a man. My mother became stiff and started to walk quickly. I asked her "*what is the matter?*". She said: "*nothing, just that seeing the policemen and the one they had caught in that entry of that building, gave me very bad feelings*". I think that I did understand that this had reminded her of difficult memories having to do with her final year in Budapest when she was hiding as Anna Kovács. *But I did not ask for any more details.*

22

About 15 years later she did however go back to Budapest once again. But she never went back to Beled, her home-town.

I have been visiting Beled, even twice, but only after her passing away. I have also visited Beregszász. These visits were extremely meaningful for me – but they certainly left me with a million of questions which I have nobody to ask.

My parents both passed away at a quite young age. As you know, before the eighties the history of the Holocaust was still not so much a public issue or a topic of the general society. Even though the American film "*The Holocaust*" had been produced already in 1978 and the awareness of this history became a subject for an increasing number of scholars and so on. But I think that this did not really make an impact on my parents. For them the history of the Holocaust remained a private matter. I cannot remember that they ever used the term *the Holocaust*. They simply spoke about *the war*.

I am sure that they carried a kind of fury for what they had been subject to. They had been subject to Anti-Semitism; they had been subject to humiliation and persecution and several of their close beloved family members were brutally murdered and their homes were ruined.

And I believe that what was the most painful fact, was that all this happened while most of their non-Jewish neighbours looked on. The term *Nyilas (Arrow Cross men)* was something that caught my attention quite early in connection with my mother's very rare occasions of revealing memories of what she called the war. Sometimes she could mention something in connection with the Anti-Semitism that she experienced and add that this did not happen during the war, it happened before the war, when there were, as she said, *already bad times*.

My parents transferred a sentiment of ending up in Sweden *just by chance*. They always spoke about themselves, and also about their friends, who likewise were survivors, as *refugees*. They did not call themselves immigrants or newcomers or survivors, no they simply named themselves as refugees.

So where does this leave me, the child of Hungarian Holocaust survivors?

Well, I named this presentation "*A reluctantly transferred Hungarian heritage*". This heritage makes me in a way feel very familiar with Hungarian culture. But on the other hand, I also carry many of my parents' unspoken sentiments regarding being Hungarian. They could communicate events from their childhood which gave the impression that it was a happy childhood and with it came many descriptions of the environment in which they grew up. And this environment also contained neighbours and non-Jewish friends. But their experience as young adults, was obviously so painful that it forced them to distance themselves from much of their Hungarian heritage and also from most of the good memories of their childhood.

I myself, when in Budapest, I am fascinated by the sight of my mother's cakes in the window of every bakery and when in some restaurants I get extremely touched when I hear the music that my father loved, the real Hungarian Cigányzene, as he called it.

Some ten years ago, when in Budapest, I stood in front of the monument at the Freedom Square, in front of the statue of the Archangel Gabriel, symbolising Hungary while the eagle is threatening this, obviously innocent entity. The statue has the date 1944 attached to the eagle's ankle and the inscription says "*In memory of the victims*". I looked at it and it stood clear to me why my parent's emotions towards the Hungarian heritage was complicated. The message of this statue cannot be interpreted otherwise than what happened in Hungary in connection with the persecution of Jews and other victims is regarded as something that started with the Nazi occupation in 1944.

Looking at this official monument made me feel their frustration. The effect on me is the feeling of sorrow.

"Returnees on the Edge"

This essay focuses on liberation and the way home. It will approximate the journey of a group of women, including my mother, who were deported from Transylvania to Auschwitz. My mother, Vera Lazar, was on the train to Auschwitz on her 28th birthday May 31, 1944, which was the third of six transports from Cluj. After the selections, they were parked in the latrines of the death camp for about three days waiting for a train to Kaiserwald near Riga, Latvia. As the Red Army advanced, the women were shipped to Stutthof near Danzig. A multi-national mix of women were crammed into unheated round barracks with dirt floors near the village of Gutowo, Poland (Gutttau). Their assignment was to build trenches in the icy soil. This was a subcamp of Stutthof's Elbing Complex. "One of the hardest labor detachments" according to the *Encyclopedia of Camps and Ghettos*.² On January 17, 1945, they were rounded up for a train to the West, but a bombing foiled this, and they began their death march. About January 20 they set out, walking for six days without additional provisions. Vera was walking with a girl from Dej, "a very religious girl," who by the time they finally stopped for food had died, and Vera was no longer very hungry, only "half alive".

24

Liberation is generally portrayed as a moment of exhilaration, throwing of hats, cheers, kissing jeeps. There are wonderful staged photographs of jubilation and gratefulness, and others marking the stark contrast between the Musselman and the liberators. Those prisoners who had been left behind when the concentration camps were evacuated were the weakest. More often than not survivors encountered their liberators while on death marches, in isolated places, away from the cameras and the fanfare.

Late January 1945 German soldiers came toward Gutowo from several directions. They were seen conferring with the officer in charge of the women prisoners. Night came and the women were stuffed in an empty barn on a large farm. Women continued to die that night in the unheated but covered shelter. Sleeping only fitfully, Vera needed to relieve herself; the Kapo permitted her to step outside. "The sky was so red, so inflamed. I knew something was happening." The five who shared a blanket, imagined not leaving, hiding under the straw to wait it out. "We didn't think the Germans were gone." But in the morning no one came to get them up for roll call. They had a decent German overseer, who shared what information he had with the Kapo before departing. They were cautioned not to go out on the highway. The Germans were fleeing, but they were not gone. Two partisans approached a girl fetching water also instructing them not to leave the farm, and some chickens were sent their way. The barn was isolated on a dead-end path a distance from the highway.³

In another barn near Gutowo, Éva Halmi was awoken by Renée, the group leader (*Lageralt-este*) on January 31 with the shout "We are free". "Unbelievable!" Halmi thought. The SS had not burned the barn, although there was plenty of straw to do so. Immediately, the women went searching for food, cooking everything they found. When the Russian troops arrived, some could converse with them. The soldiers were stunned. It was the first time they saw women inmates. They advised the women to get out of there, because the front was very near and German troops might return.

1 * Associate Professor Emerita, University of Florida, Gainesville, Department of History.

2 See <https://www.ushmm.org/research/publications/encyclopedia-camps-ghettos> (last accessed on 23 January 2024).

3 Magdalena Berkovics also reflects on her fortunate decision to wait a few days even though many in her Stutthof group set off for town. United States Holocaust Memorial Museum [USHMM] RG-50.106*0177.

After two days some girls in Vera's group went scouting. They encountered some Russian vehicles. Rather than hurrahs and hugs and kisses or rapes and robbery, they were told to go back to the barn and stay put for another day. It was still a battle zone. The barnful of women had been spared the calamity of celebrating liberation by dying from eating too much too soon. The next day the barn load of women walked to town, Nowe Miasto Lubawskie (Neumark), Poland, 19–31 miles away. Along the road "It was really terrible. You saw all the trucks and the dead soldiers on the road."

When they walked out of the farm to their Soviet liberators, Vera no longer had shoes. Instead, she had wrapped her feet in a piece of blanket. The Russian soldiers "right away gave me boots. They gave us food." When an "older" Russian soldier came into the barn, he found a woman who could not make that walk to town. He looked at her bleeding, puss-oozing feet, and he started to cry. "I have a daughter your age." He got a horse and carriage in Nowe Miasto for her and an older woman. The hospital was full, so he put her on one of the baby cots at a Kindergarten. The next day a Jewish doctor and nurse started treating her feet with medication.⁴

In Nowe Miasto some women "bought milk, stuff like that". "I don't know how. Some of us had something to sell, [but] the general public had nothing either," Vera recalled. When asked by the interviewer, if people shared, she explained that people were focused on themselves. Sometimes they shared a little. A doctor directed the 20–25 women to a two-story duplex. The home was in the middle of the city, right next to the bank. But just as they got up the stairs, the bank caught fire. They managed to escape. In the next house, they found money. "Stupid[ly]", Vera still recalls regretfully after decades, "we told the city official, and he took it for himself."

Ellen Hersh's group occupied a house, but when a Red Army Lieutenant came in that night, he found fifteen 'sleepy' women who were losing consciousness from carbon monoxide. The women were pulled from the building out onto the snow. The Lieutenant placed a guard at the door, because "These soldiers don't know any ethics."

A woman was standing on the street in front of her house in Nowe Miasto and invited in another group of women from the Gutowo camp, Halmi recounted in her Holocaust testimony. "She was very nice, Polish." She served them soup. The stove warmed up the room. "We were all comfortable. Some went to sleep immediately," while others "sat around the stove talking". Around midnight three or four Russian soldiers barged in "with their rifles on their shoulders". The soldiers started attacking them. "The girls shouted we're Jewish häftling," but the soldiers didn't care. Halmi "hid in the pantry. We all had diarrhea and vomiting [from eating too much, too soon], but we also had to be very quiet, because of the Russian soldiers." Halmi conjectured that the Polish woman had invited "us in so the Russian soldiers would get us instead of her two daughters."⁵ Perhaps, perhaps not. It was a raw world.

4 Elise Kaye (born Alice Hirsch, September 27, 1927, Cluj), Interview Code [Code] 1694, Visual History Archive, USC Shoah Foundation [USC Shoah].

5 Eva Halmi (Rosenberg), Code 34076, USC Shoah.

Emilia Jakabovitz recalls the diarrhea from drinking too much milk and eating too much cabbage in Nowe Miasto. The Russian soldiers also came around with borscht and cigarettes (the currency of the time), but a mother resisted when the Russians wanted to rape her two daughters. They shot the mother dead. Jakabovitz' group sought out a "Captain David" to protect them.⁶

These survivors didn't have papers. Didn't have money, and they didn't know if they belonged to any place or had anyone. After six weeks they received travel documents. They were then immediately ordered to the train station, which was already packed with people hoping to catch a train. The women slept there three nights. "All of a sudden the militia came looking for us," and they were carted off to jail. There were six in Vera's cell. "We cried. At 8 a.m. they let us out." On the highway they could see the train leaving. "They didn't give us food or warm clothing." It was winter. The women walked until they ran into Russian soldiers in a village. The Czech women in their group talked to them. The soldiers fetched "Tovarish Captain, a Jew," who came with a truck. "He was the best," Vera recalled tearfully. He took them to a restaurant to eat and then gave them a package for their journey by train to Warsaw.

The Jewish soldier is the important, trusted contact. The women refugees did not trust authorities, the general public, or the soldiers. As the women began to move about, they were afraid of everyone including their liberators. It is not that a Jewish soldier would not rape, but they trusted that he would not rape them in this situation. They required generosity and assistance from everyone, and that left them extremely vulnerable. Rape was commonplace.

A collection point for returning and travelling survivors had been set up in the Praga district of Warsaw, which was an oasis in the city of rubble. "It was winter. We were cold. We didn't do anything, ...just waiting for the opportunity to go home."⁷ The International Red Cross and JOINT and other charities tended to the refugees and distributed parcels, which included wrapped foods. Cocoa, instant coffee, chocolate, crackers, biscuits, and cigarettes. "We were there a long time", two–three months.

26

Between 1945 and 1948 the continent was awash with over forty million refugees; one of the great migrations of European history. Through a landscape of ruins, on broken railway lines. Half of Hungary's rail network was destroyed.⁸ People were in motion, traveling on the tops of trains, holding on to flatbeds, walking, hitching rides from one country to another, slipping across borders with flawed documentation or none at all. Some of this travel was circuitous; people searching for each other without benefit of postal service, driven by rumors instead of information. The focus of this paper is on people travelling East, but others were fleeing West. Major connecting routes through Europe were intact within six months of war's end, but still at the end of December 1945, an American Red Cross worker complained that there is no postal service. "By the time something arrives, that person may be elsewhere."⁹ The return was one of crooked and halting travel into the unknown. Each turn was no longer a matter of life or death, but one of perseverance.

Trains were packed with people, but also goods headed for Russia. A group of women survivors traveling to Kosice (Kassa) waited for days at the station, sleeping on the cement floor. When the train arrived, Helen Rodak-Izso's group climbed onto the open flatbed car that was already full of loot. They held onto each other, legs dangling, and after several days they reached Cracow where the Jewish Council office was filled with refugees, eating, exchanging stories, and sharing information. At the Polish-Czech border local people seemed to be waiting for "people like us." A villager gave them a huge, homemade bread.¹⁰

6 Emilia Jakabovitz (April 11, 1928); Code 23403, Shoah (Israel, Hungarian).

7 Vera Freifeld (Lazar), (1916-05-31), Fortunoff, Case ref 497985.

8 Berend, T. Ivan 1996: *Central and Eastern Europe 1944-1993. Detour from the periphery to the periphery*, Cambridge, 6.

9 USHMM, RG-19.018*02, William Perl papers, Letter to Belle, Dec. 27, 1945. For a particular person.

10 Rodak-Izso, Helen 2001: *The Last Chance to Remember*. (Memoirs of Holocaust Survivors in Canada 17). Montréal, 69–71.

A ubiquitous question by interviewers is: "So you wanted to go back to Cluj?" Magdalena Berkovics and many, if not most, others answered, "Yes, by all means," with the qualifier, "Where should I go, and to whom?"¹¹ Berkovics recalled a void, a void of expectations. This is quite different than one of the repeated themes in the literature emphasizing "motivation": imagining being back home, recovering one's career, imagining a future; living because life has meaning.¹² But it was already obvious that going home was not returning to the world of yesterday. The will to meaning is a salvation, but shutting off dreams and wishes was also a survival mechanism. There was a suspicion that a train home was just another disjointed train ride to another way station. "I didn't think anything. Better not to think," my mother responded to a similar question.

Finally, in March Vera was among 5000 people put on a train, but "They didn't take us home, they took us to Chernivtsi" (Czernowitz, German; Cernăuți, Romanian), arriving on the second day of Passover, 1945. The Rabbi had organized a baking of matzah for the first Passover after liberation. Each of the refugees received a piece of matzah and celebrated with the congregation. "They were crying. We were all crying. They cried more than us." Vera teared up in telling the story.

"We could wander around. We had independence." They got small meals and slowly came back to life. "We already made business. I had a little dish in my pack. I sold it; I got a few cents." Jakobovitz concurred. "We went into Chernivtsi and exchanged things. Got some clothes. It was good to get out a bit." ... "We had a permission slip" to be on the streets. "We were no longer completely Häftling."¹³ The refugees were housed in an army barrack, but actors and musicians amongst them put on entertainment.

The Soviets took Ágnes Krausz in a group by wagon to Czernowitz in March. It was spring. "Czernowitz must have been a very pretty town once upon a time," she observed. "They took us all along the city, and the locals came to us." A woman took her home to her mother, who cried when she saw what condition I was in... She told her daughter, see if we stay here this is what you will look like."¹⁴ Through 1946 Chernivtsi Jews would also cross the border into Romania on their way to Palestine.

Vera remembered Chernivtsi as a kind of miracle, a still-alive Jewish city. Chernivtsi was the West Ukrainian cultural center, once thought of as the Jerusalem on the Prut. In theory Vera knew that Jews of Kishinev and Czernowitz had been rounded up and taken to Transnistria. Kishinev's population had been wiped out, but about 50 000 Czernowitz's Jews (about half of the prewar population) including women, children, elderly, and rabbis were still alive. In her memory, the Jews of Chernivtsi had been spared. Individual experience builds concrete images; they can deepen and amplify our experience, but the snapshot view can also distort.

The Russians outfitted them with pants, a khaki shirt and cap. "They didn't have women's clothes. Got men's." Vera boarded the train in the soldier's pants and warm soldier's jacket, and the boots from the Russian soldier at liberation. She figured she could wait to get clothes when she got home. It would be soon. Survivors also learned patience; Vera waited in Chernivtsi three months.

When they left, "the train didn't go in the right direction. We feared we were headed to Siberia, because there were now men, forced laborers on the train." "We were so scared again, what's going to be with us." They ended up in Slutsk, Belarus, 100 km south of Minsk. Primo Levi estimates there were 10,000 people. Men, women and children, Christians, Orthodox Christians, Jews, and Muslims all in one overcrowded space. The latrines had separate doors for men and women, but no partition inside. People slept on the floor. They deloused themselves, mended clothes, even played soccer. Levi "savor[ed] the memory of the canteen at Slutsk". The cooking responsibility rotated weekly amongst the nationalities. During Levi's brief stay, the Hungarians were in charge. "They made fiery goulashes, and enormous portions of spa-

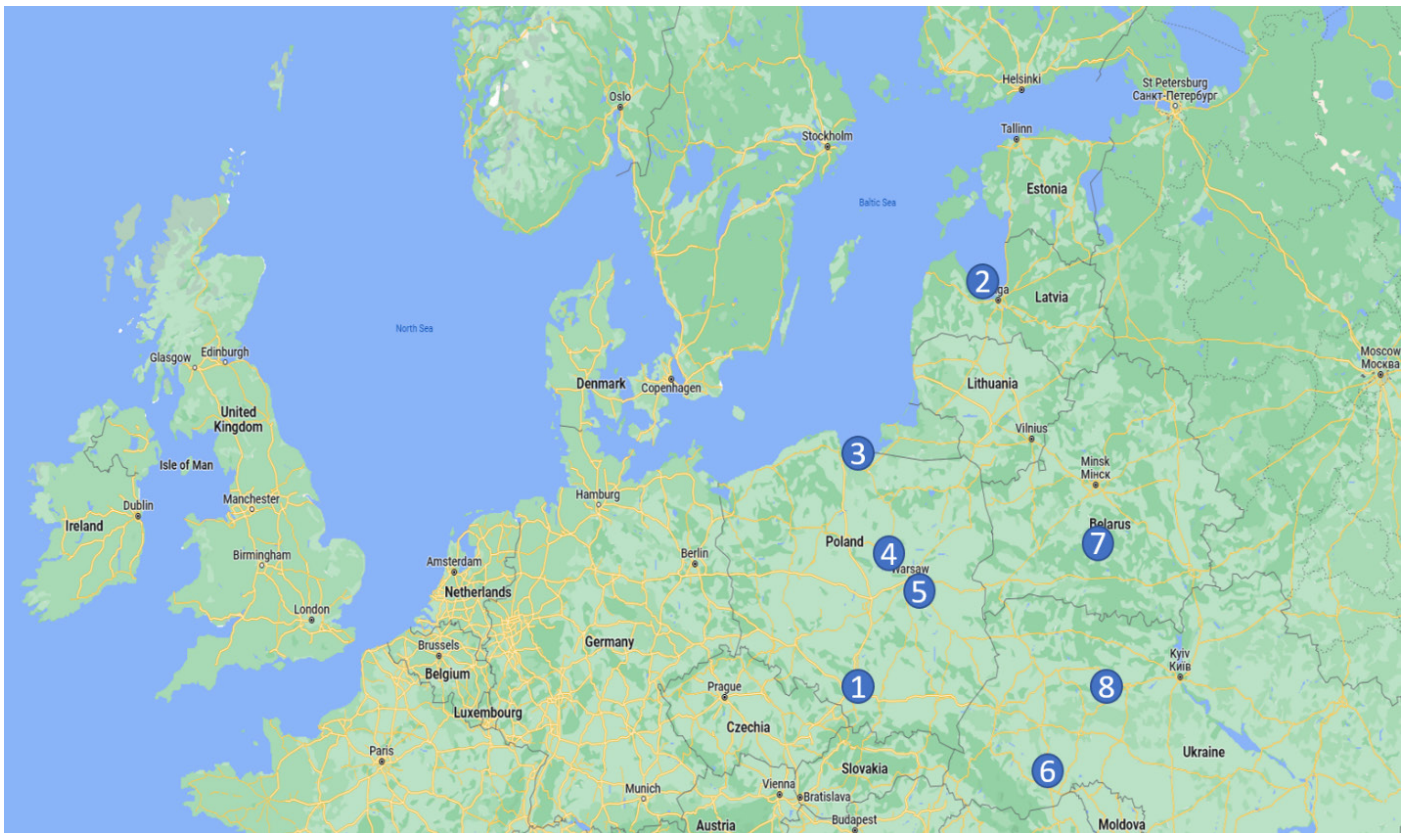
11 Magdalena Berkovics, USHMM, RG-50.106*0177.

12 Viktor E. Frankl 1988: *The Will to Meaning. Foundations and Applications of Logotherapy*. New York

13 Jakobovitz, Code 23403.

14 Dr. Mrs. Barta Gábor (Ágnes Krausz).

ghetti with parsley, overcooked and crazily sugared. ... They had instituted a gypsy orchestra; six peasant musicians, in corduroy trousers and embroidered leather doublets, majestic and sweating," playing the Soviet and Hungarian national anthems, Hatikvah, and csárdáses....It was an 'extravagantly' abundant kitchen. The meals were served in a big, clean, airy dining-hall, at tables laid for eight."¹⁵

1. Auschwitz
2. Kaiserwald (Riga)
3. Gutowo (Stutthof)
4. Nowe Miasto Lubawskie (Neumark, Poland)
5. Warsaw
6. Chernivitsi
7. Slutsk

The Russians did not man watch towers or lock the refugees in behind fences. In a walk in the surrounding fields, Levi found his former companion the Greek working as a pimp. Fences around sexual behavior had fallen, just as they had around most social norms. Helen Bamber, a twenty-year old British Jewish Relief Unit worker in 1945, known later for her work with Amnesty International and as founder of the Medical Foundation for the Care of Victims of Torture, frequented a camp in the British zone of almost entirely young Hungarian Jewish women in these months. She recalled, "With food, their bodies had begun to discover the energy and

15 Levi, Primo 1993: *Reawakening*. New York, 126–127. See also Anissimov, Myriam 1996: *Primo Levi, Tragedy of an Optimist*. New York, 228–229.

fertility that many of them had never experienced. They were suddenly awash with sexuality” and surrounded by soldiers. Bamber was keenly aware of the loss of moorings for these young women who moved into adulthood or back into life without traditional guiding institutions, such as, parents, schools, synagogues, law and order. She sought to offer them guidance. With a twenty-three-year-old former architecture student at its helm, this small camp of 586 residents was a model of self-administration, Earl Harrison, president Truman’s personal emissary on the conditions of DP camps in the fall of 1945, noted in his handwritten records.¹⁶

Amongst the POWs in Slutsk were blacks in American uniforms, and a Soviet leader of some importance. “They took him by plane to see Stalin.” The women assumed this comrade had pled their case, for shortly thereafter a transport was gathered to take them home to Transylvania in August 1945. In Cluj, a bus awaited the train. The new arrivals scanned the name lists plastered on the train station walls. Posters were up in every railway station with the latest news: Who was alive; who was on their way home. “A crowd waited constantly watching those announcements with anguished hearts.”¹⁷ Vera, Böske, and Margaret added their names, and took the bus to the nearby Peter-Paul villa. These were large, elegant twin buildings near the heart of the city. One tower was reserved for women, the other for men. They were provided a hot bath upon arrival. Six women slept in Vera’s room. “We had a nice room. We had food, everything fresh, everything was mostly from JOINT,” and distributed by the local Jewish community organization. Diamanșhțeyn Bergfeld recalled the large kitchen. “We were very happy there. It was a nice place. Neighbors and people, we knew” gathered there. Cutting into “a large bread a neighbor brought [was] unforgettable.”¹⁸ Gabrielah Avraham concurred that “They took care of us nicely. But one’s stay was meant to be temporary, about five weeks. And then one had to find what to do next.”¹⁹

As soon as Vera could she ran home through the middle of the city in her soldier pants and “my 45-size boots.” The windows were boarded up. The furniture was there, but the easily movable items were all gone. No clothes. No photos, with the exception of two needlepoints with Jewish themes. No one had wanted those.

Of his own return, editor Henrik Frischmann wrote in *Deportált Híradó (Deported Herald)*, “We found our home robbed, everything was taken away and when we got home, we woke up to the terrible reality and met with ourselves, for our sad, rumpled life!” “In such a state of mind, we helplessly faced our own sad future, which basically had no particular importance, since the individual goals of all of us became so secondary to what the future can offer us, from whom our faith, our most precious things, were stolen.”²⁰ Walking through the rubble of one’s life or finding others had moved into your space, that your things were someone else’s things now, was often a moment of realization or of traumatic closure.

The reception at Vera’s former workplace was much better. The knitting factory hired her back right away with a one-step promotion. She had essentially grown up there and would again work the large manual looms and model the new sweaters, before they were mass produced. “They looked after me. I should have comfort (during working hours).” Arranging the rest of my life was my problem. Another returnee, Avraham, went back to her house, and found the poverty she had left, but much of her extended family soon arrived. They had gone to Torda, just over the border in Southern Transylvania and were not deported.

Vera arrived in Cluj with two companions, Elizabet and Margaret, who became like family, indeed would become family. The men and women in the twin buildings socialized. It was easy to meet. “After we went home, all the girls started dressing up and going out. Then we met those guys and they invited us to go out together” to the Concordi, a nearby places to dance. Those guys were DPs returning from the West: Natzweiler-Dachau, liberated in Ötztal, in the Tyrol. “I didn’t think about nothing, I just went dancing.” Dancing, music were important elixirs. It mat-

16 Harrison papers, USHMM. RG-10.088.

17 Rodak-Izso, op. cit., 77.

18 Diamanșhțeyn Bergfeld (September 24, 1922, Baia-Mare, Nagybánya), Code 42534, Tel Aviv.

19 Gabrielah Avraham (december 25, 1919), Code 3911, Shoah.

20 *Deportált Hírlap*, Demokratikus Hetilap (1.) July 8, 1945, 1.

tered again that Zoltán Freifeld was an exceptionally good dancer. But what mattered more is that Vera had known his wife, a Romanian non-Jew, who died in Auschwitz with their two daughters. The women were colleagues at the knitting factory. His wife used to chatter about him before work, while they waited for the doors to open. Occasionally, the two girls, Ramona and Leah, played in the factory courtyard. Vera could trust Zoli. "We needed each other. They needed us and we needed them." And after they married, they would never spend a day apart for over fifty years until my father died at nearly 90. Whether they were a perfect match or not, they knew each other as no one else could know them in their new life in the New World. My uncle Jacob Freifeld married Elizabet Simon (nee Katz). This was the first interclass marriage among the returnees. The third friend, Margaret Albescu, told me (in Cluj) over four decades later that it was a big deal at the time, because it seemed to herald a new egalitarian society. Elizabet's previous husband had owned a downtown grocery store. They were amongst the wealthier Jewish families. My mother once received a coat that Elizabet distributed at a charity event. Elizabet's new husband had been a foundry worker. One day Vera's younger brother appeared. She went faint when she saw him alive and well. They moved into an apartment together, while she dated Zoli.

Bella Nemes returned to Dej (Dés), another city of Transylvania. She was immediately placed in the hospital. Lots of boys visited her, seeking information about their female relatives. Bella's sister returned and immediately married her surviving boyfriend. But Bella also married on March 17, to someone she met at her sister's wedding. When she got engaged, her sister was irate. "Oh, did I get from her. Why didn't you choose that one, this one. He has a store, money. He had house where he lives." Meanwhile, a friend alerts her future husband that he was endangered of selection for work duty in Russia. That Sunday they married. It was Purim, so there was music. She found the one wedding dress in town, and everyone gathered, except the groom, who arrived two hours late, because of car trouble. No one knew they were leaving the next day to Bad Gastein in the American zone. They had no papers or money.

30 The returnees, or DP problem, was at first a medical problem. By the time of return it was mostly a humanitarian problem. Returnees made attempts to start over. Vera returned to work; Jacob started a little factory. But starting up in a time of shortages was difficult, and the government was moving away from private enterprise; he gave up. Antisemitism lurked. The sense of betrayal was personal as well as institutional. Their lives were now littered with people who had once been friends, such as the woman who greeted Vera warmly, but the woman was wearing her coat and did not offer it back.

It is a given that the survivors of the Holocaust suffered severe trauma. After liberation they faced their own physical fragility and then when they got home the enormity of their loss. The Jewish population of Northern Transylvania had been a little over 151 000. After the war (September 1945), this had shrunk to 23–30 000, plus an additional 8–10 000 who didn't return from western countries. Some forced laborers had already returned with the Red Army, then came camp survivors, first from the east and then the west. Some neighbors also experienced loss and also feared revenge by returnees. They looked "shudderingly at the bald, dirty, unkempt returnees". Psychologists complained of the returnees' numbness. They "don't speak much. Returnees may have emerged from the 'chrysalis of ugliness',²¹ but they were still more often than not depressed and lethargic. "They lie on the straw bedding of transient homes and in ... emergency hospitals, and except for the daily reading of the list of the returnees and looking for their lost relatives and fighting for a little food, nothing interests them. They are totally paralyzed," a Hungarian psychologist in Budapest reported.²² Holocaust survivors were seen as ill, irredeemably so many still argue.

21 Belton, Neil 1998: *The Good Listener. Helen Bamber: A Life Against Cruelty*. New York, 107.

22 Kulcsár István 1946: A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban. Tanulmány. In: *Maradék zsidóság*. Budapest, 1946; cited by Benoschofsky, Ilona 1966: The Position of Hungarian Jewry After the Liberation. In: Braham, Randolph L.: *Hungarian-Jewish Studies*. New York, 240.

They may have been toothless but the women were no longer bald. Citizens and neighbors were resentful that Jews were showered with relief packages. Returning six to nine months after liberation, months of recuperation under U.S. or British care, or the wonderful canteen in Belarus, they didn't have the emaciated look of Musselman. Bombings and the aftermath of the war were experienced by the locals and left them skeptical of Jewish stories of unbelievable suffering. Contested victimhood in Romania and Hungary were raw then and persist. Illness was still a problem, but was now more subtle, private.

Psychological reports empathized with the traumatic experience of survivors and simultaneously cordoned them off as ill, requiring long-term care. A psychological report to the Army headquarters in Wels, Austria, addressed the annoying asocial activities of Jewish DPs: black marketeering, suspicion of those in authority, profound selfishness and rivalry. Their behavior was the consequence of profound insecurity not avarice, the report concluded. The psychologist ranked the damage by country of origin, accordingly, Hungarians, who were "deported only a year ago," were less damaged than Poles.

"Unfortunately, their recovery was made even more difficult by the treatment they received during the psychologically-crucial first few months of their freedom. It is important to note that the psychological damage of this period was predisposed to by their eager hopes for the early solution of their homelessness. Their disillusionment only further embittered them against organized society. Prospects for positive reintegration of survivors was assumed to be bleak. The conditions in the concentration camps were such that generally only the strongest were able to survive. Their 'strength' was not necessarily a physical one. The slum-elements, for example, were physically and psychologically better conditioned to this mode of existence than were the so-called better elements. Intellectuals, for the most part, were too delicately balanced and were the first to succumb. ... usually, the least socially useful elements survived. And these did so only by resorting to methods of the jungle."²³

Such psychological prognoses became a cudgel to limit immigration. These were seemingly undesirable immigrants: They might require social services, did not follow the law, were prone to stealing, added on to the fear of importing Jewish Communists.

Deportált Hiradó, a four-page Jewish weekly published in Szatmárnémeti for six issues in July and August 1945, devoted two pages to name lists of survivors and their locations; provided information on charity kitchens and dormitories. But its articles also encouraged people to work to rebuild society. In his opening editorial in 1945, Frischmann wrote: "I want us not to let this grief that weighs heavily on our hearts, the memories that haunt us day and night, to paralyze us." Through "productive work" they "should announce to the world that despite all humiliation, all deportation and suffering, we want to work for each other, for all of us to build that new world." Grief counselors today would also advise mourners to work, involve themselves in routine activities and sports. But in this case, survivors were asked to pivot, to throw themselves into working for the cause, for "democracy." In its six issues, the paper never used the word "Communism."

The instability led to the interchangeability of many choices. Although the Holocaust over-determined all future-directed actions and decisions related to identity, how to proceed was an open question, sociologist Victor Karády observed. The trauma could be used as the ultimate rationale of ANY identity option from dissipation to activism, Zionism, communism, total assimilation, or emigration. Individuals toyed with one option after the next, from established middle-class status to material apathy; from deep-rooted Magyarism to passionate Zionist militancy.

23 USHMM, Accession number 1991.011, RG-19.009 Records relating to the work of William Ramkey with displaced persons in Allied-occupied Austria, Psychologist's report by Major Beiger and Corporal Katzman, "The Jewish Displaced Persons and Their Rehabilitation." Nov. 19, 1945, Headquarters 83rd infantry division, US Army APO 83.

But on the other hand, they are approached by historians as rational actors. The historical and political literature treats the decisions made by Jewish survivors in the immediate aftermath as thoughtfully constructed commitments, rather than a fitful reaching for straws – a product of grief. Survivors of concentration camps and forced labor had become much more worldly, more savvy, more intuitive, and aware of the range of human capabilities, but that does not mean they were rational actors. In the travel story above people had been buffeted, relying on resources of “resilience” more often than rationality. They maneuvered or passed through too many different scenes and unexpected hurdles and pleasures and adventures to be described as lethargic. There were lots of one-night stands – sexual, political, and/or economic. People often committed themselves, but with a setback, they reversed decisions. In the short run they had to choose between home and a DP camp, the known and the unknown. The odyssey of return through the Soviet zone was one of continuous improvisation. Rather than lethargy the overwhelming emotion was of anxiety, a grasping for food, companionship, and a good deal of fantasy – and resilience. These were women who kept walking on their damaged feet. They watched their bodies refill and menstruation return.

The word “grief” is also used frequently in reference to the Holocaust. Edith Eger, a Hungarian survivor, has written a number of books employing the “survivor’s journey to freedom” as a guide for overcoming grief.²⁴ But there seems to be a sharp disconnect between the usual recommendations of current grief counselors and the expectations made of holocaust survivors in grief. Today, people in mourning are generally cautioned to make no big decisions. And yet that was precisely what people had to do after the war. They had to decide whether to stay or leave, and where to leave to. This involved not just changing homes, but also languages, perhaps professions, and to choose between world views – Hungarian Communism, Romanian assimilation, Zionism, or a multi-cultural democracy (Australia, maybe the United States), or some Latin American country, and between potential spouses in a rush to marry and build families.

32 The Russian photographer Dmitri Baltermant titled his photograph of the 1942 Nazi massacre of Jews in the Crimean city of Kerch “Grief”.²⁵ It documented the departure of the Axis forces from the Russian front and Crimea. The eye fixates on the peasant woman (not Jewish) and then sees the others in the picture. The skeletons are anonymous to us, but not to the grieving women. The original picture has a white sky and more white spaces. Baltermant darkened the sky of the picture. The darkened sky shrouded the emotion and added weight to the grief. The survivors, the grief, rather than the corpses is the subject of the aftermath. But return highlights the white spaces – the missing people, the missing infrastructure, the lack of goods, and worthlessness of money – at least for a while.

24 Eger, Edith 2021: *The Gift: The survivor’s Journey to Freedom*. London; Idem. 2020: *The Gift: Twelve Lessons to Save Your Life*. New York.

25 Shneer, David 2020: *Grief, The Biography of a Holocaust Photograph*. Oxford.

A magyar jerida. Visszavándorlás Izraelből Magyarországra 1949 és 1953 között

BEVEZETÉS

A zsidó állam alapítását követő három évben, a tömeges bevándorlásnak köszönhetően, az ország lakossága megduplázódott, azonban a gazdasági, szociális és kulturális beilleszkedéssel kapcsolatos nehézségek miatt - a bevándorlással párhuzamosan - megindult a kivándorlás (jerida) is. A folyamat 1953-ban érte el a tetőpontját, amikor többen hagyták el az országot, mint ahányan érkeztek. A magyar zsidók is részesei voltak ennek az elvándorlásnak. Mivel azonban az ország elhagyása az amerikai kontinens felé és Nyugat-Európába nagyon nehéz volt, ezért a magyar zsidók egy része a szocialista jövőt építő Magyar Népköztársaság felé indult.

A magyar zsidók visszavándorlását – a más migrációs folyamatokat is befolyásoló – „push” and „pull” tényezők határozzák meg. Az elmélet szerint a migrációt befolyásoló „mínusz”-os tényezők, mint például gazdasági vagy társadalmi nehézségek, az adott területekről taszítják az embereket, míg a célterületen fellelhető „plusz” tényezők, mint a kedvezőbb gazdasági lehetőségek vagy a fejlettebb közszolgáltatások, vonzóbbá tehetik azt a migránsok számára.¹ Egy, már megvalósult migráció kapcsán az elméletet fordítottan értelmezzük, vagyis: az Izraelben átélte gazdasági és társadalmi beilleszkedés nehézségei „push” tényezőkként hatottak, míg a „pull” tényezők közé a magyarországi családi vagy kulturális kötődés, illetve a korábbi életmódhoz való visszatérés vágya tartoznak. Ami a taszító faktorokat illeti, fontos rámutatni a magyar nyelvterületekről érkezett bevándorlók izraeli adaptációs nehézségeire. Az eltérő etnikai háttérrel bíró bevándorlóknak a befogadó társadalomhoz fűződő kapcsolatát a szakirodalom négy fogalommal írja körül. Az asszimiláció azt fejezi ki, hogy a bevándorlók aktívan törekszenek a többségi kultúra átvételére, és lemondanak a korábbi kultúrájukról. Ennek ellentéte a szegregáció vagy elkülönülés, amely az eredeti kultúrához való erős ragaszkodást, és az új kultúrától való távolságtartást jelenti. Az integráció az eredeti és az új kultúra elemeivel való azonosulást és azok átvételét jelenti, miközben az egyén, vagy a csoport megtartja az eredeti kulturális jellemzőit. A marginalizáció az eredeti és az új kultúra elutasítását és az iránta való érdektelenséget jelenti.² Izrael kapcsán az állam első két évtizedében egy sikeres integrációs, illetve asszimilációs folyamatról beszélhetünk, amelyet az állam a különböző intézményeken (hadsereg, oktatás, bevándorlási szervezetek stb.) keresztül valósított meg. A különböző bevándorló csoportok integrálása és a társadalmi hatalmi viszonyok közötti különbségek miatt megfigyelhető volt viszont az etnikai megosztottság és a különállás is, amely elősorban a magyar és a román nyelvű bevándorlókat érintette.³

1 Lee 1966: 47–57.

2 Al-Haj 2004: 17.

3 Eisenstadt 1985: 319–328.

Magyarország 1948 utáni külpolitikai mozgástere beszűkült. Az ország mind ideológiai, mind politikai szempontból alárendelt helyzetbe került a Szovjetunióval szemben. Mégis, más szovjet típusú, kelet európai országhoz hasonlóan, Magyarország is bizonyos mértékig, és egyes időszakokban, a zsidó kivándorlás és az Izraellel fenntartott diplomáciai kapcsolatok terén saját döntési autonómiával rendelkezett.⁴ Ezt bizonyítja az is, hogy 1948 és 1953 között Csehszlovákia és Románia eltérő módon kezelte a zsidók kivándorlását.⁵ Mindeközben a szovjet típusú, kelet európai országok a „zsidókérdést” – a helyi sajátosságok adta kisebb eltéréseket leszámítva – megegyező módon kezelték. Hasonlóságban kiemelkedik, hogy a túlélő zsidóság valamennyi társadalmi, kulturális és vallási intézményét vagy felszámolták, vagy teljes pártállami ellenőrzés alá vonták, illetve átfogó anticionista kampányban számoltak le nemcsak a zsidók minden politikai megnyilvánulásával, hanem a zsidó származású politikai ellenfelekkel is.⁶ Megalakulását követően Izrael az el nem kötelezettség külpolitikáját választotta annak érdekében, hogy mind a két szuperhatalom irányába érvényesíteni tudja az érdekeit. Azonban a világpolitikai változások nyomán, az 1950-es évek elejétől, egyre inkább az Amerikai Egyesült Államok felé sodródott.⁷

A világ geopolitikai adottságából visszavezethető meghatározottság a két ország diplomáciai kapcsolatát, és ezen belül a ki- és visszavándorlókkal kapcsolatos történéseket is meghatározta. Amellett érvelek, hogy a determinisztikus helyzetből adódóan a visszavándorlás alig ment végbe, és legalábbis kezdetben a Magyarországról történő kivándorlás függvényében, viszonyossági elv alapján zajlott. Mivel a vizsgálat diplomáciai fókuszú, így ebben a tanulmányban az 1949 és 1953 közötti időszakot tekintem át, amikor is a kétirányú migráció diplomáciai feszültségek sorát szülte. A diktatúra állambiztonsága szempontjából a Magyarországra visszatelepülő személyek kockázatot rejtett magában, ezért fokozottan ellenőrizték, és nyilvántartásba vették őket.⁸ A visszavándorlás ezen aspektusának vizsgálata azonban meghaladja ennek az írásnak a kereteit.

Figyelembe véve a felvázolt fogalmi és történeti koordinátarendszert, a tanulmány a következő kérdésekre keresi a választ: Milyen indíttatástól vezérelve döntöttek egyesek a visszavándorlás mellett, és miért pont az államszocialista Magyarországra? A két ország eltérő kül-, és belpolitikai érdekei hogyan hatottak a visszavándorlás menetére? A visszavándorlás körüli diplomáciai összetűzések nyomán a két ország politikai vezetése milyen politikai előnyökre tett szert, és milyen kudarcokat szenvedett el? Pontosan milyen formában zajlott a visszavándorlás, milyen tapasztalatokat szereztek az erre az útra lépő egyének?

4 Békés 2019: 65–80; Kovács 2017: 21.

5 Bottoni 2011: 234.

6 Kovács 2017: 20–27.

7 Shlaim 2004: 657–672.

8 Szabó 2004: 165.

SZEMBENÁLLÓ KÜLPOLITIKAI ÉS BELPOLITIKAI CÉLOK

Izrael és Magyarország között a diplomáciai kapcsolatokat elsősorban a Szovjetunió közel-keleti politikája határozta meg, amely Nagy-Britannia meggyengítését és a saját befolyásának kiterjesztését célozta. Ennek tudható be, hogy Magyarország, a Szovjetunióval és a többi „baráti” Kelet-Közép európai állammal egyetemben, megszavazta az ENSZ 1947-es felosztási tervet, jelentős mértékben elősegítve egy független zsidó állam megalakulását.⁹ Magyarország és a palesztinai zsidó közösség közötti diplomáciai kapcsolatok elmélyülését elősegítette a Magyar Külügyminisztérium kezdeményezésére 1946-ban, Jeruzsálemben megnyitott Magyar Intézet. A Scher Tibor kulturális megbízott által vezetett intézmény előadások tartásával és könyvtár felállításával népszerűsítette a magyar kultúrát, azonban kevésbé értékelhető eredményei miatt 1948. áprilisában megszüntették.¹⁰

Nem sokkal a zsidó állam kikiáltását követően a magyar állam elismerte Izrael államiségét, és a két ország még ugyanebben az évben fel is vette egymással a diplomáciai kapcsolatot. Az izraeli követség 1948 novemberében kezdett el működni Magyarországon. Izrael első diplomatája – megbízott konzuli minőségben – az erdélyi származású, Smuel Bencur (Péterfi Endre) lett, aki 1947 óta az Ichud Mapaj baloldali cionista párt kiküldöttjeként tartózkodott Magyarországon. A nagykövet, a Bécsben Georg Überall néven született Ehud Avriel (1917–1980), 1949 februárjában adta át megbízólevelét.¹¹ A diplomáciai kapcsolatok felvételét követően a magyar külügy Liebermann Albertet nevezte ki magyar kereskedelmi attasénak Izraelre kiterjedő hatáskörrel, tel-avivi székhellyel. A kereskedelmi kirendeltség 1948 tavaszán állt fel. A magyar külügy nehézkes bürokratizmusa miatt a tel-avivi követség csak 1950 májusában kezdte meg működését.¹² Romhányi István, ideiglenes ügyvivő minőségben, 1950. augusztus 9-én adta át megbízó levelét Moseh Sharet külügyminiszternek. A kommunista párt nomenklatúrájából érkezett egykori cipész diplomáciai képzettsége komoly hiányosságokkal bírt. Kiküldetése ideje alatt számos kritika érte a tel-avivi magyar követség dolgozóitól, és az izraeli kommunista szimpatizánsoktól egyaránt, amely kínos viselkedésére, rossz előadóképességére és mindenekelőtt hiányos nyelvtudására vonatkozott.¹³

A bilaterális kapcsolatokban a két ország egymással ellentétes célokat tűzött ki. Az új zsidó állam ideológiai sarokköve és a politikai függetlenség elérésének eszköze egyaránt a diaszpórában élő zsidók összegyűjtése volt. A tömeges bevándorlással akartak számbeli fölénybe kerülni az arabokkal szemben, erős, önfenntartó gazdaság kialakítását elérni, a bevándorlókat az ország fizikai felépítésébe bevonni, mindenekelőtt pedig a kikiáltása után azonnal megtámadott ország katonai erejét növelni.¹⁴ Izrael bevándorlási politikájának megvalósítását a holokauszt traumája és az arab-muzulmán országban kirobbant antiszemitizmus könnyítette meg. Kiemelt célpontot jelentett Kelet-Közép-Európa, azon belül is Magyarország és Románia, ahol jelentős számú zsidó élte túl a holokausztot.¹⁵

A tömeges bevándorlás teljesen átformálta az ország társadalomszerkezetét. 1945 és 1955 között a zsidó lakosság megduplázódott, 600 ezerről 1,4 millióra nőtt. Ez a váratlan bevándorló tömeg jókora nyomás alá helyezte a bevándorlásért és integrációért felelős intézményeket, valamint a gazdaság egészét. A bevándorlás nehézségeinek egyik szimbólumává az átmeneti

9 Ro'i 1980: 38–96.

10 Szalay 2021: 171–186

11 Novák 2018: Péterfi Endre nyilatkozott a budapesti zsidó sajtónak. *Új Kelet*, 1948. augusztus 29. 2.

12 Szalay 2018: 189.

13 MNL OL XIX-J-1-k, 10. d., 20/b. t., 2386/1951. irat. Slomo Weiss levele Magyarország Külügyminisztériumának. 1951. augusztus 16; MNL OL XIX-J-1-k. 10 d., 21/a. t., 010289/1954. Joó Kálmán jelentése. 1954. október 26.

14 Hacoheh 2003: 1, 45–57.

15 A kormány diplomáciai offenzívába kezd a kelet európai alija érdekében. *Új Kelet*, 1949. március 27.

táborok váltak, amelyekben több tízezer ember sátrokban zsúfolódott össze.¹⁶ A gazdasági, szociális és kulturális beilleszkedéssel kapcsolatos nehézségek miatt, a bevándorlással párhuzamosan, megindult a kivándorlás is. A folyamat 1953-ban érte el a tetőpontját, amikor többen hagyták el az országot, mint ahányan érkeztek. Az izraeli kormány gazdasági, biztonságpolitikai rizikóként, és az állam presztízsének az aláásásaként kezelte az elvándorlást, emiatt változatos eszközökkel igyekezett megakadályozni azt. Az országot elhagyni készülőkhöz számára kötelezően kiváltandó kiutazási engedélyeket számos indokból (katonai szolgálat elmulasztása, állambiztonsági megfontolások, bűnügyi gyanú stb.) elutasították, a korábbi anyagi juttatások visszatérítésére kötelezték, illetve valutáris megfontolásokból az utazók többségének külföldi valutában kellett fizetniük a jegyüket.¹⁷ A kivándorlási jelenség a magyar zsidókat is érintette. A legtöbben a nyugati országok felé vették az irányt, mások Magyarországra kívántak visszatérni. A magyarok elvándorlás megfékezésében kitüntetett szerepet kapott a magyar bevándorlók szervezete (Hitachdut Olé Hungaria), amely a magyar zsidók izraeli beilleszkedésének elősegítésén dolgozott.¹⁸

Mindeközben Magyarországon, Győri Szabó Róbert megfogalmazásában, egy „fordított emancipáció” zajlott, amely során a zsidók a jogfosztottságban váltak egyenlővé a társadalom többi tagjával. Ehhez szorosan hozzátartozott a zsidó intézmények felszámolása vagy teljes kontrol alá vonása. A cionista intézményrendszer politikai alapon történt 1949-es teljesen felszámolása mellett ideológiai alapon is diszkreditálták, mivel azt „reakciós”, „nacionalista” ideológiának bélyegezték. A hatóságok által korábban tolerált illegális határátlépéseket megszüntették, a kivándorlás irányítóit és a cionista vezetőket, 1949 nyarán, koncepciók per keretében elítélték. A cionizmus bűne egyre inkább a párt antiszemita élű eszközévé vált, ezzel tartották sakkban az egyes zsidó származású funkcionáriusokat és társadalmi tényezőket. 1953-ban pedig az Engländer Tiborhoz köthető, illegálisan működő cionista csoport letartóztatását a zsidó származású Péter Gábor, az ÁVH egykori fejének a kompromittálására használták.¹⁹ A cionizmus károsnak ítélt ideológiájának a visszaszorítása és a kivándorlás teljesen ellehetetlenítése nemcsak ideológiai és politikai okokból volt kívánatos a párt számára, hanem praktikus érdekeket is szolgált: az országban tartani a szakképzett munkaerőt.

37

A diplomáciai kapcsolatok felvételét követő rövid időszakban Budapest még nem zárkózott el teljesen az izraeli igények kielégítésétől. Miközben teljes gőzzel zajlott az első cionista ellenes koncepciók eljárás. A Budapestre delegált izraeli diplomaták és a magyar külügy részéről tárgyalások kezdődtek bizonyos számú cionista háttérű személy kivándorlásáról. A pletykák kezdetben még 30, sőt 50 ezer ember kivándorlásáról szóltak, azonban hamar kiderült, hogy a magyar kormány nem érdekelt ekkora létszám kiengedésében, továbbá valószínűtlennek tűnt, hogy ennyien hajlandóak lennének elhagyni az országot.²⁰ 1949. október 20-án megállapodás született Magyarország és Izrael között 3100 személy kivándorlásáról, akik között megtalálhatók voltak családgyesítés szándékával bíró, illetve a cionista mozgalom tagjai, és azok családtagjai is. A kvóta kivándorlása előre meghatározott, a magyar félnek kedvező feltételek mellett, egymillió dollár kompenzációs díj fejében valósulhatott meg. A kérelmeket a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága Útlevélosztálya egyénileg bírálta el, a kivándorlás lebonyolítását az IBUSZ végezhette.²¹

16 Hacoheń 2003: 190–210, 230.

17 Cohen 2010: 22–25; Rozin 2010: 149–170

18 Olosz 2015: 138–159; Népgyűlésen vitatták meg Beér Sévában a magyarországi visszatérés problémáját. *Új Kelet*, 1950. augusztus 29. 3.

19 Győri Szabó 2009: 203–204; Novák 2020: 21–188.

20 A magyar kormány hozzájárult 50.000 zsidó alijjázásához a leközelebbi 3–4 hónap alatt. *Új Kelet*, 1949. január 14. 5; Kedvező mederben haladnak Magyarországgal az alijja ügyében a tárgyalások. *Új Kelet*, 1949. február 13. 4; Magyarország hozzájárult 30 ezer zsidó kivándorlásához. *Új Kelet*, 1949. február 23. 1.

21 Szabó 2004: 155–232.

A szerződésbe az a kitétel is bekerült, hogy „a megállapodás ténye hirdetés, sajtótermékek, rádióközlemények vagy csoportos megbeszélés útján nem propagálható”.²² Ennek megfelelően, 1949 közepétől, az izraeli sajtóból eltűntek a magyarországi kivándorlásra vonatkozó hírek. Az izraeli magyar sajtó pedig felhagyott a Magyarországra vonatkozó negatív cikkek írásával és a magyarországi zsidók meghurcolásának részletezésével. Mint Kasztner Rezső, a magyarul írott kormánypárti lap, a *Jövő* főszerkesztője, ezt a gyakorlatot később nyíltan be is ismerte:

„(...) Magyarország és Izrael egyaránt kisállamszámban mennek (...). Ezt figyelembe kell venni a szempontok mérlegelésénél, amelyek bennünket különböző megnyilatkozások értékelésében a »kitárgyalásban« vezetnek. A puszta tény, hogy ez a lap magyarul íródik önmagában is bizonyos regárdot parancsol a tollnak, amely Magyarország ügyeivel foglalkozni kíván (...). A fiatal zsidó állam szalonképességét a népek társadalmában az izraeli sajtó is szolgálhatja (...). Ezek a megfontolások inkább, mint a jól felfogott érdek volt az, amely bennünket is vezérelt annak eldöntésében, hogy mit közöljünk le és mit nem (...). Ezért volt az, hogy – többek között – nem foglalkoztunk a deportálások [kitelepitések] tragikus kérdésével.”²³

A szerződésben lefektetett nehézkes procedúra és a visszavándorlók ügye miatti – későbbiekben vázolt – diplomáciai nézeteltérések miatt a kivándorlás több éven át zajlott. Az utolsó csoport 1953. november 17-én távozott Magyarországról.²⁴

VISSZAVÁNDORLÓ MOTIVÁCIÓI ÉS AMNESZTIA RENDELET

38 Lieberman 1949 nyarán és őszén megdöbbenéssel számolt be feletteseinek arról, hogy minden propaganda akció és nyomásgyakorlás nélkül „naponta rengetegen keresnek fel olyanok, kik vissza kívánnak vándorolni Magyarországra, új és régi bevándoroltak”. Az attasé külpolitikai szempontok mérlegelése alapján úgy ítélte meg, hogy hasznos lenne néhány ember hazatérését jóváhagyni. A magyar külügy óva intette a kiküldöttet attól, hogy bármilyen lépést is tegyen a kérdéssel kapcsolatban, mivel vízum és útlevél kiadási ügyeket csak konzuli vagy követség szintű megbízott végezhet. Mindazonáltal utasításba adták, hogy a jövőben minden ilyen megkeresést továbbítson Budapestre.²⁵ A magyar külügyet nyilvánvaló politikai és titkosszolgálati indokok is óvatosságra intették, vagyis attól tartottak, hogy kémek vagy politikai felbújtók kívánnak visszatérni az országba.²⁶

A diplomata meglepetése annál is inkább lehetett őszinte, mivel ekkor az izraeli héber és magyar nyelvű sajtó igen lesújtóan nyilatkozott Magyarországról, kifejezetten elítélte a cionisták üldözését és újjáéledő antiszemizmust emlegetett. Az akkor szinte egyedüli magyar nyelvű sajtóorgánumban, az *Új Keletben*, rendszeresen jelentek meg olyan cikkek, amelyek „felülről irányított antiszemita üldözésről” értekeztek, és élesen elítélték a cionista mozgalom tagjai ellen indított koncepciós pereket.²⁷

22 Szalai 2021.

23 Kasztner Rezső: Magyarország és Izrael. *A Jövő*, 1952. május 15. 1–2.

24 Novák 2020: 29–30; Szabó 2004: 155–220.

25 MNL OL XIX-J-1-k., 12. d. 29/2. t., 7672/1949. Magyar kivándoroltak hazatérési kérelme. 1949. július 25; MNL OL XIX-J-1-k. 12. d., 29/2. t. 11298/1949. Izraeli magyarok ügye. 1949. október 19.

26 Szabó 2004: 165.

27 Fábrián Béla szerint hivatalos antiszemita hadjárat folyik a magyarországi zsidóság ellen. *Új Kelet*, 1950. augusztus 16. 4; Miért rendezték mega budapesti cionista pert? *Új Kelet*, 1949. június 26. 3; Beregi Ármán a budapesti cionista perről és a magyarországi alijáról. *Új Kelet*, 1949. június 30. 3; Marton Ernő: A cionizmus kilátásai a kelet európai államokban. *Új Kelet*, 1949. április 8. 1–2.

A következő hónapokban a kereskedelmi megbízott egyre több kérvényt továbbított Budapestre. A diplomata által elkészített statisztikából kiderül, hogy 1950. augusztus 1-ig 219 kérvény érkezett be, amely 326 személyt érintett. A statisztikából továbbá az is kiderül, hogy jellemzően 20 és 55 év közötti felnőtt férfiak adtak be kérvényt, akik leginkább iparosok, kereskedők és tisztviselők voltak. A kérvényezőik közül a legtöbben 1948-ban és 1949-ben érkeztek az országba.²⁸ (lásd 1., 2., 3., 4. táblázat). A külügyminisztérium irattárában ebből ma 100 kézzel és géppel vegyesen írott kérvény található meg. A kérvények többsége a visszatérés mögöttes motivációját is megemlíti. Bár a követség, és rajta keresztül a magyar külügyminisztérium irányába tett politikai megfelelés egyértelműen detektálható. Ezekben a levelekben mégis érdemes a kivándorlás és visszavándorlás indokait összesíteni (lásd 5., 6. táblázat). A statisztika alapján az a kép rajzolódik ki, hogy Magyarország elhagyását a „cionista” propaganda hatásának, valamint a „gyermeki meggondolatlanság” számlájára írták. A kommunista ideológiai szóhasználat itt azt a cionista mozgalmi törekvést takarja, amelynek révén, a háborút követő időszakban, az ifjúsági otthonok, az árvaházak, és más, a fiatalokat célzó szociális ellátás és politikai nevelés ötvözésével igyekeztek őket a mozgalom mellé állítani. A törekvés jelentős eredményeket ért el. A fiatalok úgynevezett „kirándulásokon” (*tijul*), csoportokban megszervezve, tömegesen hagyták el az országot a palesztinai kiküldöttek és a helyi cionisták által szervezett migrációs útvonalakon.²⁹ Nem meglepő, hogy a visszavándorlás motivációjaként a legtöbben a cionizmusból való kiábrándulást, a csalódást adták meg. Számottevő még a családi egyesülés igénye, valamint a beilleszkedési és a nyelvi problémák. A két kategória alatt valószínűleg azokat a lakhatási, elhelyezkedési és mindenekelőtt mentalitásbeli, illetve nyelvtanulási nehézségeket értették, amelyek egészében sújtották a háború után érkező bevándorlókat, de a szociokulturális sajátosságaik miatt a magyar ajkúakat különösen érzékenyen érintették. Ezért sem véletlen, hogy a magyar ajkú zsidók gazdag kulturális és társadalmi szervezeti hálót építettek ki.³⁰ A kérelmekben indoklásképpen említésre kerül még a klíma, a katonai szolgálat elkerülése, illetve a népi demokrácia iránti vonzódás is.

A visszavándorlók az izraeli magyar sajtónak tett nyilatkozataikban is alátámasztják a kérvények állításait. Ezekből az is kiderül, hogy némelyeknél valóban szerepet játszhatott a politikai és az ideológiai motiváció; azt nemcsak a megfelelési vágy miatt fogalmazták bele a kérvényeikbe. Egy, az országban 1939 óta kibucban élő személy azért döntött az elvándorlás mellett, mert neheztelt az ország amerikai külpolitikai orientációjára, illetve diszkriminálva érezte magát amiért a Szovjetunió politikai és ideológiai irányvonalát valló izraeli pártszövetséghez (Mápám) tartozott.³¹ Egy „visszatérő”, a maga és a társai nevében, a magyar bevándorlók szervezete (Hitachdut Olé Hungaria – HOH) Bér Séva városában tartott, a magyarországi visszatérés megvitatásáért összehívott gyűlésén kizárólag politikai és ideológiai okokat nevezett meg:

„Ők Izraelt retrográd és szociális szempontból kizsákmányoló államnak tekintik, mely egyre jobban hajt terdet a nyugati kapitalista imperializmus követeléseire elött. Elhatározásuk egyetlen oka az, hogy ők a népi demokrácia szabad atmoszférájában akarnak élni (...).”³²

A legtöbben mégis a beilleszkedési és a szociális-gazdasági okokat emelték ki. Így egy személy a hányattatott izraeli sorsát a munkanélküliséggel és a sátortáborral kötötte össze, ahova a hatóságok elhelyezték. Magyarország irányába nagy reményekkel élt:

28 MNL OL, XIX-J-1-j. 14. d., 30/d. t., 001426/1950. Politikai Főosztály. Amnesziarendelet végrehajtása Izraelben Kimutatás. 1950. augusztus 1.

29 Novák 1998: 93–95; Novák 2000: 37–43, 129–137.

30 Olosz 2015: 145–156; Olosz 2023: 409–416; Bányai 2008: 412–417.

31 Bíró György: Búcsú egy visszatérőtől. *Hatikva*, 1950. június 27. 1.

32 Népgyűlésen vitatták meg Beér Séván a magyarországi visszatérés problémáját. *Új Kelet*, 1950. augusztus 29. 3.

„Ott nem leszek megrugdalt, bántalmaknak kitett pária, hanem majd megbecsülnek a munkámért. Itt dolgozni is csak protekcióval lehet. Ott emberhez méltó lakásban fogok lakni”³³

A gazdasági és politikai jellegű motivációk nem számítottak egyedülállónak; nagyon hasonló jelenségek figyelhetők meg más visszavándorló csoportok esetében is. Az argentinai bevándorlókat például kezdetben a cionista ideológia és a jobb élet ígérete vezérelte Izraelbe, azonban a közép- és alsó-középosztálybeli háttérrel rendelkezők nem tudtak megküzdeni az izraeli gazdasági realitásokkal és a visszavándorlás mellett döntöttek.³⁴

A visszavándorlásnak egy nagyobb lendületet az 1950. évi IX. számú törvényerejű rendelet, más néven amnesztiarendelet adott. A rendelet kegyelembe részesítette azokat a magyar állampolgárokat, akik korábban nem voltak tagjai a fasiszta rendszernek, vagy nem követtek el súlyos háborús bűncselekményeket, és akik félrevezetés vagy tévedés miatt hagyták el az országot. Ezek a személyek 1950. október 4-ig visszatérhettek Magyarországra. A törvény továbbá kimondta, hogy a tiltott útlevélhasználat és határátlépés miatt, valamint az ezzel összefüggő más bűncselekmény miatt nem lehet bünvádi eljárást indítani ellenük.³⁵ Az izraeli magyarok tudtára adták, hogy a hazatéréseket kizárólag a követség szervezi és bonyolítja le.³⁶ A törvény elsősorban nyugati vagy liberális-demokratikus országokat célozott meg, de elvben a világ minden más országát érintette. Izrael egyáltalán nem számított célországnak. Mint a Politikai Főosztály, a Külügyminisztériumnak megfogalmazta:

„az amnesztia rendelet (...) elsősorban nem Izraelre vonatkozik (...), a Magyar Népköztársaság erre nem helyez különösebb súlyt, de nem tud elzárkózni a kérvényezők száza elől, akiknek az amnesztia rendelet valóban jogot ad arra, hogy kérjék a hazajövetelüket.”³⁷

Kezdetben 1200 személy hazautazásával számoltak.

40 A rendelet minden bizonnyal annak köszönhetően került bevezetésre, hogy 1947-től újrászerveződően megnövekedett azon személyek száma, akik Magyarország külképviseletén keresztül a visszahonosítás felől érdeklődtek. Az Egyesült Államokban, Brazíliában, Argentínában, Kanadában és Nyugat, illetve Kelet-Németországban ennek számos jelét regisztrálták.³⁸ A magyarországi kommunista fordulatot pártoló kanadai magyar sajtó például „nagy visszavándorlási folyamatról” írt.³⁹ Ha tömeges igény nem is jelentkezett, való igaz, hogy személyes okokból kifolyólag valóban többen e lépés mellett döntöttek.⁴⁰ A fiatal szakképzett munkaerő bevonása mellett a politikai, a propaganda és a presztízscélok játszottak szerepet a rendelet kiadásában. A kormány ezért előírta, hogy a sajtó egy-egy hazatérő csoportról nagy terjedelemben számoljon be, az érintettekkel készüljenek interjúk.⁴¹

33 Levelek a szerkesztőhöz. *Új Kelet*, 1952. szeptember 22. 4.

34 Krupnik 2022: 189–200.

35 1950. évi 9. számú törvényerejű rendelet a felszabadulás ötödik évfordulója alkalmából közkegyelem gyakorlása tárgyában. Törvénycikk. 1956-os Intézet. Oral History Archive. <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/dokument/1950.evi5.htm> (utolsó letöltés: 2024. február 1).

36 Közlemény. *Új Kelet*, 1950. július 7. 11.

37 MNL OL, XIX-J-1-j. 14. d., 30/d. t., 001426/1950. Politikai Főosztály. Amnesztiarendelet végrehajtása Izraelben. Javaslatok. 1950. augusztus 1.

38 Tóth 2020: 212–213; 300 magyar család visszavándorol Brazíliából. *Kossuth Népe*, 1947. november 7. 6; Honnan jönnek haza külföldi magyarok. *Igazság*, 1948. január 31. 7.

39 Kulcsár 2022: 420.

40 Kulcsár 2022: 419–429.

41 Tóth 2020: 238–239.

Még az amnesztiarendelelet kihirdetése előtt az Államvédelmi Hatóság, a Külügyminisztériummal egyeztetve, elfogadta 22 cionista fiatal visszavándorlási kérelmét. Lieberman először meggyőződött, hogy nemcsak magyar, hanem más országok egykori állampolgárai is részt vesznek a visszavándorlási hullámban, és nem talált gyanús jeleket a kérelmezők motivációjában.⁴² Az izraeli törvények szerint ezen személyeknek, más állampolgárokhoz hasonlóan, kivándorlási engedélyt kellett kérvényezniük, mivel a két ország között semmilyen kétoldalú szerződés nem kötött az Izraelből Magyarországra történő migrációról. Miközben diplomáciai csatornákon az izraeli fél biztosította a magyar felet az ügy zökkenőmentes lebonyolításáról, az izraeli hatóságok az eljárás során kivétel nélkül alkalmazták a kivándorlókat sújtó hátráltató rendelkezéseket. Egyeseknél felvetették, hogy fiatal koruk miatt katonakötelesek, így nem hagyhatják el az országot. Egyiküket katonaszökevény gyanújával le is tartóztatták, és követelték tőlük a bevándorlási költségek megtérítését. A magyar külügyminisztériumot felháborította „*az izraeli hatóságok ilyen nem egyenes és trükkökhöz folyamodó magatartása.*”⁴³ Az izraeli hatóságok által állított akadályok miatt 1950 augusztusára már öt személy visszalépett a hazautazási szándékától.⁴⁴ Végül 30 fiatal 1950 nyarán, több kisebb csoportban, visszatért Magyarországra.⁴⁵ A tel-avivi követség újonnan munkába állott diplomáciai csapata (Romhányi István ügyvivő és Zádor Tibor kulturális attasé) csak érintőlegesen vett részt a hazautazás megszervezésében és elhanyagolta a visszavándorlókkal ápolandó kapcsolattartást is, amiért Budapestről megrovást kapott.⁴⁶

Az amnesztiarendelelet kihirdetése után a tel-avivi nagykövetséget ellepték a visszavándorlási kérelmek, míg augusztusban 300, addig októberben már 1200 személy kérelméről tettek jelentést.⁴⁷ Közben az izraeli diplomaták Budapesten jelezték, hogy a viszonyosság elvét alkalmazva fognak eljárni a visszavándorlók ügyében. Csak abban az esetben voltak hajlandók elismerni a tel-avivi magyar követségnek a visszavándorlók ügyében tett lépéseit, amennyiben a budapesti izraeli követség hasonló jogát a magyar kormány is elismeri. Az izraeli fél ugyanis igen sérelmesnek tartotta, hogy az 1949-ben kötött egyezmény keretében kivándorlók egyénileg intézik ügyeiket. Továbbá azt is sérelmezték, hogy a Magyarországról kivándorolni szándékozók közül 350–400 ember kérelmét elutasították. Végezetül pedig arra is utalást tettek, hogy az amnesztiarendelelet keretében hazatérni szándékozók ügyét össze kívánják kötni az újabb magyarországi zsidó kivándorlásokra vonatkozó tárgyalásokkal.⁴⁸ A magyar külügyminisztériumban felháborodva konstatálták az izraeliek nyomásgyakorlását, illetve a hazatérés akadályozását, és Romhányit arra utasították, hogy emeljen szót a támasztott viszonyossági feltételek ellen. A kivándorlás költségeinek megtérítésére emelt izraeli követeléseket jogilag és politikailag tarthatatlannak bélyegezték, mivel szerintük a kivándorlókkal nem közölték, hogy a segítséget csak kölcsönben kapták és az izraeli hatóságok tisztában vannak vele, hogy ezek az

42 MNL OL, XIX-J-1-k. 12. d., 29/e. t., 12211/1949; 13035/1949; 13036/1949; 13037/1949; 13038/1949; 13034/1949. A Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága, a Külügyminisztérium útján küldött visszavándorlási igazolványok. 1949. november – december.

43 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 001433/1950. Berei Andor feljegyzése Eliashiv követtel folytatott megbeszéléséről. 1950. szeptember 15.

44 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 001426/1950. Politikai Főosztály. Amnesztiarendelelet végrehajtása Izraelben Mátyik Pál feljegyzése.

45 Három hónap alatt összesen 30 élé tért vissza Magyarországra. *Új Kelet*, 1950. augusztus 21. 1.

46 MNL OL, XIX-J-1-j. 12 d., 29/e. t., 026357/1950. Szücs Ferencné jelentése Rózsa Irénnek; Rózsa Irén feljegyzése Romhányi Istvánnak. 1950. szeptember 15.

47 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 0001816/1950. Berei Andor feljegyzése, Bencur ügyvivővel folytatott beszélgetéséről. 1950. október 22.

48 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 001426/1950. KÜM Politikai Főosztály. Amnesztiarendelelet végrehajtása Izraelben. Mátyik Pál feljegyzése.

emberek nem tudják azt visszafizetni.⁴⁹

Ezalatt, az egyezményben rögzített feltételek alapján, Magyarországról, kisebb 300–400 fős csoportokban, néhány hónapos időközönként, folyamatosan zajlott a kivándorlás (első csoport: április; második és harmadik: július; negyedik: szeptember). Az ötödik csoport októberre tervezett útját a magyar hatóságok azonban váratlanul megghiúsították. Izraelben megkezdődnek a találgatások arról, hogy a háromezres létszám maradékát kiengedik-e?⁵⁰ A kivándorlás leállítása válaszlépésként értelmezhető a magyar külügy, valamint a politikai vezetés részéről, amiért Izraelben akadályozták a visszavándorlást, és amiért az izraeli diplomaták a viszonzosság elvét használva burkolt fenyegetéseket tettek. Ahogy azt Berei Andor, a KÜM politikai államtitkára, személyes megbeszéléseiken az izraeli ügyvivőnek több ízben ki is fejtette:

„(...) az izraeli kivándorlás kérdésében mi csak akkor tanúsíthatunk előzékenységet, ha az izraeli hatóságok is megfelelőképpen viselkednek [a kivándorolni kívánó magyar zsidókkal].”⁵¹

Egy másik példa:

„(...) a magyar Külügyminisztérium ebben a kérdésben [a 3000-es kvóta kiutazásának engedélyezése] csak akkor avatkozhat bele pozitív formában, ha izraeli részről megfelelő előzékenységet tanúsítanak onnan hazatérni kívánó magyarokkal szemben és ha ez az előzékenység nemcsak általános jellegű ígéretekben, hanem konkrét intézkedésekben is megnyilvánul.”⁵²

Az 1950 októbertől decemberig tartó időszakban súlyos zsarolással egybekötött alkudozásra került sor Budapesten és Jeruzsálemben a diplomáciai kiküldöttek és a helyi Külügyminisztériumok között arról, hogy melyik ország tegye meg a kezdő lépést a kivándorlás felgyorsításában. Bár az izraeli fél minden diplomáciai csatornán közölte, hogy semmilyen elvi kifogást nem támaszt a kivándorlókkal szemben, azt egyes hivatalnokok is elismerték, hogy az izraeli hatóságok nehézkes (sokszor rosszindulatú) gyakorlatot folytatnak az elvándorolni készülok ellen.⁵³ Miután az izraeli fél nyíltan összekötötte a két kivándorlást, és arra célozgatott, hogy a visszavándorlást csak a 3000-es kvóta kivándorlása után indítják el,⁵⁴ a magyar fél ezt elutasította, viszontválaszában pedig az izraeliek számára igen előnytelen ajánlatot tett (arányban és időpontban párhuzamos kivándorlás lefolytatása).⁵⁵

A merev álláspontokból végül az izraeli diplomácia és politikai döntéshozatal engedett. December közepén arról értesítették Budapestet, hogy

„Izrael részéről minden előzetes feltétel nélkül még december folyamán útnak indítanak egy 150 főnyi Magyarországra hazatérni kívánó csoportot.”⁵⁶

49 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 001426/1950. KÜM Politikai Főosztály. Amnesztiarendelet végrehajtása Izraelben. Berei Andor (KÜM politikai államtitkára) és Zádor Tibor tel-avivi kulturális attasé közötti beszélgetésről készült feljegyzés. 1950. szeptember 13.

50 Szalai 2021; januárig lebonyolódik a 3000-es magyarországi alijja. *Új Kelet*, 1950. november 9. 3.

51 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 0001816/1950. Berei Andor feljegyzése Bencur ügyvivővel folytatott megbeszéléséről. 1950. október 22.

52 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 0001816/1950. Berei Andor feljegyzése Bencur ügyvivővel folytatott megbeszéléséről. 1950. november 3.

53 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 001734/1950. Zádor Tibor feljegyzése. 1950. október 13.

54 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 002045/1950. Berei Andor feljegyzése Bencur ügyvivővel folytatott megbeszéléséről. 1950. december 4; XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 002099/1950. Zádor Tibor jelentése Romhányi Istvánnak. 1950. december 2.

55 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 002052/1950. Berei Andor feljegyzése Bencur ügyvivővel folytatott megbeszéléséről. 1950. december 7.

56 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 002082/1950. Berei Andor feljegyzése Bencur ügyvivővel folytatott megbeszéléséről. 1950. december 12.

Az egyik legfontosabb akadályt is sikerült elhárítani, mivel az izraeli hatóságok, a vagyontalan személyek esetében, eltekintettek a kivándorlási költségek megtérítésétől.⁵⁷ Izrael számára minden bizonnyal nagyobb érvágást jelentett azon, a cionizmus iránt elkötelezett magyarországi zsidók kivándorlásának a megtorpanása, akiknek kivándorlásáról már megegyezés született, mindeközben csak olyan izraeli állampolgárokat veszhettek, akik amúgy sem akartak a zsidó államban maradni. Továbbá, az izraeli külügyminisztérium el szeretne volna érni, hogy Magyarországról további kivándorlásokat hagyjanak jóvá, és ezt a kérésüket egy diplomáciai jegyzékben ki is fejtették.⁵⁸ A döntésben nagy szerepet játszott Bencur ügyvivő, aki Izraelben személyes tekintélyét és befolyását latba vetve igyekezett elérni a magyarországi repatriálás beindítását.⁵⁹

December végén 23 személy valóban el tudta hagyni Izraelt Magyarország irányába; január 13-án pedig újabb 70 fő követte őket. Az izraeli diplomatákkal közölték, hogy a magyar

„Külügyminisztérium közbenjárt, hogy a Magyarországról kivándorolni kívánó zsidók októberben visszatartott transzportját minél előbb útnak indítsák.”⁶⁰

1951 januárjában és februárjában a magyarországi csoport megérkezett Izraelbe.⁶¹ A visszavándorlás természetesen nem járt bonyodalmak nélkül. A jelöltek arra panaszkodtak, hogy a vállalatok, vagy az állami intézmények nem fizették ki az utolsó bérüket és folyamatos fenyegetésekkel és hatósági beavatkozásokkal próbálták rábírní döntésük megváltoztatására.⁶²

A magyarországi kivándorlók megérkezését követően a visszavándorlás ügymenetében újabb akadozások álltak be. Az izraeli hatóságok újra alkalmazni kezdték azokat a taktikákat, amelyekkel a repatriáltak nem kapták kézhez a kiutazási engedélyüket. A posta, vagy a kibuc vezetősége nem adta át a követség leveleit, igazolásért kellett folyamodniuk a Zsidó Ügynökséghez, hogy nem rendelkeztek lakással vagy albérlettel, bürokratikus nehézségeket emeltek, illetve a magyarországi antiszemitizmusra hivatkozva igyekeznek lebeszélni az embereket.⁶³ 1951 tavaszán a magyar nagykövetség 75 személy hazatérési engedélyét adta ki, azonban az izraeli kiutazási engedélyek kiadása hónapokon keresztül húzódott. Bencur ügyvivő Budapesten újra és újra biztosította a magyar külügyet, hogy csak „tévedésekről”, „adminisztrációs nehézségekről” vagy „felhatalmazással nem bíró hivatalnokok közléseiről és hátráltatásáról” lehet szó.⁶⁴ Végül már a hazatérőket hibáztatta, amiért a kiállított kiutazási engedélyeket nem vették át, nem küldték be a kért fényképeket vagy hibás adatot szolgáltatottak. Különösen kényes volt a katonai szolgálatot teljesítők repatriálása, mivel a katonai szervek sok esetben nem voltak hajlandóak a szükséges engedélyek megadására, a katonaszökevényeket pedig letartóztatták.⁶⁵ Az izraeli Külügyminisztérium hivatalnokai elismerték a magyar diplomatáknak, hogy a katonai szolgálatot teljesítők esetében valóban problémák léphetnek fel.⁶⁶ Ebből kifolyólag a magyar külügy újra felvetette, hogy amíg az izraeli hatóságok a visszavándorlók ügyét nem kezelik, addig ne várják, hogy ők „a kivándorlók csoportjának összeállítása iránt nagyobb érdeklődést tanúsítsanak.”⁶⁷

57 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 002045/1950. Berei Andor feljegyzése Bencur ügyvivővel folytatott megbeszéléséről. 1950. december 4.

58 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 002045/1950. Szóbeli jegyzék. 1950. december 4.

59 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 002099/1950. Zádor Tibor jelentése Romhányi Istvánnak. 1950. november 29.

60 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 002346/1951. Berei Andor feljegyzése Bencur ügyvivővel folytatott megbeszéléséről. 1951. január 16.

61 Szalai 2021.

62 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 002284/1951. Berei Andor feljegyzése Bencur ügyvivővel folytatott megbeszéléséről. 1951. január 11.

63 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 00315/1951. Romhányi jelentése a KÜM-be. 1951. március 28.

64 MNL OL, XIX-J-1-j. 11 d., 29/e. t., 00528/1951; 00815/1951; 001206/1951. Kutas Imre feljegyzése Bencur ügyvivővel folytatott megbeszéléséről. 1951. április 12; 1951. május 26; 1951. július 3.

65 MNL OL, XIX-J-1-j. 11 d., 29/e. t., 001770/1951; Kutas Imre feljegyzése Bencur ügyvivővel folytatott megbeszéléséről. 1951. szeptember 1.

66 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 00315/1951. Romhányi feljegyzései. 1951. május 13;14. Zádor Tibor jelentése. 1951. május 27.

67 MNL OL, XIX-J-1-j. 11 d., 29/e. t., 001770/1951; Kutas Imre feljegyzése Bencur ügyvivővel folytatott megbeszéléséről. 1951. szeptember 1.

A diplomáciai kapcsolatok romlását és a két ország közötti migrációt tovább nehezítették a magyarországi kitelepítések, amelyekben a zsidó polgárok felülreprezentáltak voltak. Az izraeli magyar nyelvű sajtó tartózkodott a kritikus cikkektől, az argentinai zsidó, szintén cionista szemléletű lap viszont sokkal kritikusabb hangnemben, második deportációnak bélyegezte a magyar hatóságok cselekedeteit.⁶⁸ A nehézségek ellenére, 1951 nyarára, a kivándorlás, illetve a visszavándorlás kérdésében újra konszolidálódott a helyzet. A magyar hatóságok július végén, majd decemberben beleegyeztek újabb két csoport kivándorlásába.⁶⁹ Mindeközben a visszavándorlás ügyeinek intézése is zökkenőmentesebbé vált. Augusztusban 40 fő tért vissza Magyarországra. Az izraeli hatóságok ekkor már mindenkinek megadták az engedélyt; még a katonáknak vagy katonaszökevényeknek is. Azonban a tel-avivi magyar nagykövetség ebben az időszakban nagyon kevés új jelentkezőről tudott beszámolni. Azt is szomorúan konstatálták, hogy sokan, lemondva döntésükről, át sem vették a hazatérési igazolványukat; sőt arra is van példa, hogy a már Magyarországra hazatértek újra Izraelbe akartak menni.⁷⁰ Az év végén a tel-avivi attasé már a magyarországi hatóságokat okolta az amnesztiarendelelet kudarcáért, mivel olyan lassan intézik a visszatérési engedélyek kiadását, hogy a több hónapos várakozás közben az amúgy sem teljesen elkötelezett emberek lemondanak a hazautazásról.⁷¹ Válaszul az Államvédelmi Hatóság Útlevel Osztálya a követséget hanyagsággal vádolta a kérvények továbbításakor, ami végső soron a késlekedéshez vezetett.⁷²

1951 végén a visszavándorlási kérelmek elapadtak; majd csak a következő év elején indult újbóli növekedésnek a számuk. Ekkor a magyar külügyi apparátus ismét a zsarolás eszközéhez nyúlt, mivel Izraelből a visszavándorlás késleltetéséről érkeztek ismételt jelentések.⁷³ Ígéretüknek megfelelően a kivándorlást több hónapon keresztül szüneteltették. Az alijja akadozásának hírére a HOH Izrael szerte népgyűléseket és tüntetéseket szervezett a szabad magyar alijja előmozdításáért.⁷⁴ 1952-ben csak egy csoportnak engedélyezték a kiutazást Magyarországról (augusztusban). A 3000-es kvóta utolsó része 1953 novemberében hagyta el az országot.⁷⁵ Mindeközben, 1952 végére és 1953-ban, a visszavándorlók ügye szinte teljesen lekerült a napirendről a két ország diplomatái közötti tárgyalásokon. A visszavándorlókról szóló párbeszéd általában csak egy-egy problémás eset megbeszélésére szűkölt.

44

A VISSZAVÁNDORLÁS A GYAKORLATBAN

Az első csoport 1950 nyarán érkezett Magyarországra. Az 1950 végén kiadott engedélyekkel pedig 1951 elején legalább négy, egy-egy tucatnyi emberből álló csoport hagyta el az országot.⁷⁶ Nagyon nehéz pontosan meghatározni, hogy mennyien tértek vissza 1953-ig, mivel a két ország utazási és más hivatalainak engedélyei ad-hoc módon kerültek kiállításra. A dokumentumokat sokszor át sem vették, mivel az izraeli és a magyar bürokratikus procedúra több hónapra elődázta az utazást. Sokan eközben meggondolták magukat, máshova emigráltak, vagy családot alapítottak,

68 Stöckler elnök úr. *Hatikva*, 1951. november 2. 1; SOS. *Hatikva*, 1951. november 9. 1.

69 Szabó 2004: 165.

70 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 001763/1951. Zádor Tibor jelentése. 1951. szeptember 1.

71 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 002569/1951. Zádor Tibor jelentése. 1951. november 10.

72 MNL OL, XIX-J-1-j. 14 d., 30/d. t., 002897/1951. Államvédelmi Hatóság Útlevel Osztály.

73 MNL OL, XIX-J-1-j. 11 d., 29/e. t., 00517/1/1952; Kutas Imre feljegyzése Bencur ügyvivővel folytatott megbeszélésről. 1952. március 19.

74 Szalai 2021. Országos tüntetést rendez a HOH a magyarországi alija megindításáért. *Új Kelet*, 1952. június 23. 1.

75 Szabó 2004: 165.

76 Beszélgetés Izraelből visszatérő magyarországi zsidókkal. *Romániai Magyar Szó*, 1951. január 19. 6; Pokol a dolgozók élete a dollárizált Izraelben. *Romániai Magyar Szó*, 1951. február 2. 4; Pokol a dolgozók élete az „ígéret földjén”. *Romániai Magyar Szó*, 1951. február 11. 2; „Ügyvéd létemre utcát söpörtem Izraelben”. *Romániai Magyar Szó*, 1951. február 18. 4.

illetve egzisztenciát teremtettek. Romhányi 1951 áprilisában azt jelentette, hogy a magyarok által addig kiadott 600 hazatérési igazolványnak mindegy 20%-át használták csak fel, vagyis 100–120 személy mehetett vissza Magyarországra.⁷⁷ Az izraeli hivatalos statisztika 361 személyt jelölt meg az egész 1951 évre vonatkozóan.⁷⁸ 1952 áprilisáig az izraeli hatóságok 25 kiutazási engedélyt adtak ki, és ekkor újakat már nem regisztráltak (bár 50 régi még mindig elintézetlenül maradt). Így ebben az évben valószínűleg csak néhányan térhettek haza. 1953-ból nincs adat hazatértekről.

A már részletesen vázolt bürokratikus akadályok mellett a hazatérőknek a magyar zsidók bevándorló egyesületével, és más cionista szervezetek meggyőzési kísérletével is meg kellett birkóznuk. A HOH tagjai személyesen meglátogatták a hazatérni kívánókat, minden érvet bevetettek a meggyőzésre, az állástalanokat még álláshoz is megpróbálták hozzásegíteni. A fiatalok közül jó néhányan a várakozás közben összeházasodtak, ami megnehezítette, lehetetlenné, vagy teljesen okafogyottá tette (például más nemzetiségű házastárs esetén) a hazatérést.⁷⁹

Nagyon sok katonaköteles vagy katonának besorozott személy akart kibújni az izraeli katonai szolgálat alól azáltal, hogy visszatér Magyarországra. A magyar diplomácia nyomásgyakorlása miatt az izraeli kormány elvben hozzájárult, hogy ezen személyek kiutazása ellen sem emelgátat, azonban az ügyeket egyenként nemzetbiztonsági és katonai megfontolásoknak kellett alávetni. Ezeket különböző izraeli katonai és állami hatóságok végezték, amelyekre az izraeli külpolitikai apparátusnak vagy a magyar diplomatáknak kevés ráhatása volt. Így számos esetben nem tudták érdemben befolyásolni az ügyek előmozdítását. Ezen ügyek intézésére sok tekintetben jellemző Kelner Tamás esete.

Kelner nem tett eleget az izraeli katonai behívásnak, így a hatóságok katonaszökevényként kezelték. Közben beadta a visszavándorlási kérelmet (valószínűleg azért, hogy a katonai szolgálat mulasztásáért járó fellelőségre vonást elkerülje). Romhányi, az izraeli Külügyminisztérium egyik osztályvezetőjével folytatott megbeszélés alapján, az édesanyján keresztül meggyőzte Kelnert, hogy adja fel magát a hatóságoknál. Az ígéret szerint, bár ott letartóztatják, de az izraeli külügy közbenjárására néhány nap múlva elengedik, és kiadják számára a kiutazási engedélyt az ország elhagyásához. Kelner vonakodva bár, de teljesítette a követ kérését. Letartóztatását azonban nem követte a megígért szabadulás. Sőt! Az ilyen esetekben kiszabott szokásos négy hónap helyett, hét hónapra ítélték el. Az ügy Romhányi hanyagságát is példázza, mivel a követ nem járt közben a letartóztatottért; sőt, miután az megszökött és a követségen kért menedéket, Romhányi kidobta őt onnan. Zádor attasén és Bencuron keresztül a magyar külügyminisztérium megpróbálta helyrehozni a hibát.⁸⁰

A magyar állampárt, az amnesztiarendelet kiadásakor meghatározott céloknak megfelelően, a visszatértek első csoportját propaganda célokra használta fel. Mindazonáltal, nem látszanak teljesen kiaknázottnak a visszatértek történetei. Néhány, 1950 végén és 1951 elején közölt tudósítást követően, a vizsgált időszakban több cikk nem jelent meg az Izraelből visszatértekről. A visszatértekkel készített interjúkból az alanyok a kizsákmányoló izraeli munkakörülményekre, az elviselhetetlen lakhatási feltételekre és a demokratikus értékek teljes hiányára panaszkodtak.⁸¹ Az egyik visszatért férfi így vallott tapasztalatairól:

„Bevallom: az volt az érzésem, mintha középkori rabszolgakereskedők vártak volna bennünket. Rabszolgákként kezeltek bennünket a Tel Avivtól 30 kilométernyire délre fekvő telepen is, ahol – bár hihetetlenül gyenge élelmezésben részesültünk – a legnehezebb munkákat kellett végeznünk a borzalmas sivatagi éghajlat alatt.”⁸²

77 MNL OL, XIX-J-1-j. 11 d., 29/e. t., 00628/1951; Romhányi jelentése a KÜM-nek. 1951. április 24.

78 Visszavándorlók. *Múlt és jövő*, 1952. április 1. 102.

79 MNL OL, XIX-J-1-j. 11 d., 29/e. t., 00628/1951; Romhányi jelentése a KÜM-nek. 1951. április 24.

80 MNL OL, XIX-J-1-j. 11 d., 29/e. t., 00528/1951; Bonyhádi jelentése. 1951. április 23.

81 Izraelből Magyarországra. *Magyar Jövő*, 1951. március 22. 3; Háromezer magyar haza akar térni Izraelből *Magyar Nemzet*, 1951. február 8. 2; „Szívet cseréljen az, ki hazát cserél...” *Magyar Nemzet*, 1951. január 27. 3.

82 Akiknek örökre elment a kedvük Izraelállamától. *Magyar Nemzet*, 1950. október 20. 4.

A magyarországi visszatértek tapasztalatáról a romániai magyar sajtó is hasonló hangvételű cikkekben számolt be; hasonló céloktól vezérelve.⁸³ A nyilatkozók keserű tapasztalataikat valószínűleg kiszínezték, és igyekeztek az új hazájukban uralkodó politikai elvárásoknak is megfelelni.

A magyar Külügyminisztérium, 1952 márciusában, az amnesztiarendelet keretében Izraelből visszatért személyek számára ünnepséget rendezett. Az összejövétel kiváló alkalmat teremtett arra, hogy a visszatértek sikertörténeteit beszédek formájában előadják. Egyikük azzal erősítette meg döntése helyességét, hogy kifejtette:

„Tehát amellett, hogy tanulhatunk, szakmát tanulunk, meg is tudunk élni. Izraelben ez elképzelhetetlen, nagy a munkanélküliség. Elképzelhetetlen úgy szakmát tanulni, hogy amellet a megélhetés is biztosítva legyen (...) Összehasonlítva az ottani helyzetet az ittenivel, a lakásproblémák mennyivel nagyobbak ott. [Izraelben] nem tudtam megnősülni mert nem volt lakásom. [Magyarországon] félretettem minden pénzt (...) lakáshoz jutottam és meg vagyok vele elégedve.”⁸⁴

83 Beszélgetés Izraelből visszatérő magyarországi zsidókkal. *Romániai Magyar Szó*, 1951. január 19. 6

84 MNL OL, XIX-J-1-j. 11 d., 29/e. t., 00517/1/1951; Beszédek. 1952. március 5.

FÜGGELÉK

1. táblázat

Kor szerinti megoszlás	
16 – 20 év	18%
20 – 55 év	79%
55 év felett	3%

2. táblázat

Kor szerinti megoszlás	
Férfi	85%
Nő	15%

3. táblázat

Foglalkozás szerinti megoszlás	
Iparos	34%
Gyári-, segédmunkás, napszámos	14%
Tanonc, diák	11%
Kisiparos, kiskereskedő, tisztviselő	41%

4. táblázat

Kivándorlás motivációja – 100 kérelem alapján						
Cionista propaganda	családi okok	Holokausztban elszenvetett veszteség vagy átélt trauma	gyermeki tudatlanság, meggondolatlanság, kalandvágy	jobb megélhetés reménye	harcolni	szerelmi kaland
42%	5%	3%	8%	4%	1%	1%

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-J-1-k, Izrael 1945–1964, Adminisztrációs Iratok

XIX-J-1-j, Izrael 1945–1964, Titkos Iratok

A Jövő, 1952

Hatikva, 1948–1953

Kossuth Népe, 1947–1948.

Magyar Nemzet, 1949–1953

Magyar Jövő, 1951

Múlt és Jövő, 1952

Romániai Magyar Szó, 1949–1953

Új Kelet, 1948–1953

SZAKIRODALOM

48

Al-Haj, Majid 2004: *Immigration and Ethnic Formation in a Deeply Divided Society: The Case of the 1990s Immigrants from the Former Soviet Union in Israel*. Leiden.

Bányai Viktória 2008: Magyar ajkú zsidó közösségek a világban. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest. 412–417.

Békés Csaba 2019: *Enyhülés és emancipáció*. Budapest.

Bottoni, Stefano 2011: A zsidó és a német közösség kivándorlása Romániából. *Világtörténet* 3–4. 233–20.

Cohen, Nir 2010: From legalism to symbolism: anti-mobility and national identity in Israel, 1948–1958. *Journal of Historical Geography* (36.) 1. 19–28.

Eisenstadt, Shemuel Noah 1985: *The transformation of Israeli society: an essay in interpretation*. London.

Győri Szabó Róbert 2009: *A kommunizmus és a zsidóság Magyarországon 1945 után*. Budapest.

Hacohen, Dvora 2003: *Immigrants in turmoil. Mass immigration to Israel and its repercussions in the 1950's and after*. New York.

Kovács András 2019: *A Kádár-rendszer és a zsidók*. Budapest.

Kovács, András 2017: *Communism's Jewish Question: Jewish Issues in Communist Archives*. Oldenbourg, Berlin.

Krupnik, Adrián 2022: Failed expectations of middle-class migrants and the Zionist hegemonic narrative: Jewish-Argentine returnees from Israel in the 1960s. *Journal of Israeli History*, (40.) 1. 187–211.

Kulcsár Beáta 2022: Repatriálás Kanadából Magyarországra, 1945–1956. Bevezetés egy problémakörbe. In: Filep Tamás Gusztáv – Papp Z. Attila – Szerbhorváth György (szerk.): *Palimpszesztus. Írások Bárdi Nándor 60. születésnapjára*. Budapest. 419–430.

Lee, Everett 1966: A Theory of Migration. *Demography* (3.) 1. 47–57.

Novák Attila 1998: Cionizmus érett korban. *Múlt és Jövő* 2–3. 89–106.

Novák Attila 2000: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest.

Novák Attila 2018: Izrael – Magyarország: változó idők, hullámzó kapcsolatok. *Zsidó.com* 2018. augusztus 11. <https://zsido.com/izrael-magyarorszag-valtozo-idok-hullamzo-kapcsolatok/> (utolsó letöltés 2023. december 7.)

Novák Attila 2020: *Ideológia és önazonosság. Az 1953-as budapesti cionista per*. Budapest.

Olosz Levente 2015: A magyar ajkú zsidóság helye az izraeli társadalomban. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Határhelyzetek VIII. Terek, intézmények, átmenetek*. Budapest. 138–159.

Olosz Levente 2023: Magyar ajkú zsidók szervezetei Palesztinában/Izraelben (1918–1960). In: Novák Attila (szerk.): *Többes kötésben. Magyar-zsidó múltak és égtájak / Multiple Binds. Hungarian Jewish Pasts and Landscapes*. Budapest. 403–417.

Rozin, Orit 2010: Israel and the Right to Travel Abroad, 1948–1961. *Israel Studies* (15.) 1. 147–176.

Shlaim, Avi 2004: Israel between East and West, 1948–1956. *International Journal of Middle East Studies* (36.) 4. 657–673.

Szabó Csaba 2004: Dokumentumok a zsidó kivándorlás történetéhez (1948–1953). *Levéltári Közlemények* (75.) 2. 155–232.

Szalai Anna 2021: A magyarországi alijs, 1949–1953. *Szombat* 2021. december 22. <https://www.szombat.org/tortenelem/a-magyarorszag-alija-1949-1953> (utolsó letöltés 2023. december 14.)

49

Szalay Gábor 2018: Izrael Állam megteremtésének körülményei a formálódó új világrend keretei között. *Eszmélet* (30.) 120. 179–194.

Szalay Gábor 2021: Adalékok a jeruzsálemi Magyar Intézet történetéhez. *Külügyi műhely* (3.) 1. 168–188.

Tóth Ágnes 2020: Emberek – sorsok – hivatalok – eljárási módok A magyarországi németek családgyűjtésének és/vagy visszahonosításának lehetőségei (1948–1953). In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Budapest. 212–246.

Yaacov Ro'i 1980: *Soviet decision making in practice. The USSR and Israel 1947–1954*. New Jersey.

Politikai és emberi kiértékelés

Komoly Ottónak az 1930-as évek közepétől volt szokása magánnaplót vezetni. 1944-ben nem volt túl sok ideje a bejegyzésekre – de a gyér információ és a közvetített érzések történelmi szempontból így is felbecsülhetetlenek. Özvegye, Lila, 1947-ben hagyta el Budapestet, és több holmiját, köztük a naplót is, magával vihette. Ugy gondoltam, hogy a tartalma nemzetközi nyilvánosságot érdemel, hiszen nagyon kevés olyan korabeli feljegyzés van – ha egyáltalán van – amely pontos időrendben zajló eseményekről készült, és teljesen mentes minden elfogultságtól. Az unokája, Oded Fürst, elküldte nekem a magyar nyelvű naplót, én angolra fordítottam; így reményeim szerint még ebben az évben, szélesebb közönség számára elérhető lesz. A napló lapjaiból megismertem a hősiesség mögött álló embert, azt, aki több ezer gyermek és sok felnőtt életét mentette. Ezt a személyt szeretném Önöknek bemutatni. A napló mintegy 500 nevet tartalmaz, amelyeknek körülbelül a felét sikerült beazonosítanom. A nevek nézve érdekes kép tárul elénk. Nem meglepő módon, a legnagyobb csoportot (73 név) a vallási és világi szervezetekből származó zsidók alkotják. Ottó munkáját 25 fiatal cionista, avagy haluc, támogatta különféle minőségben. A következő legnagyobb „csoport” 30 kormány-tisztviselőből áll. Ezt követi 20 (egyházi és más) szimpatizáns, valamint a szocialista és a velük kapcsolatos földalatti mozgalom tagjai (például Tildy Zoltán, Szakasits Árpád, Nagy Ferenc és Bajcsy Zsilinszky Endre). A nemzetközi kapcsolatokat 15 személy jelzi, köztük Wallenberg, a svájci konzul Lutz, a pápai nuncius, és Sanz Briz spanyol konzul. A napló említi 12 magas rangú magyar tisztet és 6 nevet az akkoriban Magyarországon lévő német hierarchia tagjai közül.

Az Ottót foglalkoztató legfontosabb témák az aktuális történések függvényében változnak: kezdetben a németek által Európában megszállt országokból Magyarországra érkező menekültek bánásmódjához kapcsolódnak, majd a munkaszolgálatos egységekben lévő férfiak helyzetéről, a kormányhoz benyújtott beadványokról, a Magyar Cionista Szövetség működési engedélyéről, valamint egyéni kérelmek támogatásáról szólnak. Magas szintű kapcsolatokat ápol a Belügy-, Külügy-, Gazdasági- és Oktatási Minisztériumokkal. Arra is jut ideje, hogy megírja a „Cionizmus Magyarországon” című cikkét, és megünnepelje a Szédert április 7-én. A németek 1944. március 19-i belépése után a hangsúly a tartományokban lakó 437.000 zsidó összegyűjtésére és deportálására irányuló cselekvésekre helyeződik át, küzdve a folyamat megszakításáért, vagy legalábbis lassításáért. Folyamatos kapcsolata van a cionista vezetőséggel Isztambulban (és foglalkozik Joel Brand kiküldetésével oda, melyet Eichmann kezdeményez). Mindezt a sárga-csillag viselésére, és a budapesti zsidó lakosság 2000 épületben való koncentrálására vonatkozó zsidóellenes törvények bevezetése közepette kezeli.

Komoly (Kasztnerrel és Szilágyival együtt) az egyik központi alakja annak a ma már jól ismert esetnek, amikor egy vonat végül 1684 zsidót szállított Svájcba Eichmann „Blut gegen Waren” javaslatának részeként, és annak a félelmetes feladatnak, hogy kiválasszák azokat az utasokat, akik jogszerűen hagyhatják el Magyarországot Svájc felé.

Április 25-én ezt írja: „A helyzet most az, hogy benn vagyok a felterjesztett listában. Irtózatossá érkező csömöröm van.”

És később megjegyzi: „Soha nem léphetnék emelt fővel Erec Jisrael földjére, ha most úgy döntenék, hogy megmentem a saját életemet”.

Május 2-án pedig: „Folyamatos fáradtság, folyamatos aggodalom, nem bírom az emberek megállás nélküli rohamát, a kiválasztás elkerülhetetlen igazságtalanságát.”

És május 3-án: „éjszaka állandó töprengés a kiválasztás igazságtalanságai, s az út veszélyessége miatt”.

Ezen ügyek előrehaladása során Ottó kapcsolatot tart a Hadviseltek Bizottságával, a Palesztina Hivatallal (aminek ő is tagja) valamint annak vezetőjével Moshe Krausz-szal, a Pesti Izraelita Hitközség Vezetőségével, amely később a Stern Samu vezette Zsidó Tanácsná válik, a Magyar Zsidó Egyesülettel (MZsE), a Magyarországi Izraeliták Pártfogó Irodájával (MIPI), a Kerem Kayemet L'Yisrael, avagy KKL Nemzeti Bizottságával, valamint a Vallásoktatási Bizottsággal. Közben betöltötte szerepét a Magyar Cionista Szövetségben, annak elnökeként, és a Közművelődési és Kulturális bizottságok tagjaként is. További fontos szerepei közé tartozik az erdélyi és kárpátaljai csoportokkal, a tartományi és budapesti rabbikkal fenntartott kapcsolata, valamint kapcsolattartása a WIZO-val (Nők Nemzetközi Cionista Szervezete), a revizionistákkal, a halucokkal és a lengyel alija tagjaival.

A naplóban egyre több szó esik fejfájásról, fáradtságról és szédülésről, a fájdalomcsillapítók és az altatók, valamint a stimulánsok, például a Kóka pellet használatáról. Valószínűleg súlyos egészségügyi problémára utal az a tény, hogy két olyan látogatást rögzít naplójában, ahol a biztosító társaságokat képviselő orvosok elutasítják őt, és arra számít, hogy egy harmadik orvos, akinél vizsgálata éppen függőben van, szintén el fogja utasítani.

Mindezek közepette említésre kerül héber magánórákon való részvétel, a szülei sírjának látogatása, a bombatámadások során való utcán tartózkodás, reagálás Kasztner és Hansi Brand letartóztatására, adózási könyvelés és késő éjszakába nyúló sakkozás Lea lányával. Akarva-akaratlanul olyan háztartási ügyekbe keveredik, mint az ablakredőny, telefon és írógép javítása, fát hozni a pincéből, és húst darálni vagy palacsintát tölteni a konyhában. Egészen elképesztő a kötelezettségvállalások listája.

A magánapló bejegyzései június végén, a Vonat indulásával egyidőben, leállnak. Valószínűleg a feszültség sokatmondó volt, és úgy érezte, hogy más dolgokra kell koncentrálnia. Októberben indul újra, szerencsére, még mielőtt a nyilas puccs a korszak legborzasztóbb túlzásaihoz vezetett volna.

Meg kell azonban említenem, hogy 1944 nyarán néhány józanabb kormánytag és a papság egyes vezetői, néhány bujkáló ellenzéki politikus, sőt a fegyveres erők tagjai is azon kezdtek gondolkodni, hogy mi történhet Hitler egyre valószínűbb katonai veresége után. Ezek a személyek részben bölcs politikai lépésként, részben „alibi” kereséseként, titkos megbeszéléseket kezdtek, és jónak láttak mindenbe bevonni egy zsidó képviselőt. Választásuk Komoly Ottóra esett, arra a nyilvánvaló vezető személyre, aki emberi tulajdonságaival, és mindenkitől megkapott tiszteletével, át tudta hidalni a zsidó közösség megosztott frakcióit. A csoporttal augusztus 21-től szeptember 16-ig tartó találkozókat Komoly Ottó megörökítette, részben a találkozók után közvetlenül, részben nem sokkal később a Vaadának titkári segítséggel készített jelentésként. Ez utóbbi magyar és angol nyelven is megjelent.

Nagybátyám innen származó feljegyzései nemcsak a Horthy által a deportálások felfüggesztését követő időszak eseményeit ábrázolják, hanem demonstrálják Komoly Ottónak, a zsidó közösség politikailag jelentős képviselőjének státuszát is, a magyar kormány haladó tagjai (köztük a kormányzó fia, ifj. Horthy Miklós) szemében. Ez azt is jelenti, hogy ha életben marad, jelentős szerepe lett volna a háború utáni berendezkedésben, a magyar zsidóságot képviselve, Tildy, Szakasits, Kéthly és a leendő kabinet kommunistái mellett. Hogy túlélése és valószínűsíthető kivándorlása Palesztinába miként befolyásolhatta volna Izrael jövőbeli politikai színterét, azt a találgatókra bízom.

A privát napló októberben indul újra, alig néhány nappal azelőtt, hogy Horthy úgy dönt, követi a román példát, és oldalt vált a háborúban, csatlakozik a szövetségesekhez. Ekkorra már megtörtént a szövetségesek partraszállása Franciaországban, a Vörös Hadsereg már belépett Magyarországra, és közel jutott Budapesthez. A Nemzetközi Vöröskereszt (az NKV) pedig felhatalmazta budapesti küldöttjét, Friedrich Born-t, hogy helyezze védelme alá és szállásolja el az elhagyott zsidó gyerekeket. Born megalakította a Komoly Ottó által vezetett „A” osztályt a gyermekek elhelyezésének, felügyeletének, ételmezési, ruházati és gyógyszeres ellátásának megszervezésére, és felkérte, hogy e célból foglalja el az NKV Mérleg utcai helyiségét. Néhány nappal később a nyilasok és Szálasi kerülnek hatalomra. Komoly teljes figyelme erre az új feladatra helyeződik, miközben más munkát is folytat.

Naplóbejegyzései nagyon jól tükrözik ezt az új helyzetet. Az elkövetkező két hónapban, közel 120 cím jelenik meg: többnyire olyan ingatlanok, amelyeket ellenőrizni kell, és tárgyalásokat kell folytatni a bérbe vételről, avagy árvaházzá válásról. Ezekhez a tranzakciókhoz személyesen is kapcsolatba kell lépnie az ügyvédekkel, a tulajdonosokkal és a halucokkal, akiket felkér az ingatlanok berendezésére, az otthonok kezelésére, és sokszor alkalmazza is őket a gyerekek gondozására. Az akció révén több mint 5000 gyermek talál menedéket, és több mint 500 felnőtt kap védelmet, mint gondozó, az NKV logója alatt. Az otthonok ellátására folyamatosan szükség van élelmiszere és gyógyszerre. Az ellátásban a fiatal cionisták segítenek, majd novembertől együtt kiterjesztik a tevékenységüket a gettóra, az idős otthonokban élők segítésére, az Ausztriai Strasshofba küldött 15.000 kényszermunkásra és a budapesti zsidó kórházak számára. Az anyagi háttérrel mindehhez a Joint Distribution Committee (vagy JOINT) biztosította, a svájci képviselője, Saly Mayer révén, akivel állandó kapcsolatot tartott fenn. A pénz időnként illegális úton, bőröndökben érkezett, Ottó pedig sokszor hivatkozik ennek nehézkes kezelésére anélkül, hogy kifejtene a részleteket. További probléma, amelyet nagyrészt a halucokon keresztül kezeltek: a bútorok és az élelmiszerek raktározása és szállítása volt. A fiatal cionistákkal való kapcsolatai révén, elkerülhetetlenül tudomást szerzett a Kolumbusz utcai táborban végzett merész tevékenységükről, a bunkerekről, ahol a halucok a fegyvereiket tartották, és a felmerülő problémákról az Üvegházban, ahol az illegális okmányok nyomtatási tevékenységét végezték, ami összeütközést szított Moshe Krausz-szal. Komoly maga is gyakran ellentétbe került Krausz-szal, Stern-nel és Born-nal, akik az egyedülálló veszélyek ellenére módszeresen ragaszkodtak a békebeli és bürokratikus normák követéséhez. A hatalmas túlterheltség mellett Komoly kénytelen volt kétszer átköltöztetni irodáját és magánlakását is, irányítani az NKV hivatali adminisztrációját, követni a vonat utasainak sorsát, és mindemellett próbálta az öntözéssel és csatornázással kapcsolatos szakmai munkáját is végezni.

Az október végi naplóbejegyzések jól tükrözik személyes állapotát: *„ebéd után lepihenek, nagyon össze vagyok törve... Sok-sok kérelmet kell elutasítani.”*

Nem csoda, hogy Gács Teri (a magyar WIZO vezetője) ezekről az időkről írt könyvében ez olvasható:

„Már volt néhány ember a kis szobában. Nehezen találtunk egy kis helyet, ahol leülhetnénk. Teltek az órák. Időnként félve néztük az órát. Már négy óra van. Öt után nem szabad az utcán lennünk. Talán Komoly megfeledkezett rólunk. Nem lenne meglepetés. Holnap kezdhethjük előlről.

Nem felejtette el. Negyed ötkor jött be, gyakorlatilag bebotlott az ajtón. Hetek óta nem láttam, most pedig nem akartam hinni a szememnek. Lehet, hogy ez a teljesen megtört, megöregedett, teljesen kimerült férfi Komoly Ottó? Teljesen megszükkült, kivörösödött fáradt szemekkel, petyhüdt szájjal, a túlterheltség és a kimerültség nyilvánvaló külső jeleivel. Köszönt minket, majd leül, és eltart néhány pillanatig, mielőtt beszélni tudna. Ernyedt kezével simogatja a homlokát, majd halkán, gyorsan beszélni kezd."

Ahogy telik az idő, egyre nagyobb kétségbeesés lesz úrrá mindenkin. Folytatódik a harc a deportálások megállításáért, vannak pénzügyi megbeszélések a külföldi segítség biztosításáról, és a vásárlások finanszírozásáról, a rendőrséggel és a deportáltakkal tart fenn szoros kapcsolatot, valamint eljár az újonnan kialakuló „nemzetközi gettó” ügyeiben, amelyet a semleges nagykövetségek védenek. November végén a kormány felállítja a gettót 70 ezer ember számára, és elkezdődik a harc a gyerekek gettótól való távortartásáért, majd azért, hogy kihozzák azokat a gyerekeket, akiket mégiscsak beköltöztettek. Komoly Ottó lakása ekkor már időnként 15–20 fő befogadására szolgál, így feleségével és a vendégekkel együtt fotelekben és asztalok tetején alszanak. A kommunikáció további problémát jelent: bár elméletileg egy autó és egy sofőr is a rendelkezésére áll, az gyakran nem jelenik meg, és naponta több utat kell megtennie villamosal és gyalogosan. Molnár Judit egyik cikkében több napot elemez és megállapítja, hogy gyakran 20–40 km-t tesz meg, és azt is kockáztatja, hogy a főváros közelébe kerülő oroszok egyre erősödő tüzéségi tüze eltalálja.

November 13-án például ezt írja:

„Aczél híreket hoz tegnapi értesüléseiről: teljes deportáció. Felháborodás a deportációs vonalon Born ellen, fenyegetődzések. Erős igénybevettség, idegroham egy csökönyös kérés miatt. Rettenetesen fáradt vagyok, szedik össze az embereket, és végeláthatatlan sor megy nyugat felé gyalogmenetben. Ilonkának minden kísérlet ellenére semmi nyoma. Motorbicikli vétel NVK számára. Kórházi orvosok kérése."

November 14-én pedig ezt írta: *„Deportálás folyik, szedik össze a zsidókat a házakból, már korra való tekintet nélkül (...)"*

Gondjai vannak a közeli családtagokkal is. Két bátyja veszélyes helyzetben van, és csak egyet sikerül megmentenie (de nem az én apámat), egy sógornót elvisznek gyalogmenetben Auschwitz felé (aki végül Belsenben hal meg), az egyik nővére öngyilkos lesz, hogy elkerülje a deportálást, egy idős nagynénje meghal, és el kell temetnie. Neki magának egy Gestapo kihallgatáson kell átesnie, de nem sérül meg.

November végén és decemberben a hangsúly az olyan elkeseredettebb akciókra helyeződik át, mint a hegyeshalmi halálmenetből az idősek megmentése és a gyerekek kimentése a gettóból, ahonnan az árvaházakba juttatják vissza őket. A naplóbejegyzések ezt tükrözik:

November 16-án: *„(...) rettenetes hírek a deportáció borzalmas formáiról és szörnyűségeiről. Kérem Born-t, hogy küldjön Hegyeshalomba bizottságot a korhatárokon kívül levők visszahozatala céljából."*

November 23-án: *„rettenetesen ideges vagyok. Hírek rosszak, Eichmann fenyegetőzik, deportálást tovább folytatja."*

December 7-én: *„nagyon fáradt vagyok, alig tudom követni a tárgyalást."*

December 10-én: *„jelentés Svábhegyről lehozottak közül menekültekről, Wesselényi utcai kórházból (80 közül 4 menekültről tudok: a Dunába ugrottak, mielőtt a többi lelőtték)."*

December 11-én: *„alig végzek valamit, Born használhatatlan";*

és végül: *„(...) menekülésre nincs lehetőség (...)"*.

A naplóbejegyzések december 17-én leállnak. 1944. december 28-án, a biztonság kedvéért, Komoly beköltözött a budapesti Ritz Hotelbe, ahol az NKV helyi képviselője is tartózkodott. Négy nappal később, január 1-jén, a nyilas fasiszták, akik azt mondták a kollégáinak, hogy még aznap visszajön, elvitték kihallgatásra. Soha többé nem hallottak felőle, és valószínűleg több ezer zsidóhoz hasonlóan lelőtték; holttestét a közeli Dunába dobták. Alig három héttel később, január 18-án, Budapestet felszabadította a Vörös Hadsereg.

Zárásként szeretném idézni Komoly Ottó lánya, Lea, mintegy 40 évvel ezelőtt, egy Bnei Brit megemlékezésen, Izraelben, elhangzott szavait:

„Emlékszem apám egy megjegyzésére, abból az időből, amikor a Cionista Szervezet elnökeként sok magas rangú emberrel érintkezett: »[...] Milyen kár, hogy az ember szellemi és erkölcsi színvonalára ritkán egyezik meg egymással.« Ő maga mindkét területen a tökéletességre törekedett, tudván, hogy a tökéletesség olyan eszmény, amely megközelíthető, de soha nem érhető el. [...] Néha azon tűnődöm, mit mondott volna apám a jelenlegi Izraelről, ha megélheti és láthatja, és ha nem veszik el tőlünk közvetlenül azelőtt, hogy Mózeshez hasonlóan megvalósította volna látomását. [...] És csakúgy, mint Mózesé – az Ő sírhelye sem ismert.”

IZRAEL ÉS AZ ÚJ AFRIKA POLITIKA AZ 1960-AS ÉVEKBEN – A MAGYAR ÁLLAMBIZTONSÁGI IRATOK TÜKRÉBEN¹

Az 1960-as években Magyarország és Izrael Afrika politikája teljesen más alapokon nyugodott, ugyanakkor voltak közös vonásaik, amelyeket éppen az új afrikai államok megjelenése tett lehetővé. Az 1960 körül függetlenséget nyert afrikai országok kiváltották a zsidó állam és a keleti tömb érdeklődését, amelyek – bár más okokból – de kereskedelmi-gazdasági-politikai kapcsolatokat akartak kiépíteni az új országokkal.

Tehát Magyarország egy zárt politikai rendszeren belül igyekezett a jó kapcsolatok kialakítására. Míg a szocialista világ a gyarmatosítás után létrejövő államokat azok valós vagy vélt antiimperializmusuk miatt preferálta, addig az afrikai államokat az Izrael elszigeteltségéből fakadó szövetségkeresése tette partnerré. Az 1967-es Hatnapos, és még inkább az 1973-as Jom Kippuri háború után Izraelnek újra kellett pozícionálnia magát Afrikában, és a kapcsolatok nem pusztán az ún. fekete-afrikai országokkal, hanem az egyébként problémás Dél-Afrikai Köztársasággal is ekkor váltak lényegessé.

Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy a magyar állambiztonsági források segítségével próbáljuk meg rekonstruálni azt, hogyan tekintett a magyar állam, főleg annak egyes diplomáciai és állambiztonsági szereplői Izrael Afrika-politikájára, illetve a forrásokban szereplő izraeliek (diplomáták és civilek) hogyan pozícionálták Afrikát Izrael szempontjából, mi volt az a keret, amelybe beilleszthetővé vált ez a külpolitika. Le kell szögezmem, hogy nem lévén Afrika-kutató, a szempontrendszer a Magyarországon található zsidó- és izraeli vonatkozású levéltári források áttanulmányozása során alakult ki.

56

EXCURSUS: IZRAEL AFRIKAI POLITIKÁJA

Ahhoz, hogy jobban megértsük az események menetét, (bár röviden, de) meg kell ismernünk az izraeli Afrika-politika történetét és lényegi vonásait a korban. Az izraeli politika várva várt afrikai nyitása az ország külpolitikai elszigeteltsége csökkentésének a következménye volt. Ennek voltak előzményei is, hiszen a cionizmus meghatározó alakjai elfogadóak voltak az afrikakkal kapcsolatban, Herzl Tivadartól kezdve sokakon át. Még a jobboldali cionizmus Apa-figurája, Vlagyimir Zsabotyinszkij is állást foglalt az afrikai eredetű amerikaiak rabszolgasága ellen, a baloldali David Ben Gurion pedig szintén nagy szimpátiával tekintett az afrikaiakra és nagy eredményeket fűzött az egész régióhoz.

Zach Levey izraeli történész szerint az izraeli Afrika-politikát bizonyos illúziók is motiválták, hiszen (izraeli részről) abban hittek, hogy a zsidó állam egyfajta ágense lehet a Nyugatnak a nasszerizmus, Kína és a szovjet tömb afrikai behatolása ellenében. Másrészről viszont, a hagyományos imperialista szereptől Izrael elzárkózott. Ez a politika sokáig sikeres volt, ugyanakkor az 1967-es arab-izraeli háború után 1, ám az 1973-as Jom Kippur-i háború után már 22 afrikai ország szakította meg kapcsolatait a zsidó állammal.² Az arab országok – főleg Egyiptom – szintén jelen voltak a térségben. Óriási hatással voltak ezekre az országokra és arról akarták meggyőzni az afrikaiakat, hogy Izrael nem más, mint az európai fehér telepesek imperialista és kolonialista állama. Ezek a befolyások érvényesültek; például 1961 januárjában Ghána,

1 Elhangzott 2023. szeptember 2-án (angolul) az Óbudai Egyetem és a dél-afrikai Stellenbosch Egyetem nemzetközi konferenciáján: „Counter-Terrorism, Technology and Development in Africa.”

2 1972 márciusában Idi Amin Dada ugandai elnök minden izraelit kiutasított Ugandából.

Guinea és Mali a zsidó államot az imperializmus afrikai pillérének nevezte. Az AAPSO (Afro-ázsiai Népek Szolidaritási Szervezete) nem kormányzati nemzetközi szervezet többször is elítélte Izraelt: 1960 áprilisában és a IV. AAPSO konferencián is, 1965-ben. Ez utóbbi alkalomkor Izraelt a regionális és világ békéjét és biztonságát veszélyeztetőként jellemezték. 1973 után pedig az arab országok olaja Afrikát is elérte. 1981-ig 1.67 milliárd USD értékben érkezett a kontinensre ez a nyersanyag. A hitelezést tekintve Izraelnek voltak eredményei: 1958 és 1966 között Izrael 10 afrikai országnak 199 millió dollárt kölcsönzött, ám ezzel szemben 1959 és 1967 között 617 millió dollár érkezett a Szovjetunióból, míg a keleti blokk (a Szovjetunió kívüli) államai 277 millió dollár értékben hiteleztek. Kína csak a szubszaharai régióknak 300 millió dolláron felül biztosított hiteleket.

Ezzel szemben David Ben-Gurion, aki 1963 júniusáig Izrael miniszterelnöke volt, meg volt győződve arról, hogy az afrikai országok a *halucijut*-ból, a cionista pionírmunka eszményéből és gyakorlatából akarnak meríteni. A reálpolitika mellett ilyen meggyőződés is mozgatta az izraeli politikai elit által vezényelt közeledést.

Afrikában az első konzulátus éppen Ghánában jött létre, 1957 márciusában. Izrael segélyprogramokat indított, kivívva ezzel a helyi elit rokonszenvét. Egyiptom csak egy év múlva jelent meg Accrában, Ghána fővárosában, úgyhogy ezzel Izrael időt nyert. Izrael 1957-ben Ehud Avrielt delegálta követként Ghánába, Libériába és Kongóba.³ Avriel (1917–1980) nem volt ismeretlen Magyarországon, mivel Izrael első budapesti és prágai követe volt. A Rákosi Mátyással is tárgyaló izraeli diplomata a magyar fővárosban amúgy 1949 februárjában adta át megbízólevelét, ám ezek után főleg Prágában tartózkodott. 1950 júliusában Shmuel Elyasiv váltotta őt Budapesten, Ehud Avriel pedig tovább folytatta hosszú diplomáciai karrierjét, mely az 1950-es évek második felében Afrikában talált. 1958 február-márciusában Golda Meir külügyminiszter látogatást tett Ghánában, az Elefántcsontparton, Libériában, Nigériában és Szenegálban.

Érdekes módon a ghánai és egyéb sikereknek ellentmond az, hogy az 1961-es casablancai konferencián, ahol Izraelt elítélték, Ghána is aláíróként szerepelt. Ám az ilyen visszavonulások sem akadályozták meg a zsidó államot abban, hogy 1960–1961-ben 14–16 afrikai állammal hozzon létre diplomáciai kapcsolatokat. Később Izrael figyelme Kelet-Afrika, főleg Etiópia felé fordult. Itt Izrael nem csak segélyprogramokat valósított meg, de katonai kiképzést is nyújtott, bár inkább a korábbi években (1956–1960). 1964-ben ki izraeli katonák kenyai tiszteket képeztek, 1966-ban Izrael 17 afrikai országgal hozott létre katonai együttműködést. Ugyanakkor a Szovjetunió, Lengyelország és Csehszlovákia sem akart lemaradni, fegyverekkel látta el Ghánát, Guineát, Malit, Nigériát, Szomáliát és Ugandát. 1967-ben beérett Izrael afrikai siker-diplomáciája: 96 diplomáciai missziójából 29 volt Afrikában.

Nagy kérdés – és a magyar állambiztonsági iratokban ez rendszeresen felmerül – hogy mi, illetve ki finanszírozta Izrael afrikai aktivitását. Levey leszögezi azt a tényt, hogy Izrael nem tudta rávenni a Nyugatot arra, hogy finanszírozza az afrikai programokat. A zsidó állam hiába „házal” azzal, hogy bástyát alkot a szovjetek és Kína ellen, a britek például úgy látták, *hogy afrikai érdekeiket* (főleg Kenyában) *éppen Izrael veszélyezteti*. Ehud Avriel 1964-ben folyamatos egyeztetést javasolt a brit Foreign Office-szal, ám ez nem jött létre. Ugyanakkor az is erős igény volt az izraeliekben (éppen a múlt miatt is), hogy nem szabad hagyni, hogy az afrikaiak Izraelben kolonialista erőt, a brit diplomácia eszközét lássák.

3 1960-ig volt nagykövet Afrikában Avriel, utána az izraeli Külügyminisztérium főigazgató-helyettese lett, majd más országokban töltött be nagyköveti pozíciókat.

Egyszer volt sikeres az izraeli lobbizás. Az Egyesült Államok 1965-ben 7 millió dollárt adott az afrikai „műveletekre”, ám ez egyszeri összeg volt, és a zsidó állam csak 1967-ben jutott ehhez hozzá. A summát a MASHAV (Nemzetközi Fejlesztési Együttműködési Ügynökség) kapta meg. A szervezet 1955-ben, a Bandung-i konferencia után jött létre, de igazi működését – éppen Afrikára koncentrálva – 1958-ban kezdte meg; indulását innen eredeztethetjük.

MEGFIGYELÉSEK AZ 1967 ELŐTTI IDŐKBŐL

Az első – általunk is ismert – Izraellel és az afrikai országokkal foglalkozó magyar állambiztonsági reflexió egy 1960 májusi jelentésből származik. Írója a Balogh István néven szereplő, a tel-avivi magyar külképviseleten dolgozó követségi titkár, amúgy Dohány Zoltán rendőrszázados.⁴ A Magyarország Tel Aviv-i rezidentúráján, azaz kihelyezett hírszerző részlegén dolgozó rendőrtiszt beszámolt a Szocialista Internacionálé haifai üléséről, ahonnan korábban sikerült kiszorítani (meghívását visszavonatni) Kéthly Anna emigrációban élő magyar szociáldemokrata politikust. A Szocialista Internacionálé történelmében először tartott kongresszust Európán kívüli országban, 1960 áprilisában, Haifán, ami Izrael nagy nemzetközi sikere volt. A rendőrtiszt jelentésében megemlítette, hogy: „Az értekezletnek egyetlen célja a kommunizmus elleni harc ill. annak elszigetelése, különösen az ázsiai-afrikai országok viszonylatában.”⁵ Bár a jelentés valójában nem Izrael Afrika-politikájával, hanem a tekintélyes nemzetközi szocialista világszervezet Afrikához való hozzáállásával foglalkozik, erősen érződik a hírszerző tiszt irritációja, hogy ezzel a témával éppen Izraelben foglalkoznak.

1962. január 7-én Péter János, magyar külügyminiszter, magához hívatta Meir Sachart, Izrael budapesti ügyvivőjét.⁶ Az izraeli Tel Yosef kibucból származó Sachar⁷ érdekes figurája volt a Budapesten szolgálatot teljesítő izraeli diplomaták sorának. Baloldali, a Szovjetunióval is rokonszenvező egykori kibuctag, aki nehezen tudta elfogadni azt a magyar szocialista külpolitikai racionalitást, amely Izraellel nem akart különösebben szoros viszonyba kerülni. A magyar–izraeli családdegysítésről és a budapesti izraeli követ feladatainak tisztázásáról szóló – magyar részről enyhén kioktató hangnemű – megbeszélésen a követ bizonygatta az izraeli külpolitika „haladó” jellegét és erre az egyik példát a dél-afrikai fajüldözés megbélyegzésével kapcsolatos izraeli álláspont ismertetése jelentette. Természetesen a magyar külügyminisztert ez az érvrendszer nem győzte meg, folyamatosan azt ismételte, hogy ha valaki utánanézik annak, hogy az izraeli delegáció mire szavaz az ENSZ-ben, láthatja, hogy mindig a „haladó javaslatok ellen” foglal állást. „A Dél-Afrikai Unió és Kína képviselőt pedig ma már olyan helyzetben van az ENSZ-ben, hogy hagyományos gyarmatosító hatalmak sem tarthatják fenn ezekkel kapcsolatos régi álláspontjukat” – jelentette ki Péter János. Bár a kritika tárgya inkább az arab országokhoz való eltérő hozzáállás, valamint a magyar diplomácia vezetője szerinti túl szoros izraeli követségi kapcsolódás volt a magyar zsidó felekezethez. Nem véletlen, hogy ebben a kérdésben sem volt teljes a harmónia, hiszen a két ország teljesen más érdekeket képviselt az afrikai országokban.

Az izraeli magyar emigrációt folyamatosan pásztázó magyar külképviselet (benne leginkább a hírszerzéssel foglalkozó rezidentúra) valamikor 1962-ben került kapcsolatba Alon Moshe vállalkozóval.⁸ A Magyarországot 1935-ben elhagyó, és az akkori Palesztinába költöző Moshe 1955-ig élt Izraelben, utána a nyugat-afrikai Libéria államba távozott, ahol útépítési vállalkozóként működött, valamint több szállodának is a tulajdonosa lett. Moshe felvetette, hogy közvetítőként (ráadásul pénzzel) szívesen venne részt olyan üzleti kapcsolatok létrehozásában,

4 Jelentés. 1960. május 20. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL). 3.1.5.0-8-089/1. „Ábrahám” izraeli magyar emigráció ügye. (utolsó letöltés: 2023. augusztus 12).

5 Jelentés. 1960. május 20. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL). 3.1.5.0-8-089/1. „Ábrahám” izraeli magyar emigráció ügye.

6 1962. január 26-i feljegyzés. ÁBTL O-12/233 Shachar Meir.

7 Itt egy magyarországi TSz-látogatáson látható (ez az egyetlen fénykép, mely fennmaradt róla): [https://www.nli.org.il/he/images/NNL_ARCHIVE_AL997005823550405171/NLI#\\$FL46331890](https://www.nli.org.il/he/images/NNL_ARCHIVE_AL997005823550405171/NLI#$FL46331890) (utolsó letöltés: 2024 február 28).

8 Alon Moshe izraeli állampolgár. Összefoglalás. ÁBTL 3.1.5.0-8-089/1. „Ábrahám” izraeli magyar emigráció ügye.

amelyben Magyarország is szerepet vállalna. Állítása szerint 1961 második felében találkozott a Libériába látogató Münnich Ferencsel, Sík Endrével és Nagy Dániellel. Igyekezett „szolgálatokat tenni” a magyaroknak. Erre Sík Endre fogadta és támogatta 1961. szeptember eleji magyarországi látogatását. Moshe váltig állította a partnerének, hogy „afrikai viszonylatban”, és a svájci tőkés érdekeltségén keresztül sok mindent el tudna intézni. A vállalkozó biztosan nem pontosan fogalmazott, mert magyar kormánydelegáció jelenlétéről Libériában 1960 elejéről van tudomásunk; ekkor még Guineába és Ghánába is ellátogattak.⁹ A nyitás eredményeképpen a következő hónapokban még Kongóba, Szomáliába és a Malgas Köztársaságba is elutaztak magyar külügyesek.

Izrael afrikai kapcsolatai elkezdtek érdekelni a magyar hatóságokat. 1963 augusztusában, a Vadász Tibor rendőr alezredes által szignált jelentésben (BM III/I Csoportfőnökség), egy ún. társadalmi kapcsolat részletesen beszámolt Izrael kapcsolatairól az afrikai semleges országokkal.¹⁰ Az információadó szerint Izrael kényszerhelyzetben építette ki kapcsolatait ezekkel az országokkal; az arab országok fenyegetései kényszerítették erre. Állítólag egy „csehszlovák származású” izraeli külügyi vezető tisztviselő javaslatára keresték fel sorban az afrikai országokat, és ajánlották fel segítségüket a fejlesztés érdekében. Különbféle izraeli delegációk és bizottságok utaztak afrikai országokba és ösztöndíj-szerződéseket, tudományos és műszaki segítségnyújtási egyezményeket kötöttek. Ghánával egyezményt kötöttek hajózási társaság létesítéséről. Ghánai szakértők Izraelben tanulmányozták a határok védelmét, mégpedig a határokon létesített kibucokat tanulmányozva. *„Izraelhez hasonlóan a határ védelmét a határon létesített 'szövetkezetek'-ben letelepített fiatalokkal oldotta meg, akik a 'szövetkezetben' végzett munkaidejükkel töltik le katonaidejüket is.”*¹¹ A társadalmi kapcsolat ugyanakkor azzal nyugtatgatta a magyar belügyet, hogy annál jelentéktelenebbek Izrael afrikai kapcsolatai, mint amelyet a külvilág gondol. Csak évi 7 millió dollárja van erre a zsidó államnak, és hiába dolgoztak ki terveket az Abesszíniába való „behatolás” érdekében, mert az ehhez szükséges 3 millió dollárt nem tudták erre a célra biztosítani. Ahogy a magyar rendőr alezredes fogalmazott: ellenőrizve nincsen az információ, de megbízható forrásból származik.

Bár 1967 előtt volt diplomáciai viszony a két ország között, egy minden bizonnyal oroszból fordított, de magyar belügyi felhasználásra szánt, 1963-as titkos anyag, mely a sokatmondó *„Tájékoztató jelentés A külföldi cionista központok felforgató tevékenységéről”* címet viselte,¹² álláspontját a legdurvább Izrael- és cionizmussal szembeálló kitételekkel fogalmazta meg. Eszerint, az egyébként az antikolonialista és gyarmati felszabadítási mozgalmak aláásására törekvő Izrael nem csak a NATO-ba kíván belépni és nem csak katonai egyezményeket kíván kötni Franciaországgal és Németországgal, és nem csak az európai közös piachoz akar csatlakozni, de *„behatol” ázsiai és afrikai országokba.*

A Budapestre akkreditált izraeli nagykövetek (illetve ügyvivők) társadalmi-politikai kapcsolatrendszerre fontos volt. A Sachar után Budapestre küldött David Giladi (amúgy Yair Lapid izraeli politikus nagyapja), aki 1964 és 1967 között volt Magyarországon, így a diplomáciai kapcsolatok megszakítása előtti utolsó követként szolgált, színes egyéniség volt és Budapest zsidó társadalma is befogadta.¹³ 1965. május végén Eliezer Doron izraeli külügyminiszteri főosztályvezetővel (Kelet-Európa főosztály) együtt fogadta őt Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettes.¹⁴ Doron – aki Moshe Avidan után nem sokkal lett az osztály vezetője,¹⁵ és aki, saját elmondása szerint, „nem hivatalos minőségben” jött Magyarországra, más kelet-európai országokat is fel kívánt keresni útja során. Doron, aki szerint Izraelnek az arab fenyegetés miatt minden olyan országtól fegyvert kell szereznie (vásárlásról van szó), amelyik elad neki, több kelet-európai vezetőt, így a Kairóba látogató Walter Ulbricht keletnémet elnököt, annak Nasszer egyiptomi elnökkel tett közös

9 Dr. Sík Endre külügyminiszter: A béke és az emberi haladás legfőbb biztosítója: az egységes szocialista tábor ereje. *Népszabadság*, 1960. augusztus 6. 1.

10 1963. augusztus 26. Jelentés. Tárgy: Izrael politikája az afrikai semleges országok irányában. ABTL 3.2.5 O-8-301/1 „Herzl Tivadar” – Cionista szervezetek.

11 Uo.

12 ÁBTL 3.2.5 O-8-301/1. „Herzl Tivadar” – Cionista szervezetek.

13 Novák Attila: Az „angol” és a „konformista”. *Szombat Online*, 2022. <https://www.szombat.org/tortenelem/az-angol-es-a-konformista-utolsó-letöltés: 2023>. augusztus 16.)

14 Jelentés. 1965. május 29. ÁBTL 0-13 612. Giládi Dávid személyi dossziéja.

15 Avidan Izrael finnországi nagykövete lett. *Új Kelet* 1964. június 15. 2.

nyilatkozatát bírálta. Elmondta, hogy nem csoda, ha Izrael ilyen körülmények között igénybe veszi a nyugati országok segítségét. A magyar külügyminiszter-helyettes visszautasította Doron álláspontját az NDK-val és az Egyesült Arab Köztársasággal szemben, és bírálta az ország Konrad Adenauerrel kötött „titkos megállapodását”. Ezt nem fejtette ki, úgyszólván talán az 1952-es kárpótlási megállapodásra gondolhatott. Doron – aki egyébként nem bírálta a kelet-európai országokat – elmondta Szilágyinak, hogy a magyar fél bizonyára tud arról, hogy *„különösen a fekete-afrikai országok részére nagyarányú kölcsönöket, beruházásokat, műszaki és tudományos segítséget nyújtanak ugyancsak francia és amerikai forrásokból.”*¹⁶ Ezt a segítséget felajánlotta Magyarországnak is, amelyet Szilágyi elhárított. Minden magas szintű megbeszélésen téma volt, hogy Magyarország miért csak ügyvivőt küld Tel-Avivba és miért kényszeríti Izraelt arra, hogy maga sem nagyköveti szintű diplomatát küldjön Budapestre. Budapest általában azzal magyarázta ezt (természetesen nem hivatalosan), hogy a zsidó állam gyarmati és „imperialista erők” mellett áll ki.

Az állambiztonsági jelentések teljesen más típusát jelenítették meg azok, amelyeket a Tel Aviv-i magyar képviselet különféle magyarországi származású izraeliekkel készített. Az 1960-as évek közepén az információk megszerzésében kiemelt szerepet töltött be az Egri Pál álnéven jelentő Kovács Sándor kulturális attasé. Kovács 1965 decemberében találkozott Simon Shamett újságíróval.¹⁷ Az attasé szabályos információszerezést folytatott. Érdeklődése homlokterében Izrael és Nyugat-Németország megújult kapcsolatai álltak, mely az egész keleti tömböt irritálta. Shamett elmondott sok mindent, bár ezek nem voltak nagy dolgok; az izraeli sajtóból is értesülni lehetett róluk. Beszámolt arról, hogy Zalman Shazar államelnök, 1966 nyarán, több afrikai országba el akar látogatni, ám az afrikaiak elhárították a látogatását. Shamett annak tulajdonította ezt, hogy a rodéziai kérdésben a zsidó állam nem tanúsított elég „radikális magatartást”, nem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat, az új rodéziai rezsimet pedig illegálisnak nevezte.¹⁸ Ezért az afrikai országok inkább Nasszer Egyiptom felé orientálódnak, amely Rodézia kérdésében „radikális”.

60 *„Ettől függetlenül az afrikai országok továbbra is igénylik az izraeli gazdasági segítséget és Izraelnek 1966-ra további 100 millió dollárra lesz szüksége, hogy a megkezdett beruházásokat befejezze. Szapir pénzügyminiszter amerikai látogatásának többek között az is volt a célja, hogy azt a 100 milliót megszerezze. Samett szerint az utazás ebből a szempontból sikeres volt, mert az UJA /United Jewish Appeal/ előteremti az összeget évi járulékon kívül...”* – szól Shamett információja.

Shamett máskor is adott információkat Afrikáról a követségi hírszerzőnek: 1966. áprilisában találkoztak egy Tel-Aviv-i kávéházban.¹⁹ A fő téma természetesen a nyugatnémet–izraeli kapcsolatok alakulása, ennek megtorpanása és ennek okai. Shamett a követség április 4-i fogadásán volt jelen. Ezt a magyar képviselet minden országban adta az ország felszabadításának ünnepére. Az újságíró arról számolt be, hogy Levi Eshkol miniszterelnök és Aba Even külügyminiszter a nyár folyamán afrikai országokba utazik. Nigériában és egy másik országban lesz a legtöbb dolguk, ahol felmérik az izraeli segélyek felhasználásának hatásosságát és döntést hoznak arról, hogy a segélyeket szinten tartják vagy emelik. Eshkol még nem utazik Ghánába, de a nagy izraeli állami építőipari cég, a Solel Bone új megrendeléseket kapott a további építkezésekre Ghánától. Érdekes azt megjegyezni, hogy – bár az afrikai kapcsolatok valamennyire érdekelték a diplomata-hírszerzőt –, a jelentés összegzésében már nem jelent meg, inkább Izraelnek a szocialista országokkal és az arab világgal való kapcsolatai kaptak hangsúlyt. Shamett továbbra is értékes információforrásnak számított; május 26-án a Rison Cellar étteremben találkozott a magyar diplomatával.²⁰ Shamett (más témák mellett) Eshkol afrikai útvjáról is részletesen beszélt, teljesen nyilvánvalóvá téve azt a tényt, hogy az út célja az izraeli befolyás erősítése. Elefántcsontparton, Libériában, Kongó Leopoldville-ben és Kenyában. Az ugandai látogatást – az ottani „bonyolult” helyzet miatt – nem tartja biztosnak. Shamett szerint ezek az országok összesen 100 millió dollárral tartoznak Izraelnek, de ezen kívül a Solel Bone, a Mayer

16 Jelentés. 1965. május 29. ÁBTL 0-13 612. Giládi Dávid személyi dossziéja.

17 Jelentés. 1965. december 22. Tárgy: Simon Shamett ügye. ÁBTL 3.1.5.0-8-089/2 „Ábrahám” izraeli magyar emigráció ügye.

18 <https://www.jta.org/archive/israel-supports-u-n-on-rhodesia-severs-economic-ties-with-colony> (utolsó letöltés: 2023. augusztus 12).

19 Jelentés. 1966. április 12. ÁBTL 3.1.5.0-8-089/2. „Ábrahám” izraeli magyar emigráció ügye.

20 Jelentés. 1966. május 27. ÁBTL 3.1.5.0-8-089/2. „Ábrahám” izraeli magyar emigráció ügye.

testvérek²¹ és a Federmann vállalat (ezek Afrikában is működő izraeli cégek) befektetéseivel is problémák vannak. Az afrikai támogatások konstrukciójáról elmondta, hogy ennek a nagy összegnek 60%-a amerikai forrásból származik, míg 20%-a más nyugati országokból és csak 20%-át adta Izrael.²² Bár ismét más, európai témák (Aba Eban külügyminiszter tervezett varsói látogatása, az izraeli–szíriai határfeszültség és a Zsidó Világkongresszus nyár végi brüsszeli konferenciája) prioritást élveztek, Izrael afrikai politikája is kirajzolódott ebből a beszámolóból. Ugyanígy értékelte a helyzetet a két magyar tiszt²³ a Belügyminisztérium III/I-5-T alosztályáról 1966. június végén,²⁴ akik „figyelemre méltónak” találták Izrael afrikai politikáját és a „lehetőségekhez mérten” részletesebb információkat kértek.

1966-ban már az izraeli magyarok felé is irányult a követség figyelme. Így került a látótérbe Hermann Dezső ügyvéd, aki kolozsváriként, a Kasztner-csoport tagjaként, majd Izraelben sikeres ügyvédként tevékenykedett és jó kapcsolatai voltak az uralkodó Mapai párttal is.²⁵

De találkozott Naschitz Frigyessel is, aki író és műfordító, valamint Izland izraeli főkonzulja is volt. 1966 augusztusában „Dunai”, azaz Csécsi Kálmán rendőr-alezredes aláírásával készült jelentés a találkozóról,²⁶ amelyen Naschitz sokat beszélt Izrael afrikai kapcsolatairól. A magyar hírszerzőt az érdekelte, hogy Izrael miből tudja fedezni az afrikai, ázsiai és latin-amerikai országoknak folyósított segélyt. Naschitz azt válaszolta, hogy ehhez az Egyesült Államok biztosítja az alapokat és arra is kitért, hogy Izrael a felesleges (így az értelmiségi) munkaerő egy részét a fejlődő világban szeretné foglalkoztatni. Naschitz a fejlődő országok segélyezésének hasznosságát több pontban foglalta össze. Egyrészt az izraeli export lehetősége megnő, másrészt a segélyezés során Izrael politikai befolyása jelentőssé válik ebben a térségben. Harmadrészt pedig a már említett otthon „felesleges” izraeli munkaerő foglalkoztatása előtt nyílik lehetőség. Naschitz azt is közölte, hogy Izrael tárgyalt Dániával és Svédországgal arról, hogy adjanak pénzt a segélyezésre, ami úgy menne végbe, hogy nem fogják eltitkolni, honnan származik a pénz, de az „invesztációk” kivitelezője Izrael lesz. A két ország nem fogadta el ezt az „ajánlatot”, ám (állítólag) Izrael Nyugat-Németországgal már hasonló kooperációt létrehozott, sőt Anglia szerepe is szóba került, hiszen a szóban forgó afrikai országok a „sterling övezetbe tartoznak”.²⁷ Az összefoglaló jelentés azon kívül, hogy elismételte az eddig leírtakat, megjegyezte, hogy „a fejlődő országoknak nyújtott izraeli segélyt az imperialista befolyás erősítése egyik eszközének lehet tekinteni”.²⁸

1966 szeptemberében „Dunai” egyik Hermann Dezsővel folytatott találkozásán ismét szóba került az afrikai segélyezés ügye.²⁹ Hermann megerősítette, hogy az afrikai országok segélyezését Nyugat-Németország finanszírozza, és hogy a németek ma Izrael legnagyobb támogatói, már ami a Közös Piachoz való csatlakozást illeti. Ebben a kontextusban az afrikai szál teljesen alá volt rendelve a nyugat-európai politikában való izraeli érintettségnek. Ugyanakkor a budapesti ún. Központ, a Tel-Aviv-i rezidentúra budapesti értékelői és főnökei (III/I-5-T) már pontosítást kértek „Dunaitól” abban a tekintetben, hogy milyen jellegű a nyugat-németek és az izraeliek viszonya az Afrika-segélyezést illetően.³⁰

21 Az izraeli Mayer-testvérek afrikai vállalkozó tevékenysége az 1950-es évek végén kezdődött. Befektetéseik az izraeli politika függvényei voltak; anyagok és építőipari szakemberek érkeztek Izraelből. Az izraeli kormány sokszor nem csak a testvérprojekteket finanszírozta, de magát a vállalatot is.

22 Kovács Sándor megjegyzi, hogy: „Ezt az információt alátámasztja az, hogy úgy Mayer, mint Federmann jelenleg a fentemlített országban tartózkodik.” Uo.

23 Huller Rezső rendőr őrnagy és Torsa Elemér rendőr őrnagy.

24 Értékelő jelentés. Budapest, 1966. június 29. ÁBTL 3.1.5.0-8-089/2. „Ábrahám” izraeli magyar emigráció ügye.

25 Lásd, többek között, Ofry, Dán 2000: *Egy évszázad tanúja. (A dr. Hermann Dezső dosszié)*. Budapest.

26 1966. augusztus 13. Tel-Aviv. Jelentés. Találkozás Naschitz Frigyessel. ÁBTL 3.1.5.0-8-089/2. „Ábrahám” izraeli magyar emigráció ügye.

27 Uo.

28 Uo.

29 Jelentés. 1966. szeptember 24. Tel-Aviv. ÁBTL 3.1.5.0-8-089/2. „Ábrahám” izraeli magyar emigráció ügye.

30 1966. november 17. VIII/16 sz. Utasítás „B”-től. 1966. november 16. Huller Rezső r. őrgy. alosztályvezető és Kaltenecker Antal rendőr százados által aláírt utasítás. ÁBTL 3.1.5.0-8-089/2. „Ábrahám” izraeli magyar emigráció ügye.

Nincsenek információink arról, hogy a rezidentúra milyen információkkal látta el a budapesti Központot arról, hogyan alakulnak Izrael afrikai kapcsolatai, mert 1967. június 12-én Magyarország megszakította a kapcsolatait a zsidó állammal, a két országban működő külképviseletek is becsukták kapuikat, a Tel-Aviv-i rezidentúrát is felszámolták.

AMI MARADT: AZ 1967 UTÁNI INFORMÁCIÓK

Ugyanakkor fennmaradt pár dokumentum az 1967 utáni időkből is, amikor Izrael és az afrikai országok teljesen más relációban váltak érdekessé a hírszerzés számára. Találtunk egy információs jelentést 1971. november 16-i keltezéssel arról, hogy az izraeli követség és az amerikai zsidó szervezetek milyen „közös propagandatevékenységet” fejtenek ki a „fekete-afrikai” diákok körében.³¹ Az információt egy Larre nevű személy adta át Kolozsinnak (aki követségi hírszerző volt), nem a követség saját „gyűjtéséből” származott. Ez jellemző volt az 1967 utáni időkre; másod- és harmadkézből dolgoztak a magyar hírszerzők.

Larre véleménye szerint az izraeli misszió és a cionista szervezetek célkitűzése, hogy megfelelve az izraeli külpolitika „megosztási törekvéseinek az afrikai országok között”, olyan Izrael-barát értelmiségi és üzletember utánpótlást „termeljenek” ki az afrikai országokban, akik „fogékonyak” az izraeli kezdeményezések iránt és tevékenységükkel elősegítik az izraeli külpolitikai célkitűzések megvalósulását.³² A külföldi informátor, aki maga a Palesztinai Felszabadítási Szervezet és a palesztin diákok beszámolóira is támaszkodott, adatokat adott át az izraeli misszió „propaganda” és hírszerző tevékenységével kapcsolatosan az afrikai diákok között. Az informátor kifejtette, hogy az izraeli követség szorosan együttműködik az amerikai cionista és egyéb zsidó szervezetekkel azért, hogy egyetemi és főiskolai ösztöndíjakat biztosítsanak afrikai diákok számára. A tanácsadói és koordinátori szerepben lévő izraeli követségi emberek maguk tesznek név szerinti ajánlást az egyes országokból meghívandó diákok számára – minden esetben figyelembe véve az adott országgal való bilaterális kapcsolatok állását. A legtöbb ösztöndíjas Szenegálból, Csádból, Kamerunból és a Demokratikus Kongóból érkezik az amerikai zsidó szervezetek meghívására. Larre azt is elmondta Kolozsinnak, hogy az elmúlt két esztendőben körülbelül 70 afrikai diák számára biztosítottak így ösztöndíjat a Columbia, Yale és a New York-i egyetemeken. Az ösztöndíjakhoz szükséges összegeket a Bnai Brith Foundation, a Jewish Labor Committee és az AJC (American Jewish Committee) teremtik elő a saját forrásaikból és magánadományokból. Larre megnevezte azt a két izraeli diplomatát is, akik az ösztöndíjasok ügyében tartják a kapcsolatot a diákokkal, ráadásul felvilágosító előadásokat tartanak köztük a zsidó államról. Ezen kívül azt is megszervezik, hogy az afrikai diákok meghívást kapjanak zsidó családokhoz és meginvitálják őket zsidó szervezetek rendezvényeire is. Emelett rendszeresen felkérlik őket „propaganda előadások” tartására is más külföldi ösztöndíjasok körében, melyekért külön fizetnek nekik.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az izraeli-afrikai viszonyrendszer 1967-ig fontos dimenziója, megfigyelési „terepe” volt a magyar fél állambiztonsági érdeklődésének: a szövetségeseket kereső, politikai és gazdasági befolyási zónát építő Izrael érdekelte a magyar politikát, mivel hasonló törekvései – bár a szovjetek engedélyével, sőt támogatásával – neki is voltak. Jóllehet az 1956-os forradalom leverése után a Kádár-rezsimet nagyon hamar elismerte az izraeli fél, az új vezetés külpolitikai elszigeteltségbe került, és az újonnan önállósodott afrikai országokkal való kapcsolatokat ki akarták aknázni. A maga régiójában szintén elszigetelt Izrael gazdasági és politikai befolyásra törekedett Afrikában, amit 1967-ig nagy sikerrel, az 1973-as Jom Kippuri háború után már nehezebben abszolvált. Ugyanakkor az új afrikai államok egy részének politikai elitje maga is mintát keresett

31 Információs jelentés. New York, 1971. november 16. ÁBTL 3.2.5 O-8-301/1. „Herzl Tivadar” – Cionista szervezetek. 1971. november 25. Jelentés Palotás „elvtársnak”. (9-4/1971. sz.)

32 Uo.

és talált Izraelben, amely (úgymond) a semmiből, alapvetően rossz adottságokkal, teremtett egy virágzó és sikeres államot. Az izraeliek nexusteremtő képességeit – amíg lehetett – közvetlenül is figyelte a magyar diplomácia és a hírszerzés. A diplomaták és civilek nem vallották be, hogy Izrael afrikai projektjeit nem finanszírozzák nyugati országok, szinte mindegyikük az ellenkezőjéről akarta meggyőzni (vagy éppen dezinformálni) magyar partnerét. Általában véve a magyar jelentések tartalma és hangneme a szokásos volt, de a szinte kötelező politikai gyanakvás, a hivatalos antiimperialista szovjet politikai propaganda tartalmi és stiláris elemein azonban még így is átütött néha az elismerés és a megbecsülés is: ami kijárt egy ellenségekkel övezett kis ország, Izrael sikeres diplomáciájának.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Pál István: „A Holt-tengerbe fulladt kísérlet (A magyar hírszerzés Tel-Aviv-i rezidentúrájának története 1957–1967). Kézirat.

Búr Gábor 2021: A szubszaharai Afrika szerepe a Magyar Népköztársaság külpolitikájában. *Világtörténet* 3. 339–351.

Solymári Dániel-Tarrósy István 2021: A magyar diplomácia újjászületése Afrikában. Déli nyitási kísérletek a magyar külpolitikában a 19–20. században: fókuszban az 1960-70-es évek. *Külügyi Szemle* 4. 147–183.

Haim Jacobi: Beyond Cement and Iron – Contextualizing Israeli Architecture in Africa. <https://www.bauhaus-imaginista.org/articles/4221/beyond-cement-and-iron> (utolsó letöltés 2023. augusztus 15).

Abel Jacob 1971: Israel's Military Aid to Africa 1960-1966. *The Journal of Modern African Studies* (9.) 2. 165–187.

Zach Levey 2004: Israel's strategy in Africa, 1961–1967. *International Journal of Middle East Studies* (36.) 1. 71–87.

Magyar női deportáltak Sachsenhausen külső táborában I.

Kényszermunka a Harmadik Birodalomban

Az ELTE-n 2024-ben megvédett szakdolgozatomban azt a kérdéskört jártam körbe, hogy milyen szerepet töltöttek be a magyar deportáltak a Harmadik Birodalom gazdaságában, ezen belül is a hadiiparban. Ennek, a közel egyéves kutatómunkának egy rövidített változatát közlöm most, azonban úgy gondolom, mivel a téma számos érdekes tény tartalmaz, összefoglalómat két részre bontottam. Az első részben azt mutatom be, hogy a) milyen mértéket öltött a kényszermunkások alkalmazása a nemzetiszocialista Németországon belül; b) hogyan oldotta fel az ebből fakadó ideológiai ellentmondást a rezsim; illetve, c) hogy miként került be ebbe a rendszerbe a Magyarországról deportált zsidóság. A *Hurbán* ez év második számában megjelenő folytatás pedig azzal foglalkozik, hogy az egyes táborok női foglyai milyen stratégiákat alkalmaznak a túlélés érdekében, ezeknek a stratégiáknak voltak-e csak női foglyokra vonatkozó jellemzőik, és növelte, vagy éppen csökkentette az életben maradás esélyeit a foglyok neme. Ehhez kapcsolódóan pedig a négy vizsgált tábor négy női foglyát is részletesebben bemutatom annak példájaként, hogy a háború után a túlélők milyen más-más életutat tettek meg.

64 Az első rész a gazdasági és ideológiai háttér bemutatására koncentrál a konkrét személyes sorsok háttérbe helyezésével. A német gazdaság az 1940-es évekre válságba jutott. A munkaerőhiány olyan égető mértékben lépett fel, hogy a nemzetiszocialista vezetésnek mérlegelnie kellett - a németeken túl - más nemzetiségű munkások bevonását is a mezőgazdasági és ipari szektorokba. A háború továbbvitele csak ilyen körülmények között volt elképzelhető, azonban ehhez változtatni kellett a rendszer ideológiáján is. A hitleri Németország kénytelen volt szembeülni azzal a ténnyel, hogy a zsidók munkaereje nélkül nem tudná folytatni a háborút.

A háború második felétől a német gazdaság minden ágazatában alkalmaztak kényszermunkásokat. Ebbe a rendszerbe bekerült a Magyarországról deportált zsidók egy része is; azok, akik túléltek a szelektálást a nagyobb táborokban, főként Auschwitz-Birkenauban. A lengyel területekről transzportok indultak a Harmadik Birodalom területére, hogy az ott felállított táborok között szétosszák a munkaerőt. A számos nagyobb láger közül a Berlintől 20 km-re található Sachsenhausenre esett a választásom, amelynek *Außenlagereiben*, azaz külső táborában, több száz magyar zsidó is raboskodott. Ezen helyszíneket további kritériumok alapján szűkítettem: olyan táborokat vizsgáltam meg, amelyekben a hadiipar számára alkalmaztak foglyokat. Ugyanis ez a terület kulcsfontosságú volt a gazdaságon belül, és remekül példázza, hogy a rendszer milyen munkát volt kénytelen rábízni az általa ellenségnek bélyegzett személyekre. A kutatásaim során azt tapasztaltam, hogy a nehéz fizikai munka dacára az üzemek többségében női foglyok dolgoztak, és a legtöbb visszaemlékezés is nőktől maradt fenn. Ezek alapján a választásom négy táborra esett: Genshagen, Glöwen, Berlin-Spandau és Berlin-Reinickendorf.

A szakirodalom terén főleg német nyelvű munkákra támaszkodtam, ugyanis a német történettudomány szélesebb körben foglalkozott mind az *Außenlagerek* rendszerével, mind a kényszermunka szerepével a második világháború alatti gazdaságban. Az *Außenlagerek* megismeréséhez elengedhetetlen a Wolfgang Benz és Barbara Distel által szerkesztett *Der Ort des Terrors* harmadik kötete, amely Sachsenhausen összes külső táborát bemutatja hosszabb-rövidebb

leírásokkal.¹ Magáról Sachsenhausenről – megemlítve egyes külső táborokat is – a legrészletesebben Hermann Kaienburg írt.² A kényszermunkások Harmadik Birodalomban történő alkalmazásáról Ulrich Herbert szerkesztett tanulmánykötetet,³ illetve szintén a kényszermunka témakörét dolgozza fel, Berlinre és Brandenburg tartományra fókuszálva a Winfried Meyer és Klaus Neitmann által szerkesztett kötet.⁴ Mivel a gyárak, ahol a foglyok dolgoztak, többségében magánvállalatok voltak, kutatásom a cégek történetéről szóló szakirodalom feldolgozására is kiterjedt. A *Zwangsarbeit bei Daimler-Benz* című munka részletesen leírja a Daimler-Benz vállalat második világháború alatti működését.⁵

A magyar foglyokat illetően elsődleges forrásaim a DEGOB jegyzőkönyvek voltak, amelyeket Budapesten vettek fel közvetlenül a háború után.⁶ Illetve a Dél-kaliforniai Egyetem Shoah Alapítványának (*USC Shoah Foundation*) videóinterjú-adatbázisa.

KÉNYSZERMUNKA A NÉMET IPARBAN

A koncentrációs táborok működésében a válaszvonalat az 1941-es év jelentette, amikor a Harmadik Birodalom megtámadta a Szovjetuniót. A tábori foglyok ugyanis ettől az évtől váltak potenciális munkaerővé a hadigazdaság számára.

65

A német vezetés számára már a háború kirobbanása előtt, a gazdasági és hadi előkészületek során világossá vált, hogy bizonyos nehézségekkel szembesülhetnek majd. A gazdasági és katonai szervek három területen számoltak lehetséges hiánnyal; úgy gondolták, hogy ezek a deviza, bizonyos nyersanyagok és a munkaerő esetében merülhetnek fel. Az első kettőt a sikeresen elfoglalt területekről tervezték pótolni. A munkaerő kérdése azonban sokkal nagyobb gondot jelentett, ugyanis a gazdasági és biztonságpolitikai szempontok mellett, a nemzetiszocialista ideológia is beleszólt abba, hogy egyáltalán milyen csoportokat lehet a német gazdaságban alkalmazni. A külföldi munkaerő alkalmazása ellen faji-ideológiai elvek szóltak, azonban mégis utóbbi mellett döntöttek, mérlegelve azt, hogy a közvélemény felé hogyan tudják közvetíteni ezt a lépést.⁷

1 Benz, Wolfgang – Distel, Barbara (Hg.) 2006: *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 3: *Sachsenhausen, Buchenwald*. München.

2 Kaienburg, Hermann 2021: *Das Konzentrationslager Sachsenhausen 1936–1945. Zentrallager des KZ-Systems*. Berlin.

3 Herbert, Ulrich (Hg.) 1991: *Europa und der „Reichseinsatz“. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945*. Essen.

4 Meyer, Winfried – Neitman, Klaus (Hg.) 2001: *Zwangsarbeit während der NS-Zeit in Berlin und Brandenburg*. Potsdam.

5 Hopmann, Barbara – Spoerer, Mark – Weitz, Birgit – Brüninghaus, Beate 1994: *Zwangsarbeit bei Daimler-Benz*. Stuttgart.

6 Horváth 1997: 11–26, 43–56.

7 Herbert 1991: 8–9.

Kezdetben főleg lengyeleket alkalmaztak, aminek már voltak a háború előtt is történelmi előzményei. Később francia munkásokat és hadifoglyokat is bevetettek a gazdaságban. A munkaerőhiány viszont akkor lépett fel égetően, amikor a Szovjetunió elleni gyors offenzíva elbukott, és ennek hatására át kellett alakítani a hadigazdaságot; az elhúzódozó támadás miatt növelni kellett a haditermelési kapacitásokat. Ennek következtében tömegesen hurcoltak el civileket a szovjet területekről, vagy szállítottak hadifoglyokat a német területekre dolgozni.⁸ A hiányt így sem tudták pótolni, és más erőforrás bevonása is szükségessé vált.

Ulrich Herbert német történész szerint a német mezőgazdaság már 1940-ben, a hadiipar már 1941 végére képtelen lett volna kielégítően működni külföldi kényszermunkások nélkül. A kényszermunkások eloszlása a következő volt: 46% a mezőgazdaságban, 40% az iparban dolgozott. Az iparon belül a hadiiparban történő foglalkoztatottság 50%-ot tett ki. Mindez pedig szó szerint a német lakosság előtt zajlott, ugyanis a külföldi kényszermunkások – főleg a civilek esetében – nem feltétlenül zárt táborrendszerekben éltek. A külföldiek a németek mindennapi életének részévé váltak a háború alatt.⁹

Mivel sem a szovjet hadifoglyok, sem a nyugat- vagy kelet-európai munkások nem tudták fedezni a munkaerőhiányt, ezért 1942-től folyamatosan nőtt a nyomás az SS felé, hogy a koncentrációs táborokban lévő tömegeket is a gazdaság rendelkezésére bocsássa. Ezen intézkedés mellett számos érv szolgált, hiszen olcsónak számított, tömegeket jelentett, és a rendszer már ekkor is csak minimális szinten biztosította az élelmiszert és az esetleges egészségügyi ellátást a foglyoknak, tehát ezt nem kalkulálták a nagyobb kiadások közé.¹⁰

66 A lágerek foglyainak fokozott munkába állításával is az *Inspection der Konzentrationslager*, azaz minden, a németek által felállított táborért felelős szerv lett megbízva. Az IKL-n belül *Amstgruppe D* csoport felelt az bürokratikus megszervezésért, amely az újonnan létrehozott *SS-Wirtschaftsverwaltungs-hauptamt*hoz (WVHA) tartozott. 1942 márciusában, miután Adolf Hitler a foglyok hadiiparban történő bevetéséről döntött, Heinrich Himmler *SS-Obergruppenführer* Oswald Pohl bízta meg a táborok és a hadigazdaság közötti szorosabb együttműködés kiépítésével. Ennek a folyamatnak vált a szervezeti egységévé a WVHA. Az *Amstgruppe D* csoporton belül pedig – *SS-Standartenführer* Gerhard Mauerer vezetése alatt – az *Amt D II* felelt a foglyok munkára történő bevetéséért. 1942 szeptemberében, a Hitlerrel folytatott megbeszélések után döntöttek arról, hogy a rabokat a magántulajdonban lévő vállalatok számára is „kölcsonadják”.¹¹

A fentebb leírt folyamat azonban többszörösen is ellentétben állt a nemzetiszocialista ideológiával. Hiszen a lágerek elsődleges feladata az volt, hogy a rendszer „ellenségeit” kiiktassa; most viszont a gazdaság számára kellett munkaerőt biztosítani. Ezt az ellentmondást a *Vernichtung durch Arbeit* elvvel oldották fel, amely értelmében a kettőt összekapcsolva a munka általi megsemmisítést tűzték ki célul.¹²

Ezenkívül a dolgoztatott munkások – a nemzetiszocialista faji elvek alapján – csak alsóbbrendű embereknek számítottak; a németeknek mégis azt kellett tapasztalniuk, hogy a foglyok alkalmazása nélkül a német gazdaság összeomlana. Ez pedig ellentétben állt azzal az elképzeléssel, hogy a német nép egyedül is képes lenne Hitler terveit végrehajtani. A propaganda ezért igyekezett hangsúlyozni, hogy a külföldi munkások alkalmazása csak átmeneti állapot, és a háború után is csak pár évig folytatódik. Hangsúlyozták továbbá, hogy a háborúban legyőzött népeket jogukban áll a német gazdaság számára felhasználni.¹³

8 Herbert 1999: 13–15.

9 Herbert 1999: 17–18.

10 Kaienburg 2001: 29–32.

11 Hopmann – Spoerer – Weitz – Brüninghaus 1994: 44–45, 347–350.

12 Hopmann – Spoerer – Weitz – Brüninghaus 1994: 346.

13 Eichholtz 2001: 11–12.

Az antiszemitizmus és a zsidónak bélyegzett személyek alkalmazása is nehezen volt összeegyeztető a nemzetiszocialista eszmerendszerrel. A zsidók elleni politika egyik fő célkitűzése ugyanis a Harmadik Birodalomból minden ebbe a kategóriába sorolt személy eltávolítása volt, történjék ez emigrációba kényszerítéssel vagy fizikai megsemmisítéssel. A *Judenfrei Reich* megvalósításának elérése a rezsim egyik alappillérének számított. Hitler nagyon sokáig ellenezte – a hatalmas munkaerőhiány ellenére is –, hogy lengyel területekről zsidókat vigyenek Németországba dolgozni. Bár bizonyos keretek között alkalmaztak német zsidókat a gazdaságban, mégis a deportálásukat tűzték ki célul. Ezzel szemben a megszállt Lengyelországban már korábban elkezdték a zsidó lakosság foglalkoztatását a táborokban és a gettókon belül. Ennek az az ideológiai elképzelés szabott gyakran határt, hogy a zsidó népet haszontalannak és munkaképtelennek láttatták. Végül a rendszer kénytelen volt ideológiai engedményt tenni, és – szándékai szerint csupán átmenetileg – feladni a *Judenfrei Reich* elvet. Ez a kényszerhelyzet mégsem eredményezte azt, hogy a munkaerőhiány miatt a zsidók túlélési esélyei nőttek volna. A rendszer szigorúan megválogatta, hogy kit tart munkaképesnek és kit nem. Az utóbbi kategóriába sorolt személyek tömeges megsemmisítése tovább folytatódott, sőt, szisztematikus módon éppen 1942-ben kezdődött el. Ettől az évtől kezdve az Auschwitzba érkező csoportokat is a fentebbi elvek alapján szelektálták; a munkaképesek általában egy-egy transzport 10–20%-át tették ki, a többieket közvetlenül érkezés után elgázosították.¹⁴ Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy a gazdasági érdekek helyett az SS még mindig elsősorban a megsemmisítésre törekedett.

A háború egésze alatt közel 13 millió civil munkás, koncentrációs tábori fogoly és hadifogoly dolgozott Németországban. A foglalkoztatottság 1944 augusztusában érte el csúcspontját.¹⁵ 1944 végére – a történészek becslései szerint – maximum 500.000 foglyot foglalkoztattak a hadiiparban. 1944 januárjáig az összes koncentrációs tábori fogoly 10%-a repülőgépek gyártásán dolgozott.¹⁶

A koncentrációs táborok foglyainak kiszervezése a magáncégek számára teljes egészében a WVHA-n feladata volt. Csakis olyan vállalatok igényelhettek foglyomunkásokat, amelyek a háború szempontjából fontos feladatokat teljesítettek. Az igényléseket a WVHA vizsgálta meg, majd engedélyezés esetén a kérvényt az egyik koncentrációs tábornak továbbította, ahonnan megszervezték a transzportot. A munkára vezényelt foglyokat formálisan egy új táborba, *Außenlager*be szállították, ahol a szállásért, az ellátásért és az őrzésért továbbra is az SS felelt, néhány esetben a *Wehrmacht*.¹⁷

A munkaerő-kölcsönzést az SS kiszámlázta a cégeknek: 1942-től a szakképzett munkaerő után napi 6 birodalmi márkát (RM), a segédmunkás után 4 RM-t, női foglyokért 2,5 RM-t kellett fizetni. Így egy fogoly – 9 hónapos átlagos élettartammal számolva – 1.431 birodalmi márkát jelentett az SS számára. A cégek szempontjából ez minimális összegnek számított, és sokkal fontosabb volt számukra, hogy munkaerőt tudtak vásárolni.¹⁸

A tanulmányban vizsgált négy tábor Berlinben, illetve Brandenburg tartományban helyezkedett el. Ez a régió volt a német hadiipar központja. Minden tizedik repülőgépmotor, minden negyedik tank és a lövegek majdnem fele itt készült. Ezekből a számokból nagymértékű munkaerő-koncentráció is következett, amit bizonyít az is, hogy minden tizedik Németországban dolgozó külföldi munkás Berlin-Brandenburgban dolgozott. A történelmi becslések szerint a háború alatt Berlinbe 570.000 külföldi munkást szállítottak, közel 20%-uk nő volt.¹⁹

14 Herbert 1993: 157–161, 168–172.

15 Pagenstecher 2008: 17.

16 Hopmann – Spoerer – Weitz – Brüninghaus 1994: 45, 352–353.

17 Hopmann – Spoerer – Weitz – Brüninghaus 1994: 93.

18 Preuschoff 1983: 115.

19 Wenzel 1999: 48–49.

A kényszermunkások életkörülményei nemzetiségtől, etnikai hovatartozástól, nemtől és a jogi státusztól is függtek. Legrosszabb helyzete pedig egyértelműen a koncentrációs tábori, azon belül pedig a zsidó foglyoknak volt.²⁰

Logikus elgondolás volna azt vélni, hogy az SS – ha csak minimális mértékben is – jobban bánt a munkára beosztott foglyokkal, mint azon társaikkal, akik a nagyobb táborokban maradtak. Hiszen a gazdasági érdek azt diktálta volna, hogy a munkaerőt olyan állapotban tartsák, hogy az fizikailag képes legyen a munkára. Evidens, hogy egy gyenge, alultáplált és fizikailag is bántalmazott személy kevésbé képes hatékony munkavégzésre, mint egy egészséges. Ennek ellenére kezdetben az *Außenlagere*kben is embertelen körülmények uralkodtak, a túlzásfolttság miatt pedig meredeken emelkedett a halálozási arány. A rezsim érzékelte ennek lehetséges káros gazdasági hatását, így 1943 januárjában a tábori vezetést tette felelőssé a rabok munkaképességének fenntartásáért. Ez az intézkedés valamelyest javított is az életkörülményeken.²¹ Több túlélő, aki már számos más tábort is megjárt mielőtt az adott külső táborba került, arról számolt be, hogy az életkörülmények tűrhetőbbek voltak, mint a korábbi helyeken. Egyes túlélők azt emelték ki, hogy a barakkokban nem volt olyan nagy zsúfoltság, és a priccseken is kevesebben osztoztak. Illetve az étkezéshez mindenkinek jutott saját edény.²²

Mindez azonban nem volt általánosan érvényes. Valószínűleg a foglyok kezdetben valóban tapasztalhattak valamiféle pozitív változást az előző táborokhoz képest, de idővel – főleg a háború vége felé – a körülmények, még a jobbnak ítélt külső táborokban is rohamosan romlottak. A legtöbb visszaemlékezés embertelen állapotokról számol be. A hosszú munkaidő (10–12 óras műszakok), a napi több kilométeres gyaloglás a láger és a gyárak között, a nehéz fizikai munka, a rossz ételmezés, valamint az időjárás és a munkakörülményekhez nem igazodó ruházat miatt rengeteg fogoly vesztette életét ezeken a helyeken is. A higiéniai viszonyok és az orvosi ellátás sem volt jobb, mint a többi táborban. A testi fenytés, kínzás és órák hosszát tartó *Appell* ugyanúgy része volt az *Außenlagere*k mindennapjainak is.²³

68

A foglyok többsége nem a fizikai bántalmazásokba, hanem az alultápláltságba halt bele. A külső táborokban átlagosan kapott ételmezés egy könnyű fizikai munkát végző személy számára sem lett volna kielégítő. Az SS-vezetés is tudhatta, hogy ez az adag nem elegendő olyan rabok számára, akik folyamatosan nehéz fizikai munkát végeznek a gyárakban. Így egyes foglyok napi kalóriaadagját megnövelték, azonban ez sem volt elegendő.²⁴

A foglyok szállásának kialakítása az üzemek hatáskörébe tartozott, ezért gyakran spórolni akartak ezzel a kiadással. Így számos helyen pincékben, vagy természetes fény nélküli bunkekben kellett a raboknak lakniuk. A vállalatok az ételmezésre fordított pénzt is meg akarták takarítani, így több táborban elégtelen volt a napi kalóriaadag. A foglyok egészségi állapota mindezek miatt gyorsan romlott. A munkaképteleneket általában visszaszállították a főtáborba, és helyükre új foglymunkásokat állítottak.²⁵

A munkára vezényelt foglyoknak a lágerben az SS-órség bántalmazásait kellett elviselniük, az üzemekben pedig az órség mellett a vállalati tisztviselőktől és a civil munkásoktól is függött, hogy milyen körülmények között dolgoztak. A német munkásokkal egyébként minden, nem munkával kapcsolatos érintkezés tiltva volt.²⁶ Velük kapcsolatban is eltérő visszaemlékezések maradtak fent, mégis többségük az emberségükről számolt be, hangsúlyozták, hogy nem minden német volt náci, és akár élelemmel, akár csak hírekkel, de sokat segítettek őket.²⁷

20 Pagenstecher 2008: 17–18.

21 Hopmann – Spoerer – Weitz – Brüninghaus 1994: 354.

22 Jakobovits Rózsi, DEGOB 3372.

23 Hopmann – Spoerer – Weitz – Brüninghaus 1994: 355, 437.

24 Buggeln 2014: 79–80.

25 Kaienburg 2021: 363.

26 Hopmann – Spoerer – Weitz – Brüninghaus 1994: 441.

27 Theresa Gericke. 1997.08.05. Egyesült Királyság, 32466.

Munka közben számtalan esetben történtek balesetek is, hiszen a foglyokat alig tanították be a rájuk bízott feladatokra. Ebből adódóan pedig többen szenvedtek balesetet miközben különböző nehézgépeken dolgoztak. A munkavédelmi felszerelés sem volt kielégítő; egyes helyeken a hegesztéshez nem volt biztosítva védőszemüveg, emiatt pedig több fogoly is részlegesen megvakult. De a vegyi anyagok miatt is történtek sérülések, marások, illetve egy berlini gyárban ólommérgezés is.²⁸

A MAGYAR TRANSZPORTOK ÁLLOMÁSAI: SACHSENHAUSEN ÉS RAVENSBRÜCK

A nemzetiszocialista rendszer által létrehozott táborok gondosan megszervezett adminisztratív keretek között működtek, azonban nem mindig könnyű átlátni a táborok közötti transzportokat, és azt, hogy az egyes fogolycsoportok pontosan melyik táborhoz tartoztak. Ezért célszerű a tanulmány szempontjából fontos két főtábor bemutatása.

A sachsenhauseni tábort 1936 nyarán hozták létre Berlintől 20 kilométerre, Oranienburg községben.²⁹ A főváros közelsége miatt a tábor fokozatosan a lágerrendszer egyik legfontosabb létesítményévé vált. Itt volt a székhelye az IKL-nek is, illetve számos más tábor őreit is itt képezték ki. Berlin közelsége miatt „bemutatótáborként” is funkcionált, ahol a nemzetiszocialista politikusok, *Wehrmacht* tisztok, külföldi diplomaták és gazdasági szakemberek tekinthették meg a tábor működését.³⁰ A zsidó foglyok kisebbséget alkottak a szovjet hadifoglyok és más politikai foglyok mellett. A rabok létszáma folyamatosan növekedett. A háború végén közel 66.000 fő volt a főtáborban és *Außenlagereiben*, amelyekben több mint 13.200 női fogoly is dolgozott. A főtáborban végig férfiak raboskodtak.³¹ A zsidó foglyok száma annak a folyamatnak a hatására emelkedett, hogy a kényszermunkára történő bevetésüket megkezdték.³²

1942-től a tábor szerepe a német hadiiparban jelentősen megnőtt, és ezt a tevékenységet főleg az *Außenlagerek*be szervezték ki. 1944-től ugrásszerűen nőtt a külső táborok száma, amelyeket többnyire Berlin és Brandenburg tartományban hoztak létre.³³ 1943-ban a külső táborok száma 26-ra emelkedett, akkor öt helyszínen dolgoztak hadiipari magánvállalatok számára. A csúcspontot 1944-ben érték el, amikor a magánvállalatok 59 táborból kölcsönöztek foglyomunkásokat, és 32 helyen foglalkoztatták őket. A zsidó foglyokat illetően, 1942-ben még csak egy külső táborban foglalkoztatták őket, azonban 1944-től jelentősen emelkedett létszámuk az *Außenlagerek*ben.

69

Végezterményben összesen 26 táborban fordultak meg zsidó foglyok, akiknek a létszáma 1945 elején elérte a 11.079 főt. Az évek során összesen 92 *Außenlager* tartozott Sachsenhausenhez, amelyek közül 21 foglalkoztatott nőt is. A háború utolsó évében pedig már a Sachsenhausen főtábor alá tartozó összes fogoly 60%-át a 72 működő külső létesítményben tartották fogva.³⁴

Azok a magáncégek, amelyek Sachsenhaustól kölcsönöztek foglyokat, mind a hadiiparban, elsősorban a repülőgépgyártásban, a fegyver- és hadianyaggyártásban játszottak fontos szerepet a Harmadik Birodalom gazdaságán belül. Ilyen vállalatok voltak a Siemens AG, a Daimler-Benz AG, az Argus-Motorwerke GmbH, a Deutsche Industrie-Werke AG, illetve a Dynamit AG.³⁵

28 Kaienburg 2021: 364.

29 A tábor nevét azért Sachsenhausenről kapta, mivel Oranienburgban 1933–1934-ben már működött egy tábor, amelyet később feloszlattak. Viszont a két láger között teendő különbség miatt az újonnan létesítettet az Oranienburgtól északra lévő faluról, Sachsenhausenről nevezték el (Kaienburg 2006: 19).

30 Kaienburg 2006: 17–19.

31 Huebner 2009: 1256.

32 Huebner 2009: 1257–1258.

33 Huebner 2009: 1256–1258.

34 Weigelt 2009: Sachsenhausen Subcamp System. 1263–1264.

35 Knop 2004: 246.

1945 elejétől fogva számolták fel a külső lágereket, és a foglyokat általában a főtáborba hajtották. Sachsenhausen 1945. április 21-én evakuálták; körülbelül 3.300 foglyot 500 fős menetoszlopokban északnyugati irányba indítottak útnak. A halálmeneteket más-más helyszíneken és időpontban szabadították fel amerikai és szovjet egységek. A főtáborban maradt közel 3.000 főt, főként betegeket és nőket, a szovjet hadsereg szabadította fel április 22-én.³⁶ Nehéz pontos számot adni arról, hogy hányan vesztették életüket Sachsenhausenben; a becsült halálozási szám 40–50.000 fő között van.³⁷

A magyar nők tehát csak a háború végén, a halálmenet során jártak ténylegesen a főtáborban. A női transzportok ugyanis nem ide, hanem a külön nők számára létrehozott táborba, Ravensbrückbe érkeztek, és innen osztották szét őket a külső táborokba.

Ravensbrück 1939 májusától 1945 áprilisáig állt fenn, és ez idő alatt körülbelül 123.000 női fogoly raboskodott itt. A fogolylétszám gyors növekedése, Sachsenhausenhez hasonlóan, itt is 1942-től volt megfigyelhető. Csúcspontját 1944-ben érte el, miután a varsói felkelést követően, illetve a Magyarországról deportált nőkkel együtt 12.000 fő érkezett a táborba. Ekkor a fogolyszám meghaladta a 70.000 főt. A magyar rabok aránya 8% körül volt. A női foglyok halálozási arányát nehéz megbecsülni, de 25–26.000 rab halhatott meg a táborban.³⁸

A tábor őrsége is nőkből állt, ők nem voltak SS-tagok, hanem annak egy alszervezetébe tartoztak (*SS-Gefolge*). Ravensbrückben képezték ki más táborok női őreit is.³⁹

A foglyokat már 1940-től dolgoztatták különféle üzemekben és létesítményekben, például textilgyárban vagy az SS-hez tartozó mezőgazdasági vállalatoknál. 1942 közepétől a hadiiparban is alkalmaztak női munkaerőt. 1943-tól vált Ravensbrück e téren meghatározó tényezővé, így a tábor fontos tranzitpont lett a foglyok külső táborokba történő szállítása során. Ezt a funkcióját akkor sem veszítette el, amikor a külső táborokat átszervezték és a hozzájuk legközelebb eső nagyobb táborok alá sorolták. Ennek az intézkedésnek a következtében Ravensbrück *Außenlagereine*inek 50%-a más táborokhoz került. A transzportok mégis legtöbb esetben 1944 ősze után is Ravensbrückön haladtak keresztül. Ez viszont azt eredményezte, hogy a táborban a körülmények jelentősen romlottak. A barakkok sokszor háromszorosán, négyszeresen is túlterheltek voltak. Az újonnan érkezőknek már csak sátrakban jutott hely, ahol gyakran 3.000 nőnek kellett földre szórt szalmán, takaró nélkül aludnia. Így a halálozási arány is meredeken emelkedett.⁴⁰ Nem meglepő, hogy a külső táborokba kerülő nők sokszor jobb körülmények között találták magukat.

A főtábor felszámolása 1945 márciusában kezdődött, amikor több ezer női foglyot szállítottak át Mauthausenbe és Bergen-Belsenbe. A láger végső kiürítése április 24-én kezdődött; április 27–28-án 20.000 nő indult el, a lágerben csupán 2.000 beteg, idős és legyengült fogoly maradt. Őket május 1-jén a Vörös Hadsereg szabadította fel.⁴¹

36 Kaienburg 2006: 66–67.

37 Huebner 2009: 1260.

38 Strebel 2009: 1188–1190.

39 Strebel 2009: 1188.

40 Strebel 2009: 1189.; Herzog – Strebel 1994: 16–17.

41 Strebel 2009: 1191.

Sachsenhausen esetében 12 olyan tábort lehet azonosítani, ahol Magyarországról deportált foglyokat alkalmaztak a hadiipar számára. Jelen esetben annak a négy tábornak a bemutatására esett a választás, ahol a legtöbb magyar foglyot tartották, illetve amelyekről a legtöbb visszaemlékezést, jegyzőkönyvet lehet fellelni. E négy tábor – Berlin-Reinickendorf, Berlin-Spandau, Genshagen és Glöwen – mindegyikében női foglyok voltak.

Két láger, Reinickendorf és Spandau, Berlin egy-egy külvárosában feküdt; míg Genshagen húsz kilométerre délre, Glöwen 130 kilométerre északnyugatra feküdt a német fővárostól.

Reinickendorfban 1944 nyarán hozták létre a női tábor, amely az Argus Motorenwerke GmbH számára biztosított munkaerőt. A tábor 1945 áprilisáig állt fenn, és a foglyok többségét 800, Magyarországról deportált nő adta, akik Auschwitz–Ravensbrück útvonalon érkeztek Berlinbe. Több túlélő Berlin-Schönholz néven emlegeti a tábor, ami azzal magyarázható, hogy a láger ennek a vasútállomásnak a közelében helyezkedett el. Olyannyira, hogy a területe a két *S-Bahn* vonalról is látható volt.⁴²

Az Argus cég az évek alatt a német repülőgépipar egyik legfontosabb beszállítójává nőtte ki magát. Maga a cég 1938-ig zsidó tulajdonban volt, azonban a Harmadik Birodalmon belüli árjásítás áldozatává vált. A vállalat 1945-ig magánkézben volt, Heinrich Koppenberg és sógora, Viktor Polak tulajdonában.⁴³

A tábor és a gyár távolabb helyezkedett el egymástól, így a foglyoknak mindennap át kellett menetelniük az üzembe.⁴⁴ A repülőgép-alkatrész gyárban a foglyok 12 órás, nappali és éjszakai műszakokban végeztek nehéz fizikai munkát. A munkát civil német mesteremberek és SS-felügyelők vigyázták, utóbbiak arra is ügyelve, hogy a német munkások és foglyok közötti bárminemű, nem a munkavégzéshez kapcsolódó kommunikáció tiltva legyen.⁴⁵ A munkanap a nappali műszakban dolgozók számára reggel négy órakor kezdődött. Ekkor reggelire kávét kaptak, és az úgynevezett *Zählappell*re kellett felsorakozniuk, amely a tábor létszámának ellenőrzésére szolgált. Ez a sorakozó egészen addig tartott, amíg a létszám pontosan egyezett, ezután indult a csoport a gyárba. Az úton Engel Anna túlélő szerint, az SS-felügyelők parancsára magyar dalokat kellett énekelniük. Az üzembe hatkor érkeztek meg, ahol ezután a délben tartott félórás ebédszünetig dolgoztak. Ebédre általában valamilyen zöldségfőzeléket kaptak. Majd este hat óráig dolgoztak, amíg az éjszakai műszak fel nem váltotta őket. A táborba visszatérve ismét *Appell* következett, amely a reggeli sorakozóhoz hasonlóan elhúzódhatott, ha nem egyezett a létszám. Vacsorára levest vagy hideg ételt kaptak, vasárnaponként néha héjában főtt krumplit. Este kilenckor villanyoltás volt.⁴⁶

A nők többsége természetesen sem tapasztalattal, sem képzettséggel nem rendelkezett a rájuk bízott munkához. „[...] író- és varrógépen kívül soha semmiféle masinával közelebbi kontaktusba nem kerültem, arra gondoltam, hogy ezen a gépen nemcsak, hogy dolgozni nem merek, de még hozzáérni is alig. Úgy féltem tőle, mintha vadállat lenne.”⁴⁷

A tábor fennállásának utolsó heteiben a foglyokat Berlin területén belül sáncásásra vezényelték ki. 1945. április 18–19-én evakuálták Reinickendorft, majd Sachsenhausenbe szállították át a rabokat, ahonnan a járóképeseket tovább indították, míg a beteg és gyenge foglyokat,

42 Weigelt 2009: 1282.

43 Helas – Müller 2006: 117–118.

44 Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata HDKE LSZ 2011.828.1.

45 Löwinger Ferencné, DEGOB 2788.

46 Engel Anna, DEGOB 3577.

47 Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata HDKE LSZ 2011.828.1.

köztük a reinickendorfi nőket is, a Vörös Hadsereg szabadította fel.⁴⁸

A nyugat-berlini városrészben, Spandauban működő Deutsche Industrie Werke (DIWAG) több ezer munkást alkalmazott; a hatalmas üzem területén pedig idővel más fegyvergyártó vállalatokkal is osztozott. A világháború kitörése után fokozatosan nőtt a kényszermunkások száma, míg 1944-ben már több mint ezer koncentrációs tábori női fogoly dolgozott a DIWAG muníciógyárában.⁴⁹

A gyárban dolgozó nemzetiségek közül a magyar nők adták a legnagyobb csoportot, akiket többségükben 1944 őszén hurcoltak el a fővárosból. A magyarok többsége Budapestről Dauchauba került, ahonnan pár nap/hét után Ravensbrückbe szállították át őket.⁵⁰

A DIWAG két tisztviselője 1944 decemberében, Ravensbrückben, személyesen válogatott a lehetséges munkaerő közül. Körülbelül 600 nőt választottak ki munkára, akiket alapos orvosi vizsgálatnak, illetve tetvetlenítésnek vettek alá; majd vasúton szállítottak Berlinbe.⁵¹ A szelekció során tragikus módon testvéreket is elválasztottak egymástól. Gyulai Kató túlélő Ravensbrückben szakadt el Éva nővérétől, akit nem tartottak munkaképesnek. Hiába igyekezett a testvérpár együtt maradni, nem sikerült, és Éva valószínűleg Ravensbrückben meghalt.⁵² Spandauban, a más nemzetiségű foglyokat is beleszámolva, 1.030–1.040 fő között mozgott a létszám.⁵³

A magyar nők nem sokkal karácsony előtt érkeztek meg. A DIWAG a gyár területén egy egykori üzemcsarnokban biztosított helyet a foglyoknak; ezt az épületet korábban bombatámadás érte, de a beszakadt tetőt a csoport érkezéséig rendbehozták.⁵⁴

A muníciógyárban 12 órás műszakokban folyt a munka, reggel hattól este hatig, illetve este hattól reggel hatig. A munkát német és más külföldi munkások felügyelték, akik minimális szinten be is tanították a foglyokat a bombahengerek esztergagépen történő megmunkálására. A munka az alultáplált nők számára különösen megterhelő volt, mivel 7–20 kilós bombákat kellett megemelniük.⁵⁵

A nappali és éjszakai műszakra beosztott csoport hetente cserélődött, utóbbi azonban sokkal megterhelőbbnek számított. Az éjszakai műszakról hazatérő nőket nem hagyták napközben sem pihenni, hanem mindenféle láger körüli munkára irányították őket.⁵⁶

A gyárban szigorúan ellenőrizték a munkát; aki nem tudta a napi adagot teljesíteni, azt az SS megverte.⁵⁷ Egyes foglyok nem az esztergagépeken dolgoztak, hanem a bombahengerekről leforgácsolt fémhulladékot separték,⁵⁸ vagy éppen munkaanyagot szállítottak a gépekhez.⁵⁹

A foglyok az üzemcsarnokban találkoztak a többi külföldi kényszermunkással és a német civil munkásokkal is. Előbbiekkel cserélték el az „értékeiket” kenyérért vagy ruhadarabokért. Egyes visszaemlékezések szerint azonban a jobb körülmények között élő külföldi kényszermunkások önzetlenül is segítették őket.⁶⁰

48 Helas – Müller 2006: 117–118.

49 Bräutigam [o.J.]: 14, 19.

50 Bräutigam 2009: 1287.

51 Veszlár Gitta és 4 ismeretlen túlélő, DEGOB 296.

52 Kató Gyulai. 1999.08.17. Magyarország, 50218.

53 Bräutigam 2009: 1287.

54 Bräutigam [o.J.]: 13, 40.; Rosenthal Imréné, DEGOB 2081; megegyezik Aranka Rosenthal. 1995.03.21. USA, 1543. túlélővel.

55 Bräutigam 2009: 1288.

56 Hoffmann Izabella és özv. Wagner Árminné, DEGOB 2633.

57 Eva Mandula. 1995.12.21. USA, 13713.

58 Magda Davis. 1997.08.26. USA, 33783.

59 Magdolna Schiffer. 2000.03.30. Magyarország, 50802.

60 Rochlier Judit, DEGOB 508.

A háború vége felé egyre többször volt áramkimaradás. Ilyen esetben a műszakot visszaküldték a barakkba, de itt mindenféle egyéb munkákra osztották be őket.⁶¹ 1945-től a szövetséges csapatok egyre gyakrabban bombázták a gyár területét. A foglyok többsége úgy emlékszik erre vissza, hogy a légiriadó félelem helyett inkább reménnyel töltötte el őket.⁶²

A tábor 1945. április 21–22-én számolták fel, amikor a Vörös Hadsereg elérte Berlint. A beteg és járóképtelen foglyokat teherautókon Sachsenhausenbe szállították. A többi foglyot pedig gyalogmenetben indították útnak északnyugati irányba. Ők április 23–24-én szabadultak fel.⁶³

A Daimler-Benz vállalat genshageni gyárában repülőgépmotorok összeszerelése folyt. 1944. októberében körülbelül 1.000 női fogoly érkezett Ravensbrückből, illetve ehhez még decemberben csatlakozott egy 80 fős magyar csoport is. Így közel 1.100 nő dolgozott a részlegen.⁶⁴ A Daimler-Benz megbízottjai – a DIWAG tisztviselőihez hasonlóan – a legerősebb és legegészségesebb foglyokat igyekeztek Ravensbrückből kiválogatni, így természetesen a frissen érkezett transzportokra esett a választásuk. Ezek közé tartoztak a főleg Budapestről deportált nők is. A foglyok többsége azonban nem magyar, hanem a varsói felkelés után deportált közel 700 lengyel nő volt.⁶⁵

A genshageni *Außenlager* – Spandauhoz hasonlóan – a munkavégzés helyén, tehát a gyár területén belül volt. Így a foglyoknak nem kellett naponta a tábor és a gyár között gyalogolniuk. A láger személyzetét körülbelül 30 SS-felügyelőnő alkotta, akik közül többen korábban a Daimler-Benz alkalmazottai voltak. Őket két hetes ravensbrücki kiképzés után állították felügyelői posztjukra. Az üzem elektromos kerítés vette körül, amelynek őrzését férfi SS-tagok biztosították.⁶⁶ A foglyok az üzem első emeletén, illetve a légvédelmi pincében laktak. Utóbbi foglyok, akik a pincében laktak, hónapokig nem láthattak természetes fényt.⁶⁷

Egy átlagos tábori nap reggel ötkor vagy fél hatkor kezdődött, a foglyok hatkor kaptak reggelit, majd fél héttől felsorakoztak. A műszak reggel héttől este hétig tartott, közben egyórás ebédszünet és négykor egy 15 perces szünet állt a foglyok rendelkezésére.⁶⁸ A foglyok munkaerejét a végsőig kihasználták. A kezdeti 12 órás munkaidő idővel 16 és 24 órás műszakokra emelkedett.⁶⁹ Ez a beosztás hetenként változott: minden hónap első két hetében 12 órát dolgoztak, a harmadik héten reggel 7-től este 9-ig, a negyedik héten pedig reggel 7-től este 11-ig. A háború vége felé pedig a hónap végén két napon keresztül reggel 7-től a rákövetkező nap délig dolgoztak, több mint 24 órát egyhuzamban.⁷⁰

Minden fogoly az úgynevezett *Deutschlandhallé*ban dolgozott, ami három részlegből állt: *Neumontage*, *Rückmontage* és *Fertigmontage*. Itt történt a repülőgépmotorok futószalagon való összeszerelése.⁷¹ Eva Fejer szerint a foglyokat különböző színekkel jelölték meg, annak függvényében, hogy mely részlegen dolgoztak. A *Neumontage*ban nyers és félkész anyagokból gyártottak alkatrészeket; a *Rückmontage*ban az egyedi alkatrészek, mint a szivattyú, cylinderfejek kerültek összeszerelésre, illetve a motorba beillesztésre; végül a *Fertigmontage*ba került a motor, ahol annak befejezése és kipróbálása történt.⁷²

61 Veszlar Gitta és 4 ismeretlen túlélő, DEGOB 296.

62 Paula Sirtes. 1995.03.17. Ausztrália, 1361.

63 Bräutigam 2009: 1289.

64 Hopmann – Spoerer – Weitz – Brüninghaus 1994: 385–387.

65 Bauer 2009: 1307.

66 Bauer 2006: 184.

67 Bauer 2009: 1307.

68 Fejer 1987: 323.

69 Bauer 2009: 1307.

70 Hopmann – Spoerer – Weitz – Brüninghaus 1994: 388.

71 Hopmann – Spoerer – Weitz – Brüninghaus 1994: 387.

72 Fejer 1987: 324.

A háború vége felé egyre többször állt a munka a nyersanyaghiány és az áramkimaradások miatt, azonban ez nem jelentett pihenést a nők számára. Ilyenkor az SS-őrség értelmetlen feladatokat bízott rájuk, főleg a tábor takarítását.⁷³

Genshagent április 19-én evakuálták, és a foglyokat vagonokban Ravensbrückbe szállították vissza. A szándék az volt, hogy a foglyokat ott elgázosítsák, azonban pár nappal korábban a tábori vezetés felrobbantotta a gázkamrákat, hogy a közeledő szovjet hadsereg ne találjon nyomokat.⁷⁴ A lágérből ezután halálmenetben indították útra a foglyokat, akiket a szovjetek útközben szabadítottak fel.⁷⁵

Glöwenben, a Dynamit Aktien Gesellschaft (DAG) üzemében cellulóz-nitrát, azaz lőgyapot gyártása folyt, illetve a gyárat folyamatosan bővítették is.⁷⁶ 1944 augusztusában közel 500 magyar nő is érkezett a táborba, olyanok, akik előtte már több lágert is megjártak. Többségüket Magyarországról Auschwitzba, majd Rigába deportálták; onnan a Danzig melletti Stutthof táborba kerültek, ennek felszámolása után pedig Glöwenbe szállították őket.⁷⁷ A 19 vizsgált magyar fogoly közül csak ketten említik meg, hogy ténylegesen robbanóanyag, illetve bombák, töltények gyártásával is foglalkoztak volna.⁷⁸ Ennek oka az lehetett, hogy Lengyelországból Glöwenbe telepítettek egy teljes muníciógyárat; így érthetően azok a foglyok végezték ezt a munkát, akik már rendelkeztek tapasztalattal ezen a téren. A magyar nők többsége építkezéseken dolgozott,⁷⁹ ahol lapátolniuk kellett⁸⁰ és kábelt fektettek a földbe.⁸¹

A munkavégzés helye több esetben is messzebb volt a tábortól. Több túlélő szerint három kilométert kellett naponta oda-vissza megtenniük, és mind Reinickendorfhoz, mind Spandauhoz hasonlóan közben énekelniük.⁸²

Glöwen női táborrészét 1945. április 14-én számolták fel, és az összes foglyot Ravensbrückbe hajtották gyalog. Onnan Ravensbrück egyik külső táborába, Malchow-ba mentek tovább, ahol május 2-án szabadultak fel.⁸³

74

Azt, hogy a foglyok miként érzékelték a külső táborokban tapasztalt körülményeket, nagyban befolyásolta az a tény, hogy az összes transzport Ravensbrückből érkezett, ahol a tábor zsúfoltsága miatt a magyar csoportoknak szinte helye sem volt. Több visszaemlékezésből az derül ki, hogy napokat kellett eltölteniük a szabad ég alatt, vagy éppen sátrakban, ahol még ágyak sem voltak. A borzasztó körülmények miatt Bán Edit festőnő öngyilkosságot kísérelt meg, azonban próbálkozása sikertelen volt.⁸⁴ Nem meglepő tehát, hogy a munkára kiválasztott nők az *Außenlagere*be megérkezve úgy érezhették, hogy jobb táborba kerültek. A legtöbb helyen teljesen új infrastruktúra várta őket, frissen épített barakkokkal, addig nem használt ágyakkal, takarókkal; a higiénias ellátás is jobb volt: meleg víz, mosdó és csapok álltak rendelkezésre;⁸⁵ a foglyok számára saját étkezésletet is osztottak.⁸⁶ A kezdeti „jólét” azonban hamar a koncentrációs táborok valóságává vált; ahogyan közeledett a háború vége, egyre romlott a foglyok ellátása. Az SS-felügyelők kegyetlenkedése pedig semmiben sem különbözött a korábbi tapasztalataiktól; hiába volt szükség a munkájukra, a fizikai erőszak mind a négy tábor mindennapjának – még ha kü-

73 Bauer 2009: 1308.

74 Bauer 2009: 1308.

75 Ágnes Rezsőné Bartha. 2000.03.13. Magyarország, 50731.

76 Irmer 2006: 194–195.

77 Irmer 2001: 172.

78 Matyovics Erzsébet, DEGOB 1649.; Rosenthal Edit, DEGOB 1657.

79 Grünwald Magda, DEGOB 644.

80 Goldberger Helén, DEGOB 1161.

81 Katalin Stark. 1998.08.27. USA, 46127.

82 Rosenthal Edit, DEGOB 1657.; Edith Sever. 1996.07.23. USA, 17826.

83 Knop 2004: 263–264.

84 Ágnes Rezsőné Bartha. 2000.03.13. Magyarország, 50731.

85 Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata HDKE LSZ 2011.828.1.

86 Matyovics Erzsébet, DEGOB 1649.

lönböző mértékben is – a része volt. Több túlélő is arról a kettősségről számol be, hogy míg a munkavégzés helyén emberségesebben bántak velük, addig a táborban borzasztó állapotokat kellett túlélniük.⁸⁷

Az *Außenlagerek* egyik meghatározó jellemzője volt, hogy a foglyok az általuk végzett munkák során napi kontaktusba kerültek a civil lakossággal. Ez a vizsgált négy tábor közül háromban játszott meghatározó szerepet; Glöwenben a raboknak nem igazán volt kapcsolatuk a német lakossággal, ugyanis a magyar foglyokat inkább építkezéseken alkalmazták, nem pedig betanítást igénylő munkában.

Többször természetes módon kezdeti bizalmatlanság jellemezte a foglyok és a *Vorarbeiter*ek közti viszonyt; több túlélő is arról számol be, hogy a németek köztörvényes bűnözőknek hitték őket, és nagyon elcsodálóztak, amikor elmondták nekik, hogy csakis zsidóságuk miatt ítélték őket kényszermunkára.⁸⁸ Ezt azonban nehéz elhinni, a legtöbb német munkás teljes mértékben tisztában lehetett azzal, hogy Európa-szerte milyen üldöztetés folyik a zsidó lakosság ellen.

A német munkások nyújtotta segítséget rengeteg túlélő az egyik legfontosabb tényezőként tartja számon, amelynek köszönhetően túl tudták élni a holokausztot.

A foglyok és a civil munkások között minden, nem a munkafolyamathoz köthető kommunikáció tiltva volt. Az SS-őrség feladata a rabok őrzése mellett az is volt, hogy megakadályozza, hogy a civilek és a foglyok között bármiféle segítségnyújtás, támogatás történhessen. Hogy a német civilek a nőket valóban ne tekintsék egyenrangú munkatársaiknak, parancsba kapták, hogy az asszonyokat tegezniük kell. Bár a foglyok többsége fiatal lány volt, a korszakban a tegezés illetlenségnek számított. Így a munkások, amikor az SS-felügyelők nem hallották a beszélgetéseiket, rendszerint magázták a foglyokat.⁸⁹ Sok nő számára pedig már az is sokat jelentett – a koncentrációs táborok dehumanizálása után –, hogy ha egy-egy férfi a *bitte schön*, vagy *meine Dame* kifejezéseket használta.⁹⁰

A civil munkások többféle módon is segítették a foglyokat; ennek a segítségnek fizikai és pszichikai hatása is volt a nőkre. Előbbi csoportba azokat a gesztusokat lehet sorolni, amelyek ténylegesen elősegítették a foglyok állapotának javulását; ez alatt elsősorban azt lehet érteni, hogy a foglyok számára több munkás is becsempészett élelmiszert. Ez a plusz kalóriaforrás a tábori elégtelen táplálkozás mellett életben tartó energiát jelentett a legyengült szervezetnek.⁹¹ A németektől kapott élelmiszer széles skálán mozgott; tortától,⁹² megkent kenyértől⁹³ kezdve kávé át egészen az egyszerű krumpliig. Az étel mellett a foglyoknak így állt módjukban olyan apró tárgyakat beszerezniük, amelyek a táborban nem álltak rendelkezésükre: tűt, cérnát és rongyokat kaptak a férfiaktól, hogy a rossz állapotban lévő ruháikat ki tudják egészíteni a hideg ellen.⁹⁴ Ugyanis az élelmezéshez hasonlóan, sem a munkavégzéshez, sem a téli hónapoknak megfelelő ruházattal nem látták el a foglyokat. Ez alól talán valamennyire Glöwen jelent kivételt, ahol a táborparancsok nagyobb hangsúlyt fektetett a nők elégséges ruházattal történő ellátására.⁹⁵

87 Löwinger Ferencné, DEGOB 2788.

88 Blanka Weltman. 1997.09.26. Kanada, 33569.

89 Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata HDKE LSZ 2011.828.1

90 Beck Jenőné. 1999.08.27. Magyarország, 50287.

91 Edelstein Irén, DEGOB 3130.; Jakabovits Rózsi, DEGOB 3372 Fejer 1987: 323.

92 Theresa Gericke, 1997.08.05. Egyesült Királyság, 32466.

93 Gyulai 1995: 368.

94 Beck Jenőné. 1999.08.27. Magyarország, 50287.

95 Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata HDKE LSZ 2011.828.1; Vera Danos. 1998.06.20. Ausztrália, 46517.; Beck Jenőné. 1999.08.27. Magyarország, 50287.; Veszlar Gitta és 4 ismeretlen túlélő, DEGOB 296.; Helena Martinekóvá. 1996.08.15. Szlovákia, 18528.; Elizabeth Virany. 1995.11.28. USA, 9282.

A foglyok számára a kapcsolatot a külvilággal a civil munkások jelentették. A német munkások újságokat, kivágott cikkeket is becsempészték az üzemek területére. A hírek is növelték a túlélési esélyeket, mivel a szövetségeseik sikerének hallatára az asszonyokban is nőtt a felszabadulásba vetett hit.⁹⁶

A hadiipari létesítményekben a hatalmas gépekhez történő beosztás önmagában sem volt veszélytelen, azonban a csekély mértékű betanítás és a foglyok fizikai kimerültsége okán az üzemekben számos súlyos baleset is történt. Legtöbbször a gép elkapta a nők kezét, egy esetben a haját.⁹⁷

Több esetben a baleset azért történt, mert a fáradtságtól kimerült nők elaludtak a gépek mellett.⁹⁸ Spandauban túlnyomó részt az okozta a sérüléseket, hogy a bombahengerek forgácsolásakor a fémforgácsok összeégették és megvágták a dolgozókat. Ezek a karon, kezeken lévő sebek könnyen elfertőződtek vagy vérmérgezést okoztak;⁹⁹ többek végtagját amputálás vagy lebénulás fenyegette.¹⁰⁰ Illetve, mivel a létesítményben akár 20 kilós bombák gyártása is folyt, több nő beszámol arról, hogy ezek a nehéz fémhengerek rájuk borultak, aminek következtében csontok törtek és végtagok zúzódtak.¹⁰¹

A legtöbb sebesültön a tábori *Revier*-ben igyekeztek segíteni, azonban az általános tendencia azt mutatja, hogy akár a frissen operált foglyoknak is szinte rögtön vissza kellett állniuk a gyártósorra. Ezt elkerülendő többen meghamisították a betegcédulájukat, és így meghosszabbították a gyengélkedőn töltendő idejüket.¹⁰²

Nehéz pontos arányt mondani arról, hogy a táborokban a foglyok hány százaléka vesztette életét. A munkagépek okozta balesetek mellett a hiányos táplálkozás is hozzájárult ahhoz, hogy számos fogoly elhunyt.

A foglyokkal való bánásmódot legjobban a lágerparancsnok személye határozta meg. Reinkenndorfban Andreas Vollenbruch brutálisan bánt a rabokkal, több túlélő szerint saját kezűleg is megkínzott és kivégezt legyengült asszonyokat.¹⁰³ Többször elrendelte, hogy a foglyokat fosszák meg téli ruházatuktól, és a hóban fekvőket gumibotokkal.¹⁰⁴ Vollenbruch ellen nyomozás is folyt a világháború után, elhalálózása miatt azonban ezt ítélelathozatal nélkül megszüntették.¹⁰⁵

A spandaui lágerparancsnok Eitel Faenger volt az, akit a legtöbb magyar nő Peter Fingerként említ a visszaemlékezéseiben.¹⁰⁶ A túlélők szerint általában részeg volt és gyakran fenyegette őket, de nemtörődő természete miatt nem sokat foglalkozott a foglyokkal.¹⁰⁷

A fenti két példával szemben a glöweni túlélők szerint a táborban tapasztalt emberségesebb bánásmódot a lágerparancsnoknak, Alfons Knirsnek, köszönheték.¹⁰⁸ Több visszaemlékezésben említik azt, hogy a szudétanémet *Unterscharführer* beleszeretett az egyik magyar lányba, és

96 Susan Golombok-Heilmer. 1998.06.18. Egyesült Királyság, 44923.

97 Engel Anna, DEGOB 3577.; Blanka Weltman. 1997.09.26. Kanada, 33569.; Veszlar Gitta és 4 ismeretlen túlélő, DEGOB 296.

98 Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata HDKE LSZ 2011.828.1.

99 Elisabeth Sved. 1998.09.01. Kanada, 44500.; Violet Adler. 1996.03.12. USA, 10108.

100 Friedmann Olga, DEGOB 2998.

101 Lily Agular. 1996.05.23. Ausztrália, 15486.; Paula Sirtes. 1995.03.17. Ausztrália, 1361.

102 Gyulai 1995: 370–373.; Lily Agular. 1996.05.23. Ausztrália, 15486.

103 Weigelt 2009: 1283.

104 Fürst Béláné, DEGOB 2053.; Löwinger Ferencné, DEGOB 2788.

105 Helas – Müller 2006: 119.; Iratok Andreas Vollenbruch SS-táborparancsnok kapcsán. Külföldi felelősségre vonás V. HDKE (leltári szám nélkül).

106 Bräutigam 2009: 1288.

107 Veszlar Gitta és 4 ismeretlen túlélő, DEGOB 296.

108 Müller Ferencné és Révész Ignácné, DEGOB 460.; Müller Ferencné, később Annah Miler az USC Shoah Alapítványnak is adott interjút (Annah Miler.1997.07.13. Israel, 34192.)

ezért bánt jobban a foglyokkal.¹⁰⁹ A történet valóság tartalmát nehéz megítélni, azonban az érzékelhető, hogy a visszaemlékezések Glöwenben sokkal kevesebb bántalmazásról számolnak be, mint a három másik táborban.

ZÁRÓGONDOLATOK

Tanulmányom első felében azt a folyamatot ismertettem, hogy miként használta fel a Harmadik Birodalom a koncentrációs táborok foglyai jelentette munkaerőt a hadi céljai elérésére. Négy külső tábor konkrét bemutatásával példáztam, hogy miként is zajlott a munka a különböző esetekben. A *Hurbán* következő számában megjelenő folytatásban pedig arra helyezem a hangsúlyt, hogy a női foglyoknak nemükből adódóan nagyobb vagy kisebb volt-e túlélési esélyük a nehéz fizikai munkavégzés jelentette gyárakban.

¹⁰⁹ Matyovics Erzsébet, DEGOB 1649.; Valerie Czutrin. 1996.11.13. Kanada, 22782.; Müller Ferencné és Révész Ignácné, DEGOB 460.

LEVÉLTÁR FORRÁSOK ÉS NYOMATOTT VISSZAEMLÉKEZÉSEK

Fejer, Eva 1987: Als Dolmetscherin im Werk Genshagen. In: Roth, Karl Heinz – Schmid, Michael (Hg.): *Die Daimler-Benz AG 1916–1948. Schlüsseldokumente zur Konzerngeschichte*. Nördlingen. 322–326.

Gyulai Kató 1995: Stációk Óbudától a pokolig. In: *Emlékezések. A koncentrációs táborok felszabadulásának ötvenedik évfordulójára*. Budapest. 331–414.

Hajdú Gézáné, sz. Szilárd Erzsébet emlékirata HDKE LSZ 2011.828.1.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Bauer, Helmuth 2006: Genshagen. In: Benz, Wolfgang – Distel, Barbara (Hg.): *Der Ort des Terrors 3. Sachsenhausen, Buchenwald*. München. 183–186.

Bauer, Helmuth 2009: Genshagen. In: Megargee, Geoffrey P. (Ed.): *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. I. Bloomington. 1306–1309.

Bräutigam, Helmut [o.J.]: *Aussenlager Spandau. Das Konzentrationslager bei der Deutsche Industrie Werke Aktiengesellschaft*. Berlin.

Bräutigam, Helmut 2009: Berlin-Spandau. In: Megargee, Geoffrey P. (Ed.): *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. I. Bloomington. 1287–1289.

78

Buggeln, Marc 2014: *Slave Labor in Nazi Concentration Camps*. Oxford.

Eichholtz, Dietrich 2001: Probleme und Praxis der Zwangsarbeit in der deutschen Kriegswirtschaft. In: Meyer, Winfried – Neitmann, Klaus (Hg.): *Zwangsarbeit während der NS-Zeit in Berlin und Brandenburg. Formen, Funktion und Rezeption*. Potsdam. 3–22.

Helas, Horst – Müller, Henning 2006: Berlin-Reinickendorf. In: Benz, Wolfgang – Distel, Barbara (Hg.): *Der Ort des Terrors 3. Sachsenhausen, Buchenwald*. München. 117–119.

Herbert, Ulrich 1999: Der „Ausländereinsatz“ in der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945. In: Spanjer, Rimco – Oudesluijs, Diète – Meijer, Johan (Hg.): *Zur Arbeit gezwungen. Zwangsarbeit in Deutschland 1940–1945*. Bremen. 13–22.

Herbert, Ulrich 1991: Einleitung des Herausgebers. In: Herbert, Ulrich (Hg.): *Europa und der „Reichseinsatz“. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945*. Essen. 7–25.

Herbert, Ulrich 1993: Labour and Extermination. Economic Interest and the Primacy of Weltanschauung in National Socialism. *Past & Present* 138. 144–195.

Herzog, Monika – Strebel, Bernhard 1994: Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück. In: Füllberg-Strolbert, Claus – Jung, Martina (Hg.): *Frauen in Konzentrationslagern. Bergen-Belsen, Ravensbrück*. Bremen. 13–26.

Hopmann, Barbara – Spoerer, Mark – Weitz, Birgit – Brüninghaus, Beate 1994: *Zwangsarbeit bei Daimler-Benz*. Stuttgart.

Horváth Rita 1997: *A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története*. Budapest.

Huebner, Todd 2009: Sachsenhausen Main Camp. In: Megargee, Geoffrey P. (Ed.): *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. I. Bloomington. 1256–1261.

Irmer, Thomas 2006: Glöwen. In: Benz, Wolfgang – Distel, Barbara (Hg.): *Der Ort des Terrors 3. Sachsenhausen, Buchenwald*. München. 194–197.

Irmer, Thomas 2001: Zwangsarbeit von jüdischen KZ-Häftlingen für die Rüstungsproduktion in der Region Berlin-Brandenburg während der Schlußphase des Zweiten Weltkriegs – die Außenlager Glöwen und Schwazrheide des KZ Sachsenhausen. In: Meyer, Winfried – Neitmann, Klaus (Hg.): *Zwangsarbeit während der NS-Zeit in Berlin-Brandenburg. Formen, Funktion und Rezeption*. Potsdam. 163–176.

Kaienburg, Hermann 2021: *Das Konzentrationslager Sachsenhausen 1936–1945. Zentrallager des KZ-Systems*. Berlin.

Kaienburg, Hermann 2001: KZ-Häftlingesarbeit im Spannungsfeld von Repression und Wirtschaftsinteresse. In: Meyer, Winfried – Neitmann, Klaus (Hg.): *Zwangsarbeit während der NS-Zeit in Berlin und Brandenburg. Formen, Funktion und Rezeption*. Potsdam. 23–46.

Kaienburg, Hermann 2006: Sachsenhausen – Stammlager. In: Benz, Wolfgang – Distel, Barbara (Hg.): *Der Ort des Terrors 3. Sachsenhausen, Buchenwald*. München. 17–72.

Knop, Monika 2004: Jüdische Häftlinge in den Außenlagern 1944 bis 1945. In: Morsch, Günter – zur Nieden, Susanne (Hg.): *Jüdische Häftlinge im Konzentrationslager Sachsenhausen 1936 bis 1945*. Berlin. 243–272.

Pagenstecher, Cord 2008: Zwangsarbeit, Entschädigung und Nachweissuche. In: Pagenstecher, Cord – Bremberger, Bernhard – Wenzel, Gisela (Hg.): *Zwangsarbeit in Berlin. Archivrecherchen, Nachweissuche und Entschädigung*. Berlin. 17–30.

Preuschhoff, Axel 1983: Spuren des ehemaligen KZs Oranienburg/Sachsenhausen in West-Berlin. In: Garbe, Detlef (Hg.): *Die vergessenen KZs? Gedenkstätten für die Opfer des NS-Terrors in der Bundesrepublik*. Bornheim-Merten. 109–120.

Strebel, Bernhard 2009: Ravensbrück Main Camp. In: Megargee, Geoffrey P. (Ed.): *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. I.. Bloomington. 1188–1191.

Weigelt, Andreas 2009: Berlin-Reinickendorf (Argus). In: Megargee, Geoffrey P. (Ed.): *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. I. Bloomington. 1282–1283.

Weigelt, Andreas 2009: Sachsenhausen Subcamp System. In: Megargee, Geoffrey P. (Ed.): *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945* Vol. I. Bloomington. 1263–1264.

Wenzel, Gisela 1999: Quellen zur Geschichte des Zwangsarbeiter- und Zwangsarbeiterinneneinsatzes in Berliner Firmenarchiven – eine Bestandsaufnahme. In: Spanjer, Rimco – Oudesliujs, Diète – Meijer, Johan (Hg.): *Zur Arbeit gezwungen. Zwangsarbeit in Deutschland 1940–1945*. Bremen. 48–56.

VIDEÓINTERJÚK A DÉL-KALIFORNIAI EGYETEM SOÁ ADATBÁZISÁBÓL

- Katalin Stark. 1998.08.27. USA, 46127.
- Elizabeth Virany. 1995.11.28. USA, 9282.
- Theresa Gericke, 1997.08.05. Egyesült Királyság, 32466.
- Susan Golombok-Heilmer. 1998.06.18. Egyesült Királyság, 44923.
- Vera Danos. 1998.06.20. Ausztrália, 46517.
- Beck Jenőné. 1999.08.27. Magyarország, 50287.
- Ágnes Rezsőné Bartha. 2000.03.13. Magyarország, 50731.
- Valerie Czutrin. 1996.11.13. Kanada, 22782.
- Edith Sever. 1996.07.23. USA, 17826.
- Kató Gyulai. 1999.08.17. Magyarország, 50218.
- Magdolna Schiffer. 2000.03.30. Magyarország, 50802.
- Helena Martineková. 1996.08.15. Szlovákia, 18528.
- Elisabeth Sved. 1998.09.01. Kanada, 44500.
- Lily Agular. 1996.05.23. Ausztrália, 15486.
- Blanka Weltman. 1997.09.26. Kanada, 33569.
- Magda Davis. 1997.08.26. USA, 33783.
- Eva Mandula. 1995.12.21. USA, 13713.
- Paula Sirtes. 1995.03.17. Ausztrália, 1361.
- Violet Adler. 1996.03.12. USA, 10108.

DEGOB JEGYZŐKÖNYVEK

80

- Edelstein Irén, DEGOB 3130.
- Engel Anna, DEGOB 3577.
- Friedmann Olga, DEGOB 2998.
- Fürst Béláné. DEGOB 2053.
- Goldberger Helén, DEGOB 1161.
- Grünwald Magda, DEGOB 644.
- Hoffmann Izabella és özv. Wagner Árminné, DEGOB 2633.
- Jakabovits Rózsi, DEGOB 3372.
- Löwinger Ferencné, DEGOB 2788.
- Matyovics Erzsébet, DEGOB 1649.
- Müller Ferencné és Révész Ignácné, DEGOB 460
- Rochlier Judit, DEGOB 508.
- Rosenthal Edit, DEGOB 1657.
- Veszlar Gitta és 4 ismeretlen túlélő, DEGOB 296.

BSZKRt. dolgozók, jobboldaliság, baloldaliság és a holokauszt

A BSZKRt., Budapest közlekedési vállalata, a mai BKK megfelelője, rendkívüli változásokon ment keresztül az 1930-as évek második felétől. Szekeres József, *A BSZKRt. története* című kiadatlan kéziratának 135-ik oldalán ír arról, hogy a háború közeledtével nagyot nőtt az utasforgalom, mert az iparvállalatok teljes kapacitással működtek, a munkanélküliség megszűnt, sőt, a városban munkaerőhiány lépett fel. Szekeres állítása szerint a megnövekedett forgalom teljes egészében a villamos-hálózatra zúdult, mert a „*gépkocsiforgalmat erősen megritkította az üzemanyagok korlátozása és a gumiabroncs hiánya*”. Következésképp nagy lett a zsúfoltság a villamosokon, és ezzel arányosan nőtt a nyomás a villamosvezetőkön és a kalauzokon. Sokan közülük politikai szerveződésekhez csatlakoztak érdekeik érvényesítésének reményében, nem ritkán nyilas kötődésű szélsőjobboldali pártokhoz, számosan azonban az akkori viszonylatban erősen baloldali szakszervezeti csoportosulásokhoz. Ezeknek a korai elköteleződéseknek a háború éveiben lett igazán jelentősége.

82

A BSZKRt. tipikus nagyvállalatként működött, azonban működésének számos aspektusát országos hatályú törvények szabályozták. Így pl. az 1914. évi XVII. törvénycikk alapján egységes szolgálati és illetményszabályzatot vezettek be, amelynek alapján a munkatársak – a szolgálati idejük előrehaladtával – automatikusan léptek előre a ranglétrán. 1932-ben a vállalat tisztviselőinek száma 481, egyéb alkalmazottainak száma pedig 8.935 volt, tehát viszonylag sok család megélhetése függött a tömegközlekedéstől. Méreteinek megfelelően a BSZKRt. mindenféle szociális és szabadidős téren is szolgáltatott, így a vállalaton belül volt önképzőkör, zenészekosztály, melynek keretében fúvószenekaruk alakult, ahol minden zenekartag rendes szolgálatot teljesített, mint kalauz, kocsivezető stb. A BSZKRt. 3.000 kötetes könyvtárt tartott fenn, 64 tagú sakkszakosztálya volt, illetve a tisztviselőknek részben finanszírozott nyelvtanfolyamokat biztosított.

A fiatalok testneveléséről és a nemzet erejének gyarapításáról szóló 1921. évi LIII. törvény előírásainak megfelelően a BSZKRt.-on belül saját Levente-csoport is működött, ahogy ez kötelező is volt minden ezernél több alkalmazottat foglalkoztató cégnél. Erről *A BSZKRt. története* című kiadatlan kéziratban remek fotók is vannak. A BSZKRt. Levente Egyesület ugyanis részt vett például a Névtelen Hősök emlékére rendezett kegyeleti stafétafutásban, és a vállalat szakemberei 9 év alatt 4.000 magyar ifjút képeztek ki, mely kiképzés végén „*a fegyelmező gyakorlatozás befejeztével bajtársias összejövetellé alakulnak át a levente-oktatási órák...*” Itt a résztvevők erkölcsi nevelést kaptak, közös rádióhallgatás ment, pingpongozás stb.

A levente-oktatás ezen kedélyes összejövetelével éles kontrasztban Kossa István a *Dunától a Donig* című könyvét a háborús munkaszolgálat legnehezebb, 1942–1943-as időszakáról írta. Eredetileg ő is BSZKRt. kalauz volt, illetve a vállalaton belül egy szakszervezeti szerveződést vezetett.

Kossa István könyvében leírja, hogy bár hivatalosan fel volt mentve a katonai szolgálat alól, 1942. április 23-án mégis behívót kapott, csakúgy, mint valamennyi szakszervezeti vezetőségi tag a BSZKRt.-ból. „*Első pillanatban nyilvánvalóvá vált, hogy politikai behívás történt.*” – írja Kossa.¹ Legtöbben közülük nem voltak zsidók, ezért azt hitték, valódi katonai szolgálatra kell jelentkezniük. Két nap múlva azonban rájöttek, hogy a BSZKRt. katonai irodáján töltötték ki a behívóikat, amit bizonyított, hogy a vállalatnál számmal különböztették meg az azonos nevű dolgozókat, míg a katonaságnál hasonló adminisztratív szokás nem volt ismeretes. A behívókon tehát így „Nagy 11 József” és „Németh 9 István” nevek szerepeltek, épp úgy írva, mint a BSZKRt. belső

¹ Kossa: 7–8.

nyilvántartása szerinti bejegyzéseken. A bevonulás előtti este egy Mester utcai kiskocsmában sokan búcsúztatták ezeket a viszonylag népszerű munkatársakat, köztük „kelenföldi kalauzok, kocsivezetők...”

A *BSZKRT. szakszervezetének története* című kiadatlan kézirat szerint a szakszervezet 126 tagja kapott sürgős, ún. SAS behívót 1942. április 25-re. „A magyar politikai szélsőjobboldal vezetői egycsapásra akartak megszabadulni a munkásság vezetőitől, s annak jó részét egyszerre hívták be munkaszolgálatra.”²

*

Másnap, 1942. április 25-én, a munkaszolgálatos sorozásnál Kossa szerint a zsidók kitűnő túraruhákban jelentkeztek, mivel egyfelől közülük már többen „visszatérők” voltak a muszos egységekben, másfelől viszont, 1941-től, a zsidó származásúak már nem viselhettek honvédegyenruhát a munkaszolgálat idején. Ezzel szemben a szakszervezetiseken fekete „Beszkárt egyenruha” volt, és az is maradt végig az ukrán és orosz területeken töltött szolgálat során, így a rettegett Don kanyar környékén is.

A bevonulás után Kossa csoportja először Tápiósülyre került. Itt szembesült azzal, hogy őreik gyűjtőfogalmat használva „zsidónak” neveztek valamennyiüket, és „zsidóként” is bántak velük. Könyve tizedik oldalán írja le a pillanatot, amikor ezt felismeri: „Rohadt zsidók, át a túloldalra!” kapják a muszosok a vezényszót az őrtől, aki a kezében korbácsot tart fenyegetően. De Kossa nem veszi magára az utasítást, hisz, ahogy magában itt még megjegyzi: „No és nem vagyok zsidó, nekem nem kell átmenni a túlsó oldalra. ...Perceken belül megtanultam, hogy én is a zsidók közé tartozom. ...megértetik nyomtatékosan velünk.” Így alakult meg a 401. számú különleges munkaszolgálatos század. Munkásszázaduk vegyesen állt zsidó származásuk miatt besorozottakból, illetve szocdemekből, kommunistákból, azaz a fővárosi nagyüzemek munkásmozgalmi vezetőiből. De olyan is akadt, aki baloldali volt, és egyben zsidó származású is.

Egri Ferenc villamoskalauzból például a 401-es munkás-század szabója lett, csak hogy nem a muszosoknak varrt ruhát, hanem kizárólag a keretnek és a keret-tiszteknek. Egriről a szakszervezet történetírója is megemlékezett a háború után készült munkájában. Eszerint Egri Ferenc 1902-ben született Nagykerékiben, eredetileg szabósegédként vándorolt Németországba, ahol megismerkedett a baloldali mozgalmi élettel. Hazatérte után, mivel a rossz gazdasági helyzetben saját szakmájában elhelyezkedni nem tudott, 1936-tól a BSZKRT.-nél dolgozott kalauzként, emellett a Szociáldemokrata Párt zuglói pártszervezetében volt végrehajtóbizottsági tag, illetve a XI-V/173-as körzet vezetője. Tagja volt továbbá a Villamos és Hév Alkalmazottak Országos Szövetségének, de tagsággal rendelkezett a *Népszava* újság választmányában is. Épp ez a fajta rendkívül széleskörű aktivitás jelentette a problémát a munkáltató szemében: „Mindenképpen meg akartak tőle szabadulni” – állítja a szakszervezeti történetíró, majd így folytatja: „Szervezete nem tudott megbirkózni a szokatlan ukrajnai téli éghajlattal, az óriási nélkülözésekkel s az állandó éhezéssel.”³

2 Magyar Közlekedési és Műszaki Múzeum kéziratgyűjtemény MMKM KEZGY 577 A *BSZKRT. szakszervezetének története*, 4.

3 Magyar Közlekedési és Műszaki Múzeum kéziratgyűjtemény MMKM KEZGY 577 A *BSZKRT. szakszervezetének története*, Egri Ferenc életrajza.

Tény, hogy nemcsak a mostoha körülmények tizedelték a szovjet területekre hurcoltakat, de 1942 második felében a munkaszolgálatosok különösen borzasztó bánásmódban részesültek, mert az őket őrző keretlegényeknek meggyőződésük volt, hogy annál hamarabb térhetnek haza Magyarországra, minél hamarabb életét veszti valamennyi muszos. Étlen-szomjan menelték át a megszállt szovjet területeken, hónapokon át alig kaptak enni, miközben nehéz fizikai munkát kellett végezniük. Sem szállásuk, sem ruházatuk nem volt megfelelő a szélsőségesen meleg, majd dermesztően hideg időjáráshoz.

A XX. század talán legnagyobb hatású magyar történésze, Hanák Péter, személyes érintettség okán, viszonylag ritkán beszélt a háborús munkaszolgálatról. Szerinte a szovjet frontra küldött, hozzávetőleg 50.000 muszos közül alig 6–7.000 tért haza Magyarországra. Egyik írásos formában is megjelent beszédében Hanák kiemeli az aknaszedést, mint a „*zsidó munkaszolgálatosok pusztításának kedvelt formáját*”.⁴ És aki mindezt túlélte, azok közt módszeres kivégzéseket is tartottak, melyekben élen járt Rotyis Ferenc, a 401. számú különleges munkaszolgálatos század szolgálatvezetője. Kossa István visszaemlékezése szerint Rotyis egy Reichord nevű keretlegénnyel vitte például kivégezni kollégáját, Gruber Miklóst, mely bűncselekményhez orosz géppisztolyt használtak, ezáltal is elhárítva magukról a felelősséget. „*Gruber hazuról jó barátom. Ott volt bizalmi a Beszkárt Baross kocsiszínben...*” – jegyzi meg róla Kossa.⁵ A szakszervezeti történetíró szerint Gruber eredetileg nyomdai gépmester volt, de a nagy gazdasági világválság nyomán munkanélkülivé vált. A korábban említett Egri Ferenchez hasonlóan ő is eredeti szakmáját hátrahagyva kalauznak állt, 1935 novemberétől volt szervezett munkás. A „Baross helyi csoport” vezetőségének tagja volt. Halála időpontját 1942 szeptemberére becsülik.⁶

A Grubert kivégző Rotyist 1945 februárjában elsőként ítélte halálra a frissen megalakult Népbíróság. Még a budai oldalon harcoltak a nácik, még védték a várat, amikor az egykori szolgálatvezetőt kivégezni vitték az Oktogonhoz. Sőt, a németek át is lőttek, látván a kivégzésre gyűlt sokaságot.⁷

Rotyissal ellentétben Kossa István túlélte a háborút, ami önmagában sem csekélység, hiszen Hanák Péter szerint erre kevesen voltak képesek: „*a 401-es századból csupán 28 ember (vagy ember formájú roncs), 80–90 fő éhen halt, 120-at pedig kivégeztek*”.⁸ Kossa tehát egyike volt a 28 szerencsésnek, és hazatérte után figyelemre méltó karriert futott be: 1948-tól előbb iparügyi, majd utóbb pénzügyminiszter lett belőle, de ezt megelőzően, már 1945 januárjától az MKP budapesti vezetőségi tagja, illetve 1945 februárjától a Szakszervezeti Tanács főtitkára volt. Túlzás nélkül kijelenthetjük: Kossa sikeres előmenetelének is köszönhető, hogy munkaszolgálatos visszaemlékezéseinek viszonylag nagy volt a visszhangja, és hogy a BSZKRt.-on belül igen komolyan vették az elszámoltatást. A *Magyar Országos Tudósító* például 1947. július 3-án jelentette, hogy a Népbíróság Sarlós által vezetett tanácsa nem kevesebb, mint öt év börtönbüntetést szabott ki Kondor József volt BSZKRt. alkalmazottra, amiért az a vállalaton belül besúgóként működött és „*ő jelentette fel a baloldali érzelmű munkásokat*”.⁹

Kondor 1934-től volt BSZKRt. sofőr és a Szent Domonkos utcai autóbusz állomáson szolgált. A BFL_XXV_1_a_1945_3066 levéltári számon tartott népbírósági ügyirata még azt a feljelentést is eredetiben tartalmazza, melyet 1941-ben saját kezűleg írt a munkatársairól.

Kondor közvetlenül jelenthetett Preszly csendőr ezredesnek, aki a háború évei alatt a BSZKRt.-ot „katonai üzemi megbízott”-ként vezette.

Dr. Preszly Lórándot a háborút követően letartóztatták; nyilvánvalóan Kossa személyesen is le akart számolni vele. Mindenesetre ügyében a hatóságok nem egészen jogszerűen jártak el, ami többeknek szemet szúrt: A politikai rendőrség a Preszly elleni bűnügyi iratokat vádemelési javaslattal már 1945. augusztus 14-én áttette a népügyészséghez, ahová az iratok augusztus 17-én megérkeztek. Ezután a népügyész 1945. szeptember 1-én kelt 8551/1945/1 számú dön-

4 Hanák 1994.

5 Kossa :234.

6 MMKM KEZGY 577 A BSZKRt. szakszervezetének története, Gruber Miklós életrajza.

7 Lásd különösen Major Ákos leírását Rotyis Péter és Szívós Sándor peréről, majd nyilvános akasztásáról. Major 1988: 254–355.

8 Hanák 1994:25.

9 *Magyar Országos Tudósító*, 1947. július 3.

tésével „30 napra elrendelte a gyanúsított előzetes letartóztatását”.

1945. szeptember 12-én a népbügyész benyújtotta a vádiratot és az érdemi határozat meghozataláig kezdeményezte az előzetes letartóztatás meghosszabbítását. Az iratok szeptember 20-án érkeztek meg a népbírósághoz, amely azonban „*az előzetes letartóztatás kérdésében semiféle határozatot nem hozott*”.¹⁰

Vádlott 1946. január 22-én kérte az előzetes letartóztatása megszüntetését, amit viszont a népbíróság február 4-én elutasított, csakhogy az előzetes meghosszabbításáról ekkor sem határozott. 1946. február 8-án aztán végre kitűzte az első tárgyalási napot, és elrendelte az előzetes letartóztatást. Az 1946. június 7-én tartott tárgyalási napon a Népbíróság meghallgatta a vádlottat, majd elnapolta a tárgyalást. 1946. június 17-én a védő ismét kérte a szabadlábra helyezést, amit a Népbíróság elutasított, csakhogy felfolyamodnak a Népbíróságok Országos Tanácsához (NOT), amely elrendelte a szabadlábra helyezést, mert a jogszabály szerint az előzetes letartóztatás nem haladhatná meg a 6 hónapot. A NOT elnöke szerint Preszly vádlott közel 5 hónapig volt bírói határozat nélkül előzetes letartóztatásban. „*A népbíróságot az ügy feltűnő késedelmes elintézése miatt súlyos mulasztás terheli*” – állapította meg ugyanó.¹¹ Kossa István neve olyannyira összefonódik Preszly ügyével, hogy feltűnik a perről szóló tudósításokban is:

„...a népbíróság Preszly Lóránd ny. csendőrezredest, a Beszkart volt üzemi titkárát tízévi fegyházra ítélte. Preszly a honvédelmi minisztérium kinevezése alapján lett 1939-ben üzemi titkár, és ő intézte a katonai behívások ügyét is. A vád szerint az általa megszervezett kémszolgálat segítségével állította össze a kommunista érzelmű alkalmazottak névjegyzékét. Ezeket aztán büntetőszázadba küldték, Ukrajnába kerültek és nagyon sokan elpusztultak. Kossa Istvánt, a szakszervezet főtítkárát is a büntetőszázadba osztották be, jóllehet felmentést kapott. Fellebbezés folytán most foglalkozott az ügygel a Népbíróságok Országos Tanácsa Sömjén Pál dr. elnöklése mellett, és a büntetést tízévi börtönben szabta ki.”¹²

A hatóságok szerint ennek a bizonyos Preszly-féle besúgóhálózatnak egyik vezető tagja volt Eisenstock Gyula is, a BSZKRt. Aréna úti főműhelyének egyik személyzeti vezetője. Eisenstock szintén kapott a Népbíróságtól egy másfél éves börtönbüntetést, amiért „*az alája rendelt alkalmazottak közül a baloldaliakat elnyomta, elütötte őket az előléptetéstől és besúgó rendszert szervezett, hogy alkalomadtán feljelenthesse őket*”.¹³ Eisenstock ügye azért is fontos, mert rávilágít, hogy a „baloldali” és a „zsidó” fogalmak igen közeli értelmet nyertek a BSZKRt. középvezetői szemében is. Ami az ő szemszögükből szorosán összekötötte e két kategóriát az az egyszerű vágy volt, hogy a háború a Tengelyhatalmak vereségével végződjön. Eisenstock a saját egységén belül épített ki besúgóhálózatot, ahol elsősorban egy Schiliga/Siliga nevű munkás volt a besúgója. A népbírósági tárgyaláson tanúként jelent meg a zsidó származású Várnai (Schwarz) Andor egykori géplakatos, akit egy ilyen besúgói információ miatt elbocsátottak a BSZKRt.-tól. Várnai ellen formailag „*vallás és nemzetgyalázás miatti eljárás*” indult.¹⁴ Hasonló vádak merültek fel Kalló Iván ellen, amiért baloldali beállítottságú volt, és mert angol rádiót hallgatott, továbbá „*az oroszoknak drukkolt*”. Az köztudott volt, hogy mely BSZKRt. munkavállaló volt zsidó, de Kovács János tanú szerint a vállalatnál a baloldaliakról is nyilvántartást vezettek, és őket igyekeztek behívatni vagy katonának, vagy munkaszolgálatra.¹⁵ Az, aki csütörtökönként rendszeresen szabadnapot kért, az valószínűsíthetően szocdem volt, mert mindig ezen a napon voltak a pártgyűlések, így könnyű volt felmérni a munkáltató részéről is a munkavállalók politikai preferenciáit.¹⁶ De a nem baloldali beállítottságú Mahrel Emil munkavállalót viszont azért nem véglegesítették a BSZKRt.-nál, még 18 évnyi szolgálati idő után sem, mert zsidó volt. Eisenstock például személyesen jelentette feletteseinek, mikor két zsidó BSZKRt. munkás, Gál és Blau, 1941 júniusában, a Szovjetunió hadbalépésének hírére összelelkezett a munkahelyén. Blau-t be is hívták hamarosan munkaszolgálatra, pedig ő nem feltétlenül volt baloldali, csak abban

10 Lásd erről a Népbíróságok Országos Tanácsának elnöke, Simándi Tamás, által írt levelet: HU_BFL_XXV_101_b_4_0890; levél kelte: 1946. október 4.

11 Uo.

12 *Magyar Országos Tudósító*, 1947, június 21.

13 *Magyar Országos Tudósító*, 1947, június 2.

14 BFL_XXV_1_a_1945_3855_I_0131902, 51.

15 Uo. 53.

16 Uo., 54, Rengner Károly vallomása.

bízott, hogy a szovjetek hamarosan véget vetnek a háborúnak. Tehát míg a keresztény Kossa baloldalisága miatt minősült zsidónak a munkaszolgálatban, jó néhány zsidó BSZKRt munkás puszta a nácik ellenfeleihez való érzelmi kötődésért került a baloldaliakkal azonos fegyelmi elbírálás alá.

Természetesen a besúgó Schiliga/Siliga Károly sem kerülhette el a népbírói eljárást a háború után. A Népbírói Nb. VII. 2720/1945-4 számú határozatával, 1946. június 22-én, 13 havi börtönre ítélte ezt a 47 éves, 5 elemi végzettségű BSZKRt. művezetőt.

Az Nbr. 17. szakasz 4. pontjában találták bűnösnek, de a súlyosabb büntetést megúsza. Az Nbr. 15. szakasza 3. pontjába ütköző népellenes büntetett miatti vád alól ugyanis a Népbírói a vádlottat felmentette, mert ezen bűncselekményt csupán joghatósággal bíró közalkalmazott követhette el, „*már pedig a vádlott BSZKRt. művezető léte nem tekinthető minősíthető joghatósággal bíró közalkalmazottnak*”.¹⁷ Schiliga/Siliga Károly a politika iránt fogékony ember volt, 1919. augusztus 3-tól 1920 februárjáig volt vörös katona, amiért két évre internálták, és később is folyton ellenőrizték, egész addig, amíg a BSZKRt.-hoz nem szegődött, 1925-ben, mint szerelő lakatos. 1928-ban belépett a Keresztény Szocialista Villamos Szövetségbe, amelyen belül 1932-ben csoportvezető lett, és az is maradt 1944. december 31-ig. Bírói iratanyaga 47-ik oldalán érdekes, fotóval ellátott tudósítás és rövid kivonat szerepel a Keresztényszocialista Egyesületek Országos Szövetségének 1939. január 13-i választmányi üléséről, ahol Schiliga/Siliga kijelentette, hogy a „*nemzetiszocializmus előretörését nem lehet megállítani*”.¹⁸

*

86 A háború alatt a baloldali és a jobboldali munkásszerveződések folyamatos versengésben álltak a BSZKRt-on belül. 1941. november harmadikán például az ellentétes táborokhoz tartozó munkatársak szóváltásba kerültek a villamoson, amely nyomán, november 4-én, Újházi Lajos, a BSZKRt. forgalmi osztályának igazgatója elrendelte a „kocsibotrány” kivizsgálását. A vizsgálatot lefolytató dr. Szemeti Béla szerint a 25-ös villamoson szolgálati helyük felé utaztak a beszkártosok. Mikor egyik kollégájuk, Aranyos István felszállt az állatkert irányába haladó kocsira, úgy köszöntek neki, ahogy a nyilasok szoktak: „*Kitartás, testvér!*”, mire ő baloldali üdvözléssel válaszolt: „*Barátság, elvtárs!*”.¹⁹ Aranyos egyben megkérte Deák Lajos nevű kollégáját, hogy nézze meg a csütörtöki munkabeosztásukat, mert szeretne részt venni a heti oktatáson. Erre a „kitartás” köszöntést mondó munkatárs úgy kommentált, hogy ez a csütörtök akkor valójában „Vörös vasárnap” lesz, mire Aranyos visszaszólt neki: „*aki ma úgy köszön, hogy kitartás, eljön az az idő, hogy a pad alól sem fog kilátszani*”.²⁰

Az eset szereplői közül a rendőrségi jelentésnek hála tudható, hogy Deák Lajos (1902) tizenkilenc éves korától, 1921-től, kalauzként szolgált a BSZKRt-ot több, mint 25 éven át. 1941-ben lépett be a keresztény szocialista pártba, ahol két évig párttag maradt.²¹ Ennek ellenére az ügyben eljáró rendőrnagy úgy jellemezte őt, hogy „*...alázatos és mindig a fennálló rendszer befolyása alatt álló egyén, akinek politikai meggyőződése nem volt és nem is lesz*”.²² Ezzel szemben az 1941-ben a BSZKRt-on belül az ügyet vizsgáló dr. Szemeti Béla (1899) államtudományi doktorátussal bírt, és állomásfőnök volt a BSZKRt. zuglói állomásán. Őt a háború után az igazolóbizottság azért ítélte állásvesztésre, mert a Magyar Élet Pártjának körzeti alelnöke volt, „*és mint ilyen, a baloldali egyéneket üldözte*”.²³ Érdekes, hogy dr. Szemeti Béla a háború után

17 BFL_XXV_1_a_1945_2720_I_0131371, 2.

18 Uo. 47.

19 Az esetet a Budapesti Népjárási tanúvallomások alapján rekonstruálta a háború után. BFL_XXV_2_b_1949_85995_I_0041554, p. 2.

20 Uo. 7.

21 Uo. 10.

22 BFL_XXV_2_b_1949_85995_I_0041554, p. 4, a Budapesti Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának 12679/1945 számú jelentése, kelt 1945. augusztus 1.

23 BFL_XXV_2_b_1949_85995_I_0041554, 13.

belépett a baloldali MKP-ba, de onnan „a szűrés alkalmával, mint osztály-idegent kizárták”.²⁴ Vele ellentétben, az 1941-ben szocdem beállítódása miatt konfliktusba került Aranyos István (1899) 1950-ben már az Országos Büntetőintézet (Marx tér 13.) vezetőjeként tevékenykedett.²⁵

*

Szemeti Béla, Kondor, Eisenstock, Preszly és Schiliga/Siliga mind elsősorban tehát a BSZKRt.-on belüli tevékenységükért, illetve társadalmi szerepvállalásukért kellett, hogy feleljenek a háború utáni számonkérés során. Akadtak azonban bőven olyan BSZKRt. munkavállalók, akik közvetlenül vettek részt a zsidóellenes rémtettekben. Bárány József villamos kocsivezető 1936-ban még azzal került a hírekbe, hogy karambolozott egy báró autójával, melyben egy szerető utazott. 8 évvel később szintén a hírekbe került a neve, de már azért, mert „egyike volt a Dunaparti hóhérok”.²⁶ Veszteg István BSZKRt. kalauz egy „leventecsoport” segédtisztjeként lett híres brutalitásáról. Nyilasként zsidókat kísért a csillagos házakból a KISOK (Középfokú Iskolák Sportköreinek Országos Központja) pályára, illetve „1944 októberében a KISOK pályán összegyűjtött üldözöttek között fekete halálfejes karszaggal járt és ott őrszolgálatot teljesített”.²⁷ Nyilas tevékenységért mindössze egy év szabadságvesztésre ítélték. Nemesvidi János BSZKRt. kocsivezető volt. A budapesti rendőrkapitányság Biz. 417/1945 számú határozatával „a gyanúsított internálását rendelte el, mert noha mint Bszkrt kocsivezető rendes fizetéssel bír, mégis belépett a romboló nyilaspártba, és annak mindvégig tagja volt”.²⁸ De 1949-ben megszüntették ellene a népellenes bűntett miatti eljárást pusztán azért, mert érdemleges nyomozati jelentés az ügyészségre nem érkezett.

Ezzel szemben az 1897-ben született Antony István BSZKRt. kalauz két év 6 hónap letöltendőt kapott, amit azonban az előzetessel és a rendőrhatósági őrizettel letöltött.²⁹

Antonymnak konfliktusa volt a házmesterével, mégpedig a házbeli zsidóknak nyújtandó segítség miatt. 1944. október 15-e után néhány nappal, mint a Nagyatádi Szabó utca 23. alatti ház légoltalmi tömbparancsnoka, Stern Károlyné (szül. Sisák Etel) házfelügyelőnőt felelősségre vonta azért, mert az ugyanezen házban lakott Friedmann nevezetű lakó lakásából egy ágybetétet kihozott, eközben odajöttek a nyilasok, beleavatkoztak a vitába, és az egyik nyilas megverte Sternét. A tényállás megállapította, hogy Antony kifogásolta, hogy Stern Károlyné férje vallását a lakók nyilvántartási könyvében izraelitáról római katolikusra javította át,

„és kifogásolta azt is, hogy Stern Károlyné az üldözöttek részére élelmiszert vitt, és ezt a körülményt egy utcán kerékpározó nyilasnak be is jelentette, aki azonban nem törődött ezzel a bejelentéssel. Stern Károlynét néhány nappal ezután a nyilasok keresték, de nem találták meg”.³⁰

Kisebb súlyú ügyekben a háborút követően a BSZKRt.-on belül felállított igazoló bizottság is kiszabott büntetéseket. Itt vonták felelősségre a már említett dr. Szemeti Bélát, aki tehát elveszítette vezető beosztású állását. Rosszabbul járt az alacsonyabb társadalmi rangú Özv. Kovács Mártonné (szül: 1900, Döbrököz) BSZKRt. takarítónő. Amiért a Nyilaskeresztes párt tagja volt, a BSZKRt. IV. számú igazoló bizottsága az 1080/1945 M.E. rendelet 20-ik paragrafusa alapján „állásvesztésre ítéli, nyugdíjmegvonással és internálási javaslat”.³¹

24 Uo.

25 Uo. 7.

26 A cikk szerepel az „Iratok a kisegítő munkaszolgálatról” című sorozat második kötetének (2022) 92-ik oldalán.

27 *Magyar Országos Tudósító*, 1947. október 10.

28 BFL XXV. 2b 1949 86015 I 0042039.

29 HU BFL XXV. 2b 1949 86209 I 0040356.

30 Uo. 2, lásd az ügy vádiratát.

31 BFL XVII. 1502b, 33869 (5034/945. I.B.).

Kieluszák József, BSZKRt. kalauzt azért ítélték állásvesztésre, mert az NMK-nak tagja, és a vállalaton belül szervezője is volt. Az NMK, azaz a Nemzeti Munkaközpont, egyértelmű szociáldemokrata-ellenes felhanggal működött. Az igazoló bizottság szerint Kieluszák németbarát és fasiszta beállítottságról tett tanúbizonyságot, ezért „nem alkalmas arra, hogy a demokratikus népi Magyarországon közszolgálatot teljesítsen”.³²

Stefán Lajos, BSZKRt. ellenőr, nyilas párttag volt és kollégái közt is a nyilasok mellett agitált. Stefán már 1938 áprilisában belépett a Nyilaskeresztes pártba, ahol tagdíjat fizetett, nyilas formaruhában, illetve jelvényrel járt, sőt, sapkáján is V betűt hordott, ami a náci Németország végső győzelmére utalt. Az ellenőri csoportból kijárt a Baross pályaudvarra, hogy tárgyaljon az ott lévő nyilasokkal, velük megbeszélést tartson.

1944 decemberétől, a BSZKRt.-on belül már nem ellenőrként, hanem mint nyilas pártszolgálatos dolgozott, és ebbéli minőségében intézte a BSZKRt. kitelepítési ügyeit Pestről a mai Ausztria területére. 1944. december 11-től hivatalosan már nem BSZKRt. munkásként kereste a kenyerét, hanem „a Bszkrtnál a pártszolgálatosok listáján számolták el a fizetését”.³³ A Népbíróság szerint „a kitelepülés után pisztolyt hordott, és szolgálatát ezt követően így látta el, így nem vezető jellegű cselekményével a nyilas mozgalomnak segítséget nyújtott a hatalom megszerzéséhez, illetve megtartásához”. A Budapesti Népbíróság végül Nb. I. 669/1947/3 számú határozatával, 1947. március 14-én, 1 év hat hónap börtönre ítélte.³⁴

Stefán Lajos ügyén belül külön érdekes (38 az ügyön belüli oldalszám) egy 1941. április 10-én kelt irat, melyet a BSZKRt. Jogi Igazgatási osztályáról a jogügyi tanácsos által aláírva, és az Igazgatási osztálynak címezve küldtek el. Ezen irat beszámol négy BSZKRt. alkalmazottnak a Horthy ellen készült, Wirth-féle merénylet-kísérletben játszott szerepéről. Egyikük Stefán Lajos volt, akit végül kiengedtek. Kovács 6 János BSZKRt. főellenőr vallomása szerint Stefánt

„...a szabadlábra helyezését követő időben a B.Sz.K.Rt. rehabilitálta és állásába ismét visszahelyezte. Az állás elfoglalása után Stefán Lajos még fokozottabb erővel folytatta a nyilas propagandát. Egyenruhája alatt zöld inget, sapkáján V betűt viselt... tevékenységéből arra kellett következtetnem, hogy valamilyen vezetője lehetett a pártnak”.³⁵

88

Stefán Lajoshoz hasonlóan Virágh Rezső is nyilas párttag volt, de ő osztályvezetőként dolgozott az Akácfa utcai BSZKRt. központban. Virágh két BSZKRt. munkást is feljelentett, egyikük el is tűnt egy német fogolytáborban. Virágh is része volt a Vörös Hadsereg előre nyomulása miatt nyugatra települő szűkebb BSZKRt. elitnek. A háború utáni vallomásában arra is kitért, hogyan tették pénzé az egykori BSZKRt. javakat, hogy a háború utolsó szakaszában éllelmezhessek magukat a bevételből Leoben-ben.³⁶

32 BFL XVII. 1502.b 58915 (2465/946. I.B.).

33 BFL XXV.1.a-669/1947, 3.

34 BFL XXV.1.a-669/1947, p. 28–29.

35 Ibid., 20.

36 BFL_XXV_1_a_1945_2626_I_0131363.

Jelen tanulmány a BSZKRT. vállalatán belüli példákon keresztül elsősorban a baloldali és jobboldali polarizálódás kapcsolatát vizsgálta a holokauszttal. A kutatási eredmények azonban arra is következtetni engednek, hogy a harmincas évek végén még szélsőségesnek ítélt nézeteket képviselő BSZKRT. dolgozók utóbb a magyar közélet számos jelentősnek mondható terében is megjelentek. Így jelen voltak 1940-ben a nyilas Wirth Károly vezetésével a Horthy ellen szervezkedők (és állítólag merényletet tervezők) közt, megjelentek a Don kanyarnál, ott voltak a KISOK pályán összegyűjtött zsidó áldozatokat őrizve, de a Duna parton a zsidóság elleni bűncselekmények elkövetői, és végül a kommunista hatalomátvétel kedvezményezettjei között is ott voltak. Ez a széles körű jelenlét teszi különösen érdekessé azt a kérdést, hogy miként funkcionált egy ilyen sokszínű vállalat, illetve mit tettek a vállalat vezetői a szélsőségek letörése érdekében. Kétségtelenül a legnagyobb közéleti befolyást az említett egykori BSZKRT. kalauz és későbbi miniszter, Kossa István érte el, amit jól mutat az egyik dosszié is az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárából. K. Elemér, Budapest, Frangepán utca 8. szám alatti lakos, 1950-ben olvasta Kossa könyvét, és ismerős volt számára az egyik a könyvben szereplő keretlegény, egy bizonyos Spóner Rudolf neve és címe, ami szintén a Frangepán utcában volt, a 4-es szám alatt. Igaz ugyan, hogy Spóner még 1945-ben kivégezték, K. Elemér helybeliként mégis még 1950-ben is jól emlékezett arra, hogy a Spóner elleni eljárás idején a házbizalmi Werleinné aláírásokat gyűjtött Spóner érdekében a lakóházában. K. Elemér ezért aztán 1950. január 23-án vette a fáradságot, és levelet írt a „Tisztelt Államvédelmi Kirendeltség”-nek, melyben először kifejtette, hogy „Kossa István pénzügyminiszter elvtárs 1942–43 években munkaszolgálatos volt a 401-es számú különleges büntető munkásszázadban”, majd megemlítette, hogy Kossa könyvének 370-ik oldalán „letárgyalja” Spóner Rudolf ügyét, majd egy hirtelen váltással az aláírás-gyűjtő házbizalmi, Werleinné-t, mi több, férjét, Werlein urat, egy XIII. kerületi előjárót is azonosítja a már kivégzett Spóner bűneivel. Sőt, a levélből kiderül, hogy K. Elemér saját nyomozása eredményeként sikeresen beazonosított egy Pomóti nevű, közellátási bizottsági vezetőségi dolgozót, mint az egykori 401-es munkásszázad keretlegényét. K. Elemér hosszas, dagályos végkövetkeztetését költői kérdés formájában helyezte el a levele végén, mely így hangzik:

89

„Hogyan kerülhetnek ilyen alakok gyanús és közveszélyes múlt után a börtön helyett és igazolás helyett közhivatalba, magas tisztségekbe, amikor ilyen magas fórum, mint Kossa István tesz róluk legsúlyosabb értelmű kritikai megállapítást, ami egymagában is rájuk nézve önmagában a legsúlyosabb erkölcsi és politikai elítéléssel egyenlő kell legyen?”³⁷

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Hanák Péter 1994: Zsidó munkaszolgálat a Holocaust éveiben. *História* (16.) 4. 25–26.

Kossa István 1984, *Dunától a Donig*. Budapest.

Major Ákos 1988: *Népbíráskodás, forradalmi törvényesség*. Budapest.

Szekeres József 1962: *A BSZKRT története* (kiadatlan kézirat).

Magyar Közlekedési és Műszaki Múzeum kéziratgyűjtemény MMKM KEZGY 577 *A BSZKRT. szakszervezetének története* (kiadatlan kézirat).

A roma holokauszt emlékezetpolitikai törekvései. Emlékezeti helyek Magyarországon

A ROMA EMLÉKEZET EMANCIPÁLÁSA

A hazai roma emlékezetpolitika létrejötte a roma nemzetépítési törekvésekbe ágyazott.¹ A roma holokauszttal kapcsolatban már az 1950-es évekből is találunk emlényomokat. Ugyanakkor a romák üldöztetésének, elpusztításának története és az arra való emlékezés szorosan összefügg az emancipációért küzdő nemzetközi roma mozgalom megszületésével és megerősödésével. Azt lehet mondani, hogy az emlékezés fontos eleme, egyik katalizátora volt a roma polgárjogi mozgalom létrejöttének. Negatív történelmi referenciapontként a Pharrajimos azóta a közös roma történelemnek és a roma nemzeti identitásnak is fontos részévé vált.²

Ennek a folyamatnak fontos korai mérföldköve volt a Magyarországi Cigány Kulturális Szövetség tevékenysége is. A nemzetközi polgárjogi mozgalom indulása az 1971-es első, Londonban rendezett Roma Világkongresszusra datálható. Az ott megalakult, háborús bűnökkel foglalkozó bizottság faladata volt, hogy az „elfelejtett roma holokauszt” tényét a nyilvánossággal megismertesse. Ebben a kontextusban esett szó az európai roma holokauszt emlékműve és emléknapja fontosságáról, a kárpótlási folyamat támogatásáról és a náci üldöztetések történetének feldolgozásáról. Az ekkor kialakuló szűk roma értelmiség kiemelkedő képviselői, Lakatos Menyhért és Choli Daróczi József, kezdetektől meghatározó alakjaivá váltak a nemzetközi roma mozgalomnak – ahogyan Péli Tamás vagy később Daróczi Ágnes is –, és nemzetközi szinten is kiemelkedő szerepet játszottak a roma holokauszt emlékezetének tematizálásában.³

Az államszocializmus roma értelmisége erőforrásként használta a roma holokauszt emlékezetét.⁴ A Kádár rendszerben a szervezett roma értelmiségi kör kialakulása a roma etnopolitika kontextusában vizsgálható, melynek kereteit az 1961-es párthatározat adja meg. Míg a világháborút követően a romák a karhatalom számára továbbra is közegészségügyi és rendőri problémaként jelentkeztek, a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége 1957-es megalakulásával úgy tűnt, javulhat a helyzet. A szövetség 1961-es felszámolásával egy időben jóváhagyott párthatározat alapján azonban a cigányság többé „nem alkot nemzetiségi csoportot”, integrációja a munkán és letelepedésén keresztül oldható meg. Ennek a határozatnak az értelmében a cigányokat társadalmi csoportként és nem nemzetiségként definiálták, ez pedig döntően határozta meg az értelmiségi törekvéseket és mozgásterüket.⁵

A roma értelmiségiek aktív szerepvállalása az 1970-es években törte meg a párthatározatot követő kényszerű csendet, és indította el útján a roma emancipációs mozgalmat, melynek keretein belül a holokauszt emlékezete az anyagi és szimbolikus erőforrások megszerzésében kiemelt szerepet kapott. Ugyanakkor a romák társadalmi megítélése, társadalmi helyzete, életkörülményei, lehetőségei nem, vagy csak csekély mértékben változtak, és ezért változatlanul egy intoleráns többségi társadalom és egy marginalizált kisebbség egyenlőtlen képe

1 Binder 2008; Binder 2010.

2 Majtényi–Majtényi 2012: 12.

3 Szász 2015.

4 Szász 2021: 1.

5 Apor 2009.

rajzolódott ki. Emiatt a szocialista korszakban nem voltak adottak azok a társadalmi keretek, amelyek között a roma holokauszt felidézése és az emlékezés méltó téma lehetett volna.⁶

A kilencvenes évektől kezdve számos roma kutató írta meg a romák közös tragédiájának saját, önálló történelmét. Vidra Zsuzsa rámutat arra, hogy ezek a munkák egy önálló szempontrendszer és megközelítési mód alapján próbáltak meg dolgozni, és ezzel egy saját (roma) holokauszt történetírói hagyományt teremteni. Mindegyik tanulmányra jellemző azonban, hogy nem tudott, vagy nem is akart elszakadni a zsidó holokausztot tárgyaló szövegek által megteremtett narratívától.⁷ Az ekkor megjelent, a magyarországi roma holokausztot ismertető írások fő attribútuma, hogy az ide sorolható cikkeket, tanulmányokat először roma kulturális folyóiratokban publikálták, míg az országos sajtóban csak elvétve fordult elő ilyen tematikájú cikk. Ezek az írások jellemzően a nemzetközi kutatások és a magyarországi roma holokauszt feltárt adatainak megismertetésére és elterjesztésére törekedtek; céljuk az volt, hogy bekapcsolják a magyar romák történetét az európai roma történelembe. Ennek a megközelítésnek fontos eleme a mai diszkriminációból és cigányellenességből adódó társadalmi kirekesztettség összekapcsolása a roma holokauszt szenvedéstörténetével, illetve annak a folyamatként való értelmezése.⁸ Az 1990-es évek közepéig a Pharrajimosról szóló diskurzus majdnem teljes elszigeteltségben zajlott, melyből csak az által tudott kikerülni, hogy a roma holokauszt megemlékezések politikai lehetőséget teremtettek az álláspontok megfogalmazására. Vidra szerint ezek a nyilvános és hivatalos megemlékezések teszik lehetővé a roma történetírói pozícióra támaszkodó roma holokauszt politikai narratívájának a megjelenítését, melynek lényegi összetevője, hogy a romák kiirtásának oka évszázados üldözésükben keresendő. Ebben az értelmezésben a Pharrajimos az évszázadokon át tartó diszkriminációs folyamat betetőzése volt.⁹ Ez a politikai roma holokauszt narratíva viszont élesen szembekerült a hagyományos történetírói megközelítésekkel.¹⁰

91

EMLÉKEZETPOLITIKA ÉS ROMA HOLOKAUSZT

A Pharrajimos feltárása és annak a kollektív emlékezetbe való beépülése a romák identitás-építésének egy fontos fázisát jelenti.¹¹ A romák második világháború alatti sorsát egészen a hetvenes évek végéig homály fedte. Sem a nürnbergi tárgyalások kapcsán, sem a holokauszt áldozatainak kárpótlásakor nem történt meg a romák üldöztetésének nyilvános elismerése. Sokáig a holokausztra való megemlékezések során sem tettek említést róluk.¹²

6 Szász 2015.

7 Vidra 2005: 115.

8 Vidra 2005: 118.

9 Vidra 2005: 123.

10 Vidra 2005: 124.

11 Binder 2016: 8.

12 Vidra 2005.

Közép-Kelet-Európában a kommunista pártok politikája egyértelműen a romák asszimilációjára irányult, így ebben a térségben a cigányokat nem illették meg nemzetiségi jogok. Magyarországon azonban az 1950-es években egy ideig úgy tűnt, különösen a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének 1957. évi megalakulásakor, hogy az együttélés új szocialista modellje, a roma kulturális önszerveződésre épülve, sajátos nemzetiségi fejlődés alapján jöhet létre.¹³ László Mária, a Szövetség elnöke, ennek szellemében tevékenykedett. A holokauszt roma emlékezete szerves részét képezte már annak a feliratnak is, amit László Mária a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsához címzett, s melyben a Szövetség megalapítását szorgalmazta.¹⁴ A politikai elit azonban rövid időn belül megszüntette a Magyarországi Cigányok Szövetségét. Az 1961-es párthatározat pedig egyértelműen nyilvánvalóvá tette, hogy a cigányságra, bizonyos néprajzi sajátossága ellenére, alapjában véve egy megoldandó szociális problémaként tekintettek.

A ROMA HOLOKAUSZT DISKURZUSAI

A roma holokauszt „elhallgatott,” „elfelejtett” emlékezete csak a kilencvenes évek közepétől, a hivatalos megemlékezések és a kárpótlási viták kapcsán vált a többségi társadalom számára is hallhatóvá és körvonalazhatóvá, a zsidó holokauszt politikai és történelmi diskurzív terén belül.¹⁵

92 Szász Anna Lujza szerint a nácik a romákkal és a zsidókkal szembeni megnyilvánulásai mérőben különböztek egymástól, ami megnehezítheti a romák történetének beillesztését a már ismert holokausztdiskurzusba. Az ún. cigányellenes intézkedések alapvetően rasszista megközelítése két másik indítékkal társult: egyrészt „munkakerülőknek”, „a társadalom parazitáinak” minősítették a romákat, másrészt a „társadalomra veszélyes egyedeknek”, akiket „bűnmegelőzés céljából” üldöztek. Ám ezek az intézkedések összességében decentralizáltan és összehangolatlanul születtek; nem volt központi parancs, nem volt egységes és összehangolt az üldözések kivitelezése. A hatalom különböző szintjei, ha eltérő mértékben is, de beleszólhattak a romákkal kapcsolatos intézkedésekbe; az egyes vármegyék szinte autonóm módon dönthettek saját roma lakosságuk sorsáról. A romák többsége nem a koncentrációs táborokban vesztette életét, hanem a kényszermunka, az egyes razzikák vagy a kivégzések során. Az üldözések mértéke és természete a helyi érdekek, viszonyok, kapacitások és intézmények függvényében alakult, dokumentációjuk pedig nem volt garantált. Ez utóbbi értelemszerűen nehezíti az események rekonstruálását. Ezzel együtt Magyarországon a roma munkásszázadok és gettók szervezett felállítása csak a nyilas hatalomátvétel után, 1944 késő őszén kezdődött, és nem kifejezetten a megsemmisítés céljából.

A roma holokauszt emlékezete politikai cselekvés, amelynek alapja a közös múltbeli tapasztalat, s amelynek célja részint annak az elismertetése, hogy a holokausztnak a romák is részei. Egyúttal ennél sokkal többről van szó: platformot biztosít a kisebbség és többség közötti hatalmi viszonyok átalakítására, kikezdésére. Szász úgy látja, hogy napjainkban a „(többségi) politikai szintér fokozatosan mellőzi a narratívát, kivonul annak alakításából és fenntartásából, melynek eredményeképpen a roma holokauszt a kisebbségi emlékezeti tér emlék-zárványává válik”.¹⁶

A Pharrajimos emlékezetének tabusítása csupán a hetvenes, de főként a nyolcvanas években kezdett oldódni, és az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején vált a hivatalos emlékezetpolitika részévé. Ennek talán legjellegzetesebb megnyilvánulása az emlékműállítás volt. Az

13 Sággy 1999.

14 Szász 2021: 3.

15 Szász 2015.

16 Szász 2015.

első roma holokauszt-emlékmű végül Nagykanizsán épült meg, 1991-ben, a hivatalos megemlékezéseket pedig ott, illetve Budapesten, eleinte a Parlament előtt, majd 2006-tól a Nehru-parton felavatott emlékmű előtt tartják.

Vidra Zsuzsa megállapítja, hogy a holokauszt történetírásában két új történetírói irányzat tűnt fel, amelyek a „többi (és főként roma) áldozatokhoz” való viszonyulás alapján határozhatók meg. Egyrésztől megjelentek a romákat a holokausztból „kizáró” munkák. Ezt az irányzatot „exkluzivistának” nevezik a romák holokausztjának elismeréséért küzdő, a másik új irányzatot képviselő kutatók, akik főleg romológusok, tehát a romák életét, kultúráját belülről ismerő tudósok. Az utóbbi legismertebb képviselői Donald Kenrick és Grattan Puxon, akik 1972-ben adták ki a *The Destiny of Europe's Gypsies* című munkát, az első olyan átfogó művet, amely a romák második világháborús történetét kísérli meg feldolgozni.¹⁷

Magyarországon az 1990-es évek közepéig lényegében hallgatás jellemezte a témát. Egy-két cikktől eltekintve semmi nem jelent meg, illetve nem volt ehhez kapcsolódó esemény, amely diskurzust generált volna. A roma holokausztra vonatkozó történeti források hiányából fakad az a módszertani kényszer, mely a feltárható dokumentumok mellett a visszaemlékezéseknek is nagy jelentőséget tulajdonít. Így válik az „oral history” módszere a roma holokausztkutatás egyik kikerülhetetlen elemévé. Az emlékezet eme felelevenítése nem csak az áldozatokra, hanem a szemtanúkra is nagy hangsúlyt fektet.¹⁸

Egy, a kérdéskörre vonatkozó összefoglaló tanulmány így jellemzi a mai helyzetet: „A roma holokauszt tragédiája leginkább az, hogy a mai napig idegen test mind a holokauszt történetírásában, mind a nemzeti történelemben, nem része a roma kollektív emlékezetnek sem, enél fogva az egyén és a csoport, a közösség identitásképzésében. A nyilvános diskurzusban a rendszerváltást követően épp csak megjelenő roma holokauszt mára már el is tűnt belőle, azt az illúziót keltve, mintha a kollektív emlékezet részévé vált volna.”¹⁹

Nézzük meg, hogy a 10 évvel ezelőtti, igen reménytelen helyzetet tükröző álláspont ma is érvényes-e a roma holokausztnak a nyilvános diskurzusban való jelenlétét, illetve a kollektív roma emlékezetben való megjelenését illetően?

93

A ROMA HOLOKAUSZT EMLÉKEZETI HELYEI MAGYARORSZÁGON

Az első roma holokauszt-emlékműveket 1991-ben Nagykanizsán és 1993-ban Nyíregyházán emelték. Lényegében ettől kezdve tartanak a romák Magyarországon dokumentálhatóan holokauszt-megemlékezéseket. Magyarországon az első roma holokauszt emléktáblát még a Kádár korszakban a Vas megyei Torony község ondódi részén, az egykori önálló falurészen emelték 1984-ben, a deportálás negyvenéves évfordulóján.

Az emlékművek felállítását az 1970-es évektől kezdődően megelőzte a múlt „felfedezése”, majd annak nyilvános feltárása. Szuhay Péter – a roma történelem metaforájának tekinthető Pharrajimos konstruálódásának időszakát – három jól elkülöníthető fázisra bontja. Kezdetben holokauszt túlélőkkel készített interjúk, kisebb újságcikkek jelentek meg, majd a szépirodalomban is erőteljesen tematizálódott a holokauszt megjelenítése. A tudományos kutatásban a Kemény István vezette 1971-es első reprezentatív, a cigányok életkörülményeit kutató szociológiai vizsgálat életútinterjúi hozták felszínre a holokauszt emlékezetét. Ezt az időszakot nevezi Szuhay Péter a „narratíva (narratívák) feltalálásának”, felfedezésének. Ezt követte a „narratíva (a narratívák) nyilvánosságra hozatala”, amely, Szuhay szerint, még jó ideig csak a

17 Vidra 2005: 114.

18 Vidra 2005: 119.

19 Kovács–Lénárt–Szász 2011: 39.

második nyilvánosságot jelentette. Egy bő évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy a romák második világháborús üldöztetése az első nyilvánosságban is megjelenjen. A harmadik szakasznak Szuhay a „*narratívák birtokbavételét*” tekinti, melynek során hangsúlyozottan roma identitású értelmiségiek szólalnak meg.

Az 1980-as évek első felében a romák üldöztetésének és szenvedésének története már az első nyilvánosságban is megjelent, még ha ez a nyilvánosság egy erősen kontrollált képződmény is volt. Fontos kiemelni, hogy ebben a diskurzusban a nácizmus alatti szenvedések múlt idejűek, említésüknek még nincs az akkori jelenkorral való egybecsengésük, áthallásuk. Csak ezt követően fogalmazódott meg a roma értelmiségiek második generációjában az az igény, hogy a roma holokausztról való megemlékezés szervezett és hivatalos formában történjen. A kilencvenes évek elejétől a civil, polgárjogi értékeket valló, sőt abban cselekvően tevékenykedő roma értelmiségiek megemlékezni, majd ünnepelni kezdtek, rendezvényeik ritualizálódtak, és létrejött a virrasztás kulturális intézménye.²⁰ Ennek az értelmiségi tömörülésnek eltökélt szándéka volt egy olyan megnevezést találni, amely elkerüli az etnicizálást, ám a zsidó és roma holokausztot megkülönbözteti egymástól. Így vált végül a Pharrajimós kifejezés a roma holokauszt romani nyelvű megfelelőjévé.

Ebben az időszakban alakult ki a holokauszt-megemlékezések legjelentősebb – Szuhay Péter szerint – mintaadó rendezvénye a budapesti Nehru parkban, a Romédia Alapítvány, a Roma-versitas és a Roma Polgárjogi Alapítvány kezdeményezésére 2006-ban létrehozott Roma Holokauszt Emlékműnél. A virrasztás szokásrendjére épülő esemény olyan körülményeket teremt, amelyek alapja a roma kultúrában gyökerezik, ám épp a kötöttségektől mentes megemlékezési mód által tartja fenn természetes nyitottságát. Szuhay Péter kiemeli:

94 *„Az időben egybefolyó virrasztás és temetés azáltal, hogy évente ismétlődik, újra és újra átélhetővé teszi a szenvedéstörténetet; immár nem »személyes« és nem »saját« halottunkat siratjuk, gyászoljuk, hanem általában a cigányokat/romákat. (...) A múltban történt népiirtás jelen idejűvé válik, s a mai társadalmi viszonyok metaforájává lesz. A minden cigányt/romát egyaránt ért sérelem, a deportálás és a népiirtás újból egységet teremtett a széthulló, egykor egységes nép leszármazottai között. A közös üldözés jelentette immár az ősiség törvényét, az együvé tartozás tudata pedig az egymás iránti tiszteletet és szolidaritást. A romák tragédiája tehát a romák újbóli egységét teremtette meg, ez az egység pedig az üldözöttek összetartozása.”²¹*

Pierre Nora egy tanulmányában kihangsúlyozza, hogy a kisebbségi emlékezetek „felszabaldultak” a többségi hatalom ideológiai, politikai uralma alól, a több szinten zajló folyamat egyik szelete pedig az integrálódás útjára lépett kisebbségek történelmének megerősítése. A szerző szerint alapvetően megváltozott a történelem és az emlékezet viszonya: felértékelődött a kollektív emlékezet, a történelmi igazság helyébe pedig a megélt tapasztalat és az emlékek igazsága lépett. Az addig az egyénhez tartozó identitás is közösségi, társadalmi lett, s ekképpen mindkettő (identitás és emlékezet) „egyfajta feladattá” vált.²² Nora ezen megállapítása a roma emlékezetpolitikai törekvések esetében is érvényesnek tekinthető.

Nem előzmények nélküli, hogy a nácik a zsidó és a cigány népcsoportokat üldözték a leginkább, de a holokauszt mégis a borzalom valami előzmények nélküli változatát jelentette. A kontextus, amelybe a Pharrajimost helyezni kell, nem a cigányság története, hanem a második világháború alatti európai népiirtások kontextusa. A kiindulópont a náci ideológia és a náci Németország gyakorlata, amely hierarchiát állított fel az emberi csoportok között, s az ezen hierarchia „alján” szereplő csoportoknak a kiirtást szánta.²³

20 Szuhay 2005.

21 Szuhay 2005.

22 Nora 2007: 35.

23 Dupcsik 2021.

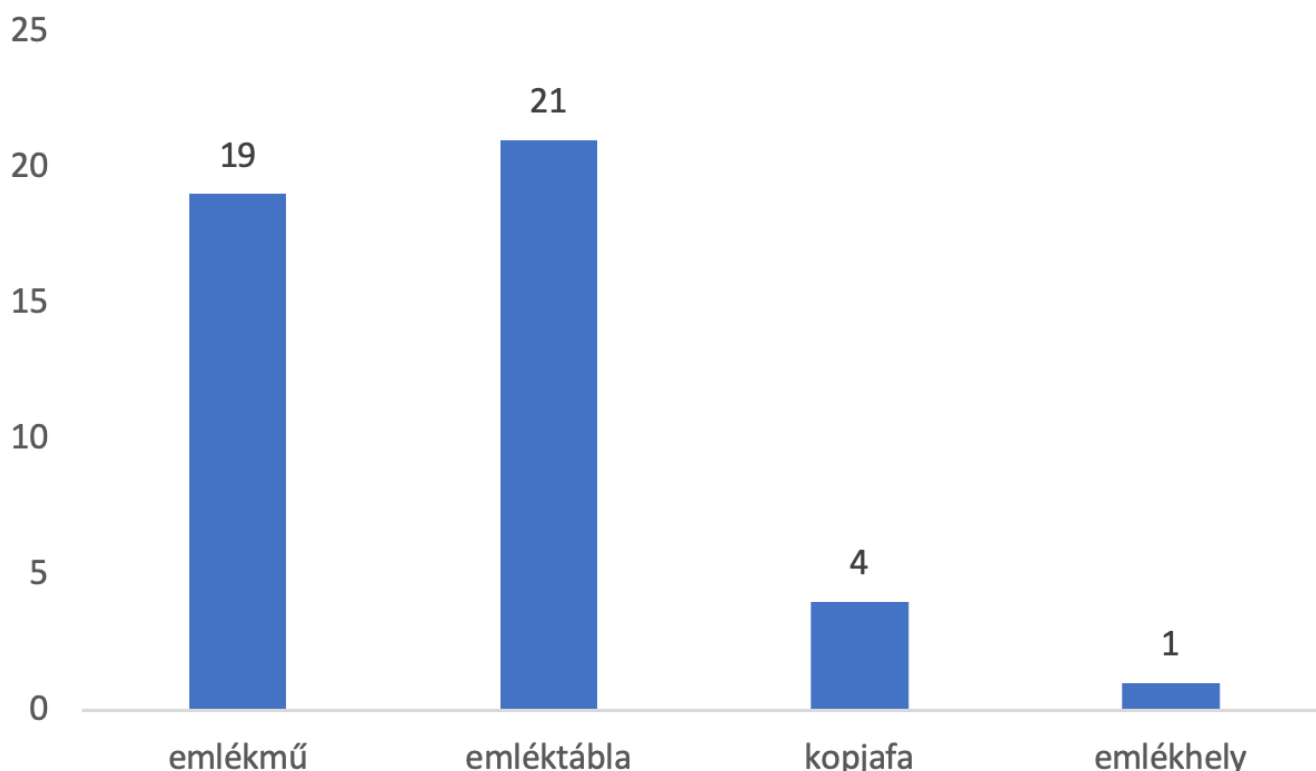
Mint azt már említettem, értelmiségi kezdeményezésekben a Kádár-korszak végén megjelent a roma holokauszt tematikája, köztémává formálódni azonban csak a 1990-es években kezdett, hogy aztán a rendszerváltást követően hangsúlyosan az emlékezetpolitika részévé váljon. A roma értelmiségiek tevékenységében a Pharrajimos tematikájának megjelenéséhez hozzájárult az is, hogy 2012-ben az Emberi Erőforrások Minisztériuma által meghirdetésre kerülő roma kultúrát támogató pályázati program felhívásában a 2015. évtől a nyertes pályázóknak kötelező lett, hogy a rendezvényeik közül legalább egy alkalom a Roma Holokauszt eseményei megemlékezéséhez kapcsolódjon.

A roma holokauszt köztéri emlékezeti helyei kiemelt szerepet játszanak a roma reprezentációban. A Bogdán Péter, Fejős László, Molnár István Gábor és Setét Jenő által írt „Roma reprezentáció Magyarország közterein” című átfogó elemzésükben sommásan állapítják meg: „A 128 roma köztéri reprezentációt illetően a romák, nem-romák és a közös (roma és nem-roma) állítatók csak abban értettek egyet, hogy a zenészeknek és a roma holokausztnak emléket kell állítani.” A romákhoz köthető 128 köztéri alkotás 17 témakör köré csoportosul, ebből 40 reprezentáció zenészeknek, 37 pedig a roma holokausztnak állít emléket. Úgy tűnik, hogy ez a két témakör válik a magyarországi roma reprezentáció domináns tényezőjévé.²⁴

A ma rendelkezésre álló információk szerint Magyarországon a roma holokausztra való köztéri emlékezés 39 település 45 emlékezeti helyén valósulhat meg. Bogdánék kutatása óta (2020) több holokauszt emlékművet és emléktáblát is állítottak, ezzel magyarázható az adatokban mutatkozó eltérés.

Az adatbázis alapján nézzük meg a fontosabb összetevő mentén az emlékezeti helyek főbb jellemzőit. Az alábbi diagram azt mutatja meg, hogy a roma holokauszt köztéri reprezentációjának milyen típusai lehettek fel. A négy típus az alábbiak szerint oszlik meg

Reprezentáció típusa

1. ábra: Reprezentáció típusa

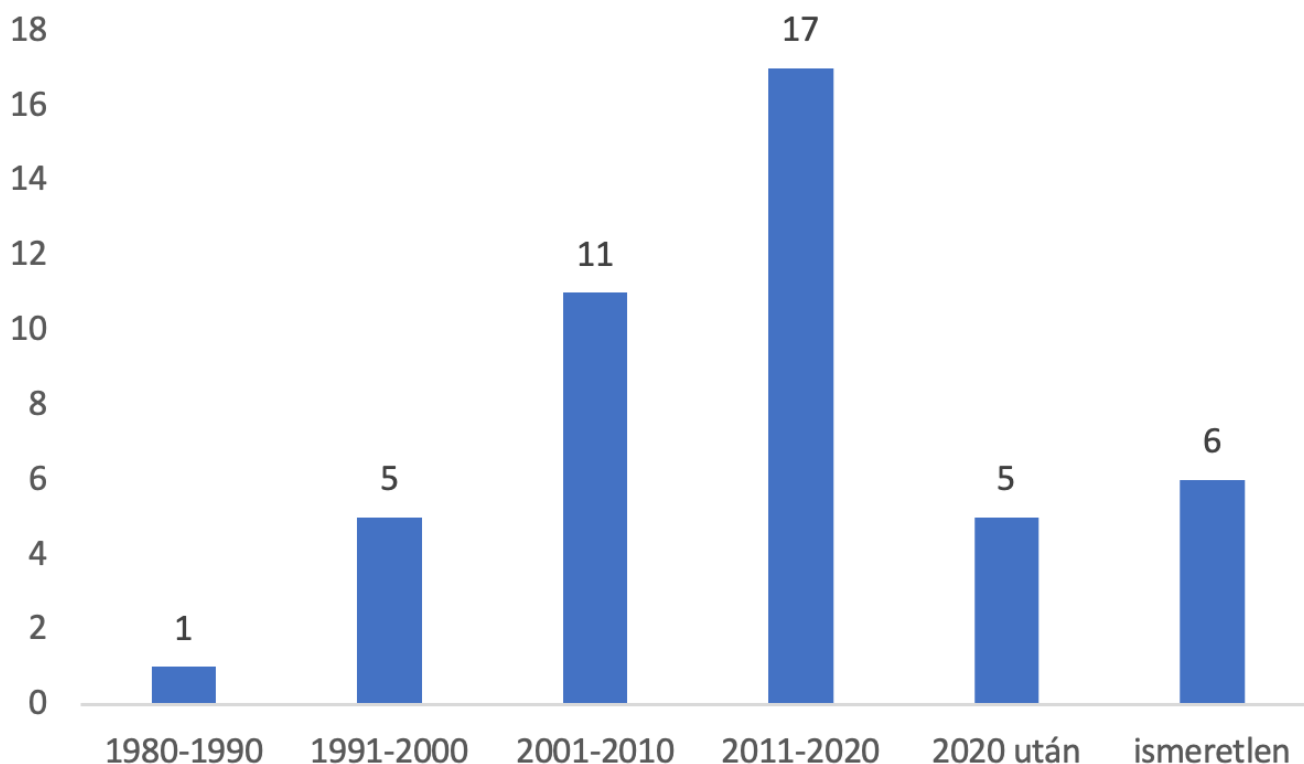
24 Bogdán-Fejős-Molnár-Setét 2021.

Azt látjuk, hogy az emlékművek száma az összes roma holokauszt reprezentáció felét sem éri el. Bogdán László és kutatótársai a roma köztéri reprezentációkra kiterjedő országos kutatásuk eredményei alapján abban látják a költségkímélő reprezentációk túlsúlyát, hogy az állítók erőforráshiánya igen jelentős szerepet játszik abban, hogy milyen típusú reprezentáció valósulhat meg. Az összes Budapesten vizsgált roma reprezentáció közül Bogdánék mindössze 3 olyan köztéri alkotást találtak, amelyek igazán jelentős anyagi ráfordítást igényeltek. Ezek közül kettő a roma holokauszt emlékezetével kapcsolatos: a Nehru-parton található Roma holokauszt-emlékmű és az azóta megszűnt csepeli roma holokauszt emlékház.²⁵ Ez a megállapítás a roma holokauszt vidéken emelt emlékművei esetében még hangsúlyozottabban érvényes, hiszen az állítás költségei igen magasak. Emiatt van az, hogy az emléktáblák állítása a domináns. A kopjafák száma elenyésző a többi reprezentációs formához képest.

Döntő jelentőséget kell tulajdonítanunk annak, hogy a roma holokauszttal kapcsolatos reprezentációk mikor kerültek felállításra. Az alábbi diagram egyértelművé teszi, hogy a rendszerváltást megelőzően erre – egyetlen alkalmat kivéve – nem került sor.

96

Az állítás évtizede

2. ábra: Az állítás évtizede

A roma holokauszt 40. évfordulóján került felállításra Toronyban (az ondódi részen az egykori gyűjtő, ma óvoda falán), az onnan elhurcolt romákra emlékezve, az első magyarországi roma holokauszt emléktábla. Röviden utalni kell arra, hogy az 1945-ben Várpalotán, a Grábler tónál történt tömeges romagyilkosság²⁶ után 4 évvel, 1949-ben, a Várpalotai községi tanács képviselő testülete határozatot hozott, miszerint: „A temetőn kívül elhantolt székesfehérvári mártírok elhantolási helye körülkerítendő és emléktáblával megjelölendő. Egyben ezt a területet temetőnek nyilvánítjuk.”²⁷ Utasították az elöljáróságot, hogy az 1950. évi költségvetésben erre a célra 10000 forintot állítson be. Időközben azonban (a nagymértékű bányaművelés következtében) a tó vize megemelkedett, emiatt az elhatározás nem valósulhatott meg. Emlékmű-állítás helyett a hatvanas években egy kis vidámparkot létesítettek az akácokban. 1974-ben roma értelmiségiek egy emlékmű felállítását kezdeményezték a tömegmészárlás áldozatainak emlékére. A párt Agitációs és Propaganda Bizottsága elfogadta a tervet, Jovánovics György szobrászművész pedig hamarosan be is mutatta az emlékmű tervét.²⁸ A Hazafias Népfront Fejér megyei Titkárságának véleménye szerint azonban a cigányok nem érdemelnek emlékművet, mert „a helyi köztudomás szerint” köztörvényes bűnözők voltak, és jogosan végezték ki őket.²⁹

Később, az államszocialista időszakban – miután a romákat nem tekintették nemzetiségnek – nem volt reális esélye roma holokauszt emlékmű felállításának. A rendszerváltást követően azonban rövid időn belül a roma értelmiségiek és a helyi önkormányzatok támogatását megnyerve több helyen is elérték, hogy emlékműveket és emléktáblákat állítsanak. 1991–2000 között Magyarországon 5 emlékmű vagy emléktábla került felállításra a roma holokausztra való emlékezés céljából.

Az első roma holokauszt emlékművet Magyarországon Nagykanizsán állították fel 1991-ben. Az emlékszobrot az Amalipe Cigány Hagyományőrző Egyesület és a helyi önkormányzat állította az elhurcolt romák emlékére. 1993-ban került felállításra a szombathelyi, rá egy évre pedig a nyíregyházi roma holokauszt emlékmű. Ebben az évtizedben egy roma holokauszt emléktáblát avattak Hódmezővásárhelyen, 1994-ben, míg 1996-ban Babócsán a helyi romák állítottak kopjafát az elhurcoltak emlékére.

2001–2010 között duplájára emelkedett a roma holokauszttal kapcsolatos reprezentációk száma. Figyelemre méltó jelenség, hogy az ekkor állított 11 alkotás mindegyike roma holokauszt emlékmű. Az első budapesti Roma holokauszt-emlékművet 2006-ban állították a budapesti Nehru parton. Ez az emlékmű kulcsfontosságú a roma holokauszt magyarországi emlékhelyei között, nem pusztán azért, mert a monumentális műalkotást roma aktivisták/szervezetek kezdeményezték és hozták létre, hanem azért is, mert minden évben itt rendezik a legnagyobb megemlékezéseket. Bogdán és szerzőtársai azt a szerepet emelik ki, amelyet az emlékmű a roma történelem önálló, maguk alkotta narratívájának kialakításában betölt:

„Az emlékmű nemcsak attól lett mérföldkő és egyedülálló, hogy a roma önreprezentáció első budapesti alkotása, hanem attól is, hogy a roma történetiséget egy másik narratívába helyezi, és kiemeli a zenélő, szórakoztató, a magyar nemzeti identitást építő kontextusból. A romák holokausztja, szenvedéseik a népiértés során, és az a tény, hogy a náci rezsim idején megsemmisítendő célpontok voltak, nem része sem az európai, sem a magyar történetírásnak. Mindmáig éles tör-

26 1944 végén és 1945 elején Magyarországon több helyen végeztek ki romákat, főként lakóhelyükön. 1944. szeptemberében Nagyszalontán 17 személyt, október 5-én Dobozon 67, ugyanaznap Pocsajon 3, november 30-án Lengyelben 14; 1945-ben pedig Fejér megyében: január 23-án Lajoskomáromban 14 személyt, január végén Szolgaegyházán egy teljes családot és 27 rokonukat, Szabadbattyánban 26 romát öltek meg (Harmat 2015: 14). Valamennyi eset a frontvonal közelében történt, a kivégzők pedig csendőrök, tábori csendőrök, a magyar hadsereg katonái, illetve nyilasok voltak. A legnagyobb méretű tömeges kivégzés a Várpalota határában lévő Grábler-tónál történt, ahol több mint száz romát lőttek egy általuk megásatott tömegsírhoz csendőrök és nyilasok (Harmat 2019: 100).

27 Harmat 2019: 113.

28 Bársony–Daróczy 2004: 32.

29 Harmat 2019: 113.

*ténészi viták keresztüztüében áll, de a roma holokauszt emlékezetének a roma közösségek közös emlékezetébe kerülését ma már nem lehet megfékezni vagy eltagadni, hiszen már több tucat településen őrzik emlékezetét.*³⁰

Ennek az emlékműnek a felállítása meglátásuk szerint abból a szempontból is választóvonal, mert elindult az a folyamat, hogy a cigányok/romák saját maguk is kezdeményeznek köztéri alkotásokat, azaz „saját maguk döntenek önnön reprezentációjukról”.³¹

Ugyancsak ebben az évtizedben állított emlékművet Pécs, Zalaegerszeg, Szigetvár, Tapolca és Kalocsa is. Toronyban az emléktábla mellé emlékmű állítására is sor került.

2011–2020 között még nagyobb lendületet vett a roma holokauszt reprezentációinak megjelenése. Az arányok azonban megváltoztak: a 17 műalkotásból 7 emlékmű és 10 emléktábla. Az emlékhelyek kialakítása a 2020-as évektől is folytatódott: 2020–22 között 5 emlékmű vagy roma holokauszt emléktábla került felállításra.

A magyarországi roma holokauszt emlékezeti helyei földrajzi jellegzetességeket is mutatnak. A legtöbb emlékezeti hely a Dunántúlon található, azon belül is Somogyban, Baranyában, Vas és Zala megyében. Ez egyértelműen összefüggésbe hozható a romák második világháborúban történt üldözésének időbeli és területi sajátosságaival. A történeti kutatások feltárták, hogy ugyan a német megszállás után jelentős változás következett be a romákhoz való viszonyban, és ekkor kezdődött a cigány katonai munkaszázadok megszervezése, de a kiterjedt cigányüldözések Magyarországon a Szálasi hatalomátvételt követően, 1944. november elejétől indultak. Miután ekkor már a front Magyarországon húzódott, csak a még Szálasiék kezén levő területeken voltak roma deportálások. Ebből fakadóan a magyarországi cigány holokauszt áldozatainak zöme dunántúli és észak-magyarországi. Az észak-magyarországiak zöme Kassa környéki romák köréből került ki, a mai Magyarország területén lévő északi régiókban kevésbé volt jellemző az üldözésük.

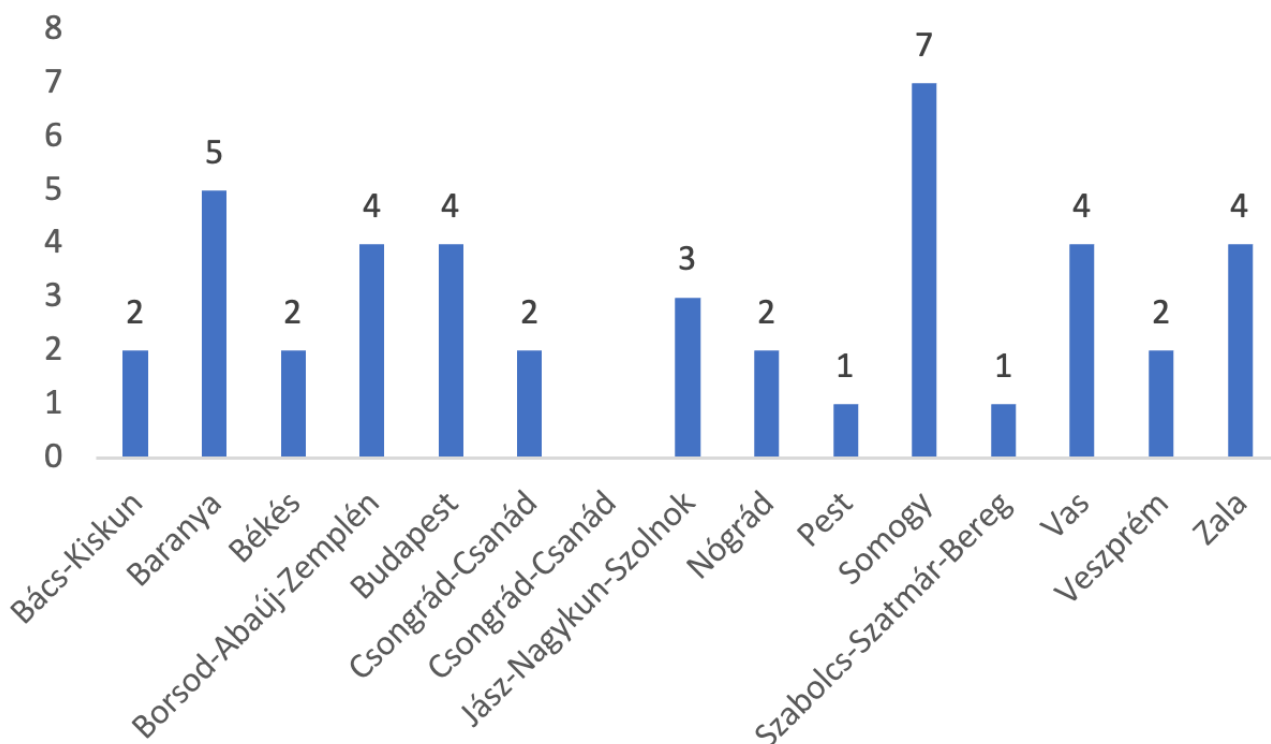
98

Fontos kiemelni, hogy a Kádár rendszerben és a rendszerváltás kezdetén is nagy számban éltek roma holokauszt túlélők a Dél-Dunántúlon. Őket a hetvenes évektől a roma értelmiségiek kutatómunkája fel is derítette, és meg is szólaltatta. A roma holokauszt lokális közösségekben élő emlékezete nagyban erősítette a rendszerváltást követő holokauszt emlékművek és emléktáblák állítását. Ehhez persze kellett a roma holokauszt ügyét emlékezetpolitikai szempontból felkaroló aktív értelmiségiek szerepvállalása is. Az sem véletlen, hogy az 1980-as és 1990-es években állított roma holokauszt reprezentációk zöme Vas, Zala, Somogy és Baranya megyei településeken került felállításra. Még ma is azokon a településeken van Magyarországon túlnyomórészt roma holokauszt emlékezeti hely, ahol a helyi lakosság érintett volt az üldöztesben. Úgy tűnik, ma már egyre több olyan emlékhely is létrejön, ahol nem feltétlenül a helyi roma áldozatokra vagy üldözöttekre való emlékezés motiválja az emlékműállítást, hanem a roma holokauszt összes magyarországi és európai roma áldozatára kívánnak emlékezni. Kifejezetten ilyen megfontolásból került felállításra Miskolcon, 2021-ben, a roma holokauszt emlékmű.

30 Bogdán–Fejős–Molnár–Setét 2021: 24.

31 Bogdán–Fejős–Molnár–Setét 2021: 25.

Reprezentációk megyénkénti megoszlása

3. ábra: Reprezentációk vármegyéenkénti megoszlása

Fontos annak megismerése is, hogy kik azok, akik az emlékműállítást kezdeményezik és támogatják. Az alábbi diagramon azt látjuk, hogy kulcsszerepet játszanak a roma holokauszt köztéri reprezentációjában a roma nemzetiségi önkormányzatok és a roma/cigány civil szervezetek. A roma holokauszt emlékművek és emléktáblák létrehozása túlnyomórészt a roma szervezetek kezdeményezésére történik. Öt esetben találunk csak helyi (nem roma) önkormányzatot az állítók között.

99

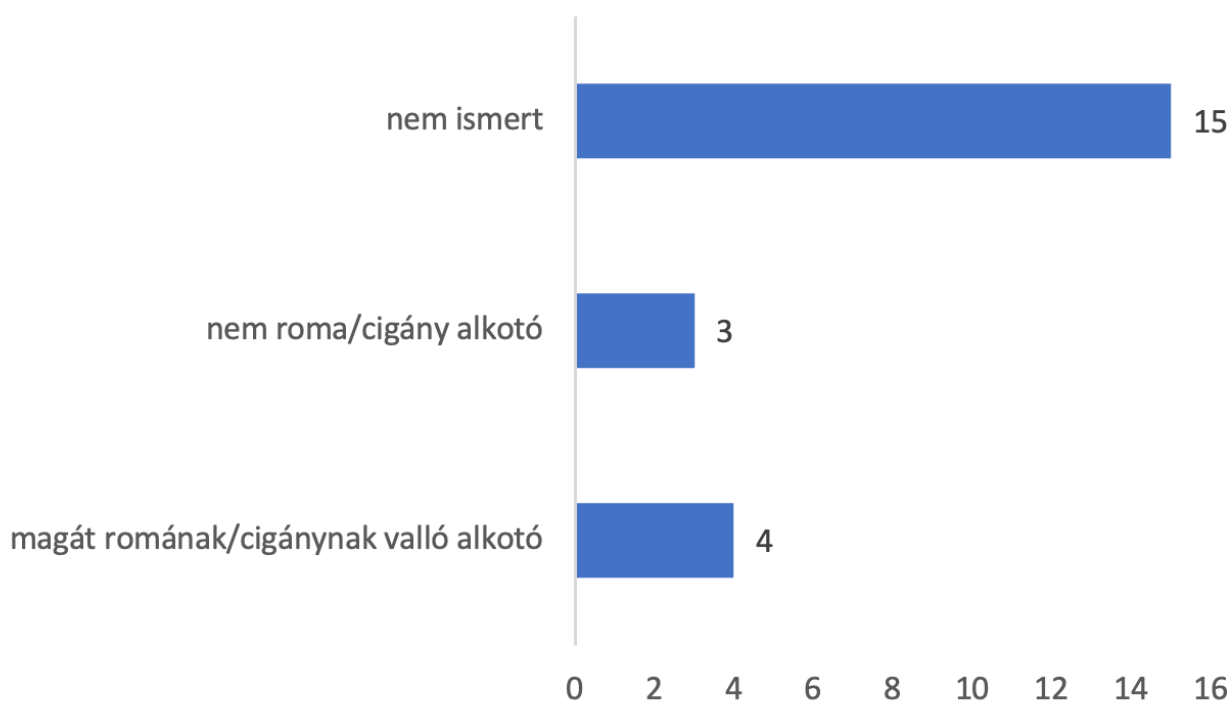
A reprezentációk állítók szerinti megoszlása

4. ábra: A reprezentációk állítók szerinti megoszlása

Az alkotók etnikai hovatartozása értelemszerűen nem jelenik meg magán a reprezentáción. Erre csak a sajtóbeszámoló alapján, az abban megjelent önbevallásra alapuló identitás megadása révén következtethetünk. Emiatt a diagramon megjelent adatok fenntartással kezelendők. Ez alapján úgy tűnik, hogy a roma holokauszt emlékművek esetében jelentős számban szerepelnek olyan alkotók, akiknek nem ismert a származásuk. Úgy tűnik, ebben az esetben a származás megjelenítését nem tekintik fontosnak. Ezzel magyarázható, hogy a roma holokauszt emlékművek zöménél nem ismerjük az alkotó etnikai hovatartozását. A Bogdán Péter, Fejős László, Molnár István Gábor és Setét Jenő által végzett, a romák budapesti köztéri reprezentációjára vonatkozó vizsgálat azt találta, hogy a 26 köztéri alkotás esetében 10-ről derült ki egyértelműen, hogy roma reprezentációról van szó.³²

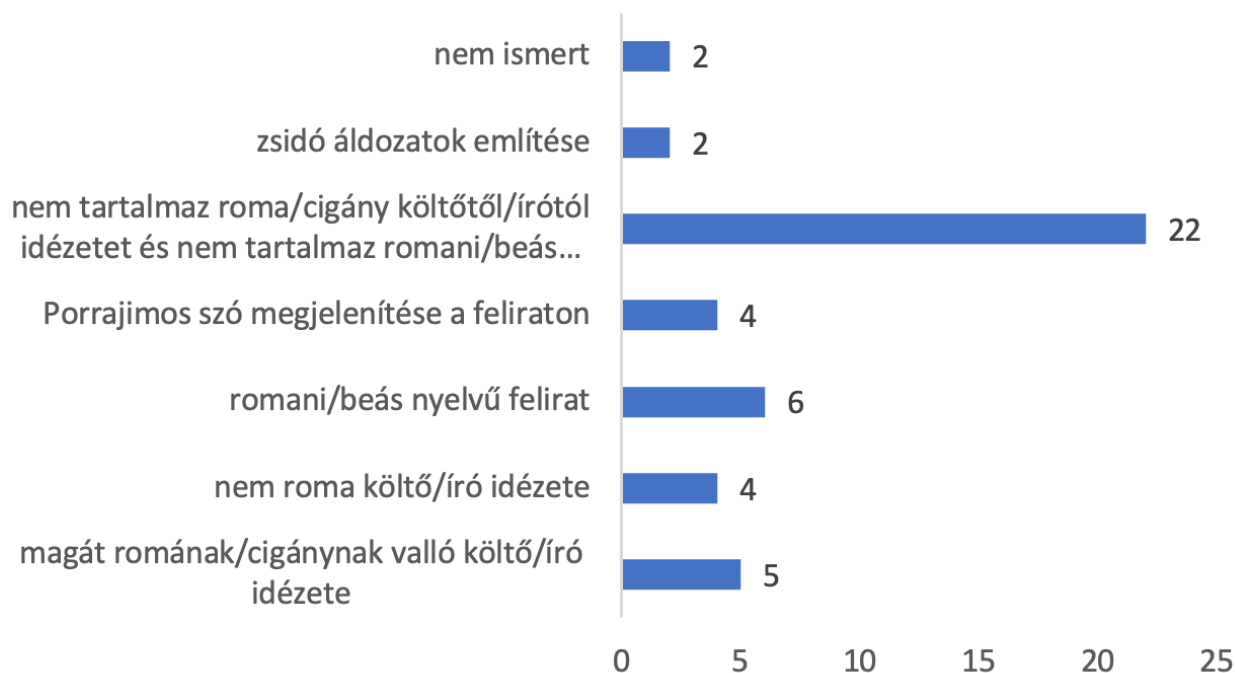
Roma holokauszt emlékmű alkotója

5. ábra: Roma holokauszt emlékmű alkotója

Az emlékműveken/emléktáblákon szereplő feliratok nyelve, és az azokon megjelenő szövegek az emlékezés/emlékeztetés fontos összetevőit jelenítik meg. Az alábbi ábrán azt látjuk, hogy a feliratok túlnyomó része kizárólag magyar nyelvű. Mindösszesen hat olyan reprezentációt találunk, ahol romani vagy beás nyelven is van felirat. Olyan emlékmű vagy emléktábla nincs, amely csak cigány nyelvű lenne. 9 esetben találunk költőktől, íróktól származó idézetet, ebből 5 esetben roma, 4 esetben nem roma a szerző, akitől idéznek. 4 esetben találjuk a lovári nyelvjárásból származó és a nemzetközi roma szervezetek által is a roma holokauszt romani nyelvű megnevezéseként elfogadott Pharrajimos kifejezést. Két emlékműnél/emléktáblánál a zsidó áldozatok együtt szerepelnek a romákkal.

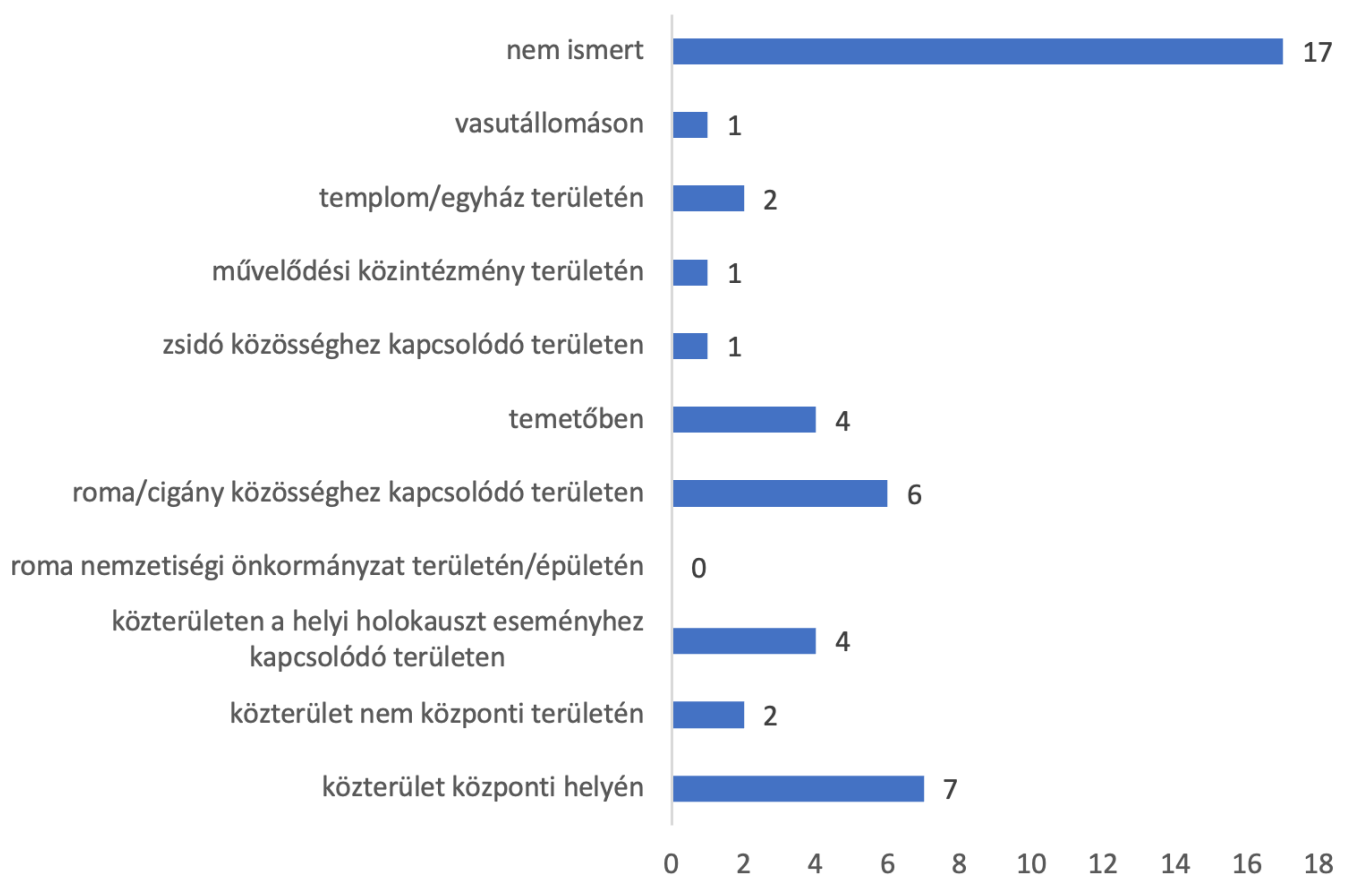
Roma holokauszt emlékmű/emléktábla feliratok

6. ábra: Roma holokauszt emlékmű/emléktábla feliratok

Az alábbi diagram segítségével vizsgáljuk meg, hogy a köztereken hol kerültek elhelyezésre a roma holokauszttal kapcsolatos reprezentációk! Miután az adatbázis úgy állt össze, hogy nem volt lehetőség az összes emlékezeti hely személyes felkeresésére, igen magas azoknak a helyeknek a száma, ahol a rendelkezésre álló információk alapján nem lehet megítélni, hogy a közterület mely részén került felállításra az emlékmű vagy az emléktábla. 7 esetben az emlékezeti hely a közterület központi részén található. Ugyancsak jellemző, hogy a helyi cigány/roma közösséghez kapcsolódó területen került felállításra, mint ahogy az is, hogy a hely összefüggésbe hozható a helyi romák holokauszt eseményeivel. Előfordulnak roma holokauszt emlékhelyek temetőben, egyházi területen, vasútállomáson, zsidó közösséghez tartozó területen is.

Roma holokauszt emlékmű/emléktábla elhelyezkedése a településen

102

7. ábra: Roma holokauszt emlékmű/emléktábla elhelyezkedése a településen

AZ EMLÉKEZÉS GYAKORLATA

Magyarországon a roma holokausztra a roma holokauszt nemzetközi emléknapján, augusztus 2-án emlékeznek. Egyedüli kivétel Zalaegerszeg, ahonnan a helyi romákat 1944. november 2-án deportálták a komáromi Csillag erődbe. 2003-ban ezen a napon avatták fel a roma holokauszt áldozatainak emléktábláját, és azóta is minden év november 2-án tartják a megemlékezéseket.

A magyarországi roma szervezetek közül először a Vas megyei Független Cigány szervezet rendezett megemlékezést, 1992-ben, Dachauban és Ravensbrückben. 1994-ben Auschwitzban, az ötvenedik évfordulón, ezt követte több száz főnyi roma csoport (több szervezet küldöttjeinek) főhajtása az áldozatok emléke előtt. 1995-től minden évben a Roma Polgári Alapítvány szervezésében Budapesten (az országház előtt, majd a Nehru parton) tartanak központi megemlékezést, közös istentiszteletet, virrasztást a Pharrajimos áldozatainak emlékére. 1997-től évente az Országos Cigány Önkormányzat (ma Roma Nemzetiségi Önkormányzat) Nagykanizsán tartja megemlékezéseit.³³

33 Bársony–Daróczi 2005: 34.

A roma holokausztra való emlékezés szélesebb körűvé tétele érdekében a roma civil mozgalmak az utóbbi években új módszereket alkalmaznak. Az Idetartozunk Roma Közösségi Hálózat informális csoport és Facebook közösség az online tér erejét használva szervez egyidejű országos megemlékezéseket; így egyes években, 120–140 település tartott ugyanabban az időpontban helyi megemlékezést a roma holokausztról. A roma közösségek közös akciói, az egyre több településen (például Kalocsán, Szalonnán, Pécsen, Nyíregyházán, Nagykanizsán, Salgótarjánban stb.) megjelenő emléktáblák és emlékművek azt jelzik, hogy a roma közösségek közös történelmet, emlékezetet, narratívát hoznak létre.³⁴

A megemlékezéseken elhangzó beszédek narratológiai elemzésére nem vállalkozhatunk, azonban néhány jellegzetesség kirajzolódik. Alapvetően két típus figyelhető meg: (1) ahol a roma holokauszt egy politikai diskurzus keretében kerül értelmezésre, és (2) amikor aktuálpolitikai felhangoktól mentes emlékezést akarnak a szervezők, mert az szerintük sérti a roma holokausztra való emlékezés méltóságát. Vidra Zsuzsa egy korábbi tanulmányában jellegzetes eltéréseket észlel az eltérő politikai táborhoz tartozók roma holokausztot megjelenítő narratíváiban.³⁵ Ezek a különbségek ma is markánsan megjelennek a politikai közbeszédben.

Az emlékező beszédek fő hívó szavai az emlékezés és emlékeztetés gondolkörére épülnek. A 2010-es évektől a romák elleni sorozatgyilkosság is részévé válik a roma politikai közgondolkodásnak. A gyilkosságsorozat óta a roma holokauszt politikai narratíváiban még inkább felerősödik a romák korszakokon átívelő kirekesztettsége és üldözése, amely kezdetektől nélkülözhetetlen eleme a roma holokauszt emlékezetpolitikájának.

Döntően meghatározza az emlékezés során elhangzó narratívákat, hogy az emlékezési gyakorlat során milyen körből kerülnek ki a felszólalók (akiknek a száma behatárolt). A roma holokauszt megemlékezéseken jól kirajzolódik azok köre, akik szót kaphatnak. Elsődlegesen a helyi roma nemzetiségi önkormányzat vagy roma civil szervezet képviselői, illetve a megyei és országos roma politikai szervezetek delegáltjai kapnak szót. Ugyanakkor szinte minden esetben beszédet mond a helyi önkormányzat egyik prominense (leggyakrabban a polgármester), megyei és országos nem roma politikusok. Ma még nem jellemző gyakorlat, hogy civilek, szakemberek kapnának szót a megemlékezéseken. Ahol volt helyben élő roma-holokauszt túlélő, ott korábban gyakori volt, hogy ő is szót kapott, hiszen a személyes sors megjelenítésének nagy ereje van egy ilyen megemlékezésen. Ugyancsak jól kirajzolódik azon szereplők köre, akik részt vesznek és koszorúznak az emlékezéseken. A sorsközösség és a szolidaritás nemes gesztusaként a zsidó közösség képviselői igen gyakran képviseltetik magukat ezeken a megemlékezéseken. Ugyancsak résztvevői ezeknek az eseményeknek más egyházi közösségek lelkészei, a település kulturális intézményeinek vezetői, munkatársai, roma és nem roma civil szervezetek képviselői.

A sajtóhíradások elemzése azt mutatja, hogy alapvetően eltér a Roma Polgárjogi Alapítvány által kialakított budapesti központi emlékezés és a nagyszámú vidéki emlékezés gyakorlata. Ami teljesen hiányzik az a közös éjszakai virrasztás rítusa. Nagyon ritkán van olyan vidéki megemlékezés, ahol előtte közös istentiszteleten jelennek meg az emlékezés résztvevői. Szuhay Péter 2005-ben írt tanulmányában mintaadónak nevezte a Nehru parton tartott ritualizált emlékezési gyakorlatot. Ma úgy tűnik, hogy a megemlékezők körének kiszélesedésével a központi ünnepség gyakorlata nem válik követendő mintává.

34 Bogdán–Fejős–Molnár–Setét 2021: 24.

35 Vidra 2005.

IRODALOMJEGYZÉK

Apor Péter 2009: Cigányok tere: kísérlet a kommunista romapolitika közép-kelet-európai összehasonlító értelmezésére, 1945–1961. *Aetas* (24.) 2. 69–86.

Bársony János 1994: A magyarországi cigány holokauszt és előzményei. *Amaro Drom* (4.) 7. 12–14.

Bársony, János – Daróczi, Ágnes 2008: *Pharrajimos: The Fate of the Roma During the Holocaust*. New York.

Bernáth Gábor (szerk.) 2000: *Porrajmos. Roma Holocaust túlélők emlékeznek*. Budapest.

Bernáth Gábor – Brassói Vivien – Orsós Julianna (szerk.) 2015: „*Ha szaladok, agyonlőnek, ha megállok, agyonvernek*”. *Az európai roma holokauszt*. Budapest.

Binder Mátyás 2008: A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet* (20.) 77. 130–160.

Binder Mátyás 2010: „Újraegyesülés”? A roma nemzeti gondolat kelet-európai történeti kontextusban. In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest – Gödöllő, 353–365. (Cigány néprajzi tanulmányok, 15).

Binder Mátyás 2016: „Roma – identitás – politika” a rendszerváltás utáni Magyarországon. In: Földes György – Antal Attila (szerk.): *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest, 249–275.

Bogdán Péter – Fejős László – Molnár István Gábor – Setét Jenő 2021: *Roma reprezentáció Magyarországon közterein*. Budapest.

Dupcsik Csaba 2021: *A Roma Holokauszt az oktatásban*. <https://hdke.hu/wp-content/uploads/2021/10/RomaHolokauszt.pdf> (utolsó letöltés: 2024. április 11).

Fings, Karola – Sparing, Frank 2001: *Szintik és romák a náci rendszer idején*. Budapest – Paris.

Harmat József 2015: *Roma holokauszt a Grábler-tónál. A Székesfehérvári és a várpalotai cigányok tömeges kivégzése Várpalotán 1945-ben*. Várpalota-Veszprém.

Harmat József 2019: Romák tömeges kivégzése a Grábler-tónál 1945-ben. In: Landauer Attila (szerk.): *A roma holokauszt Kelet-Európában. I. Magyarország és Románia*. Budapest, 81–114.

Hancock, Ian 1996: A zsidók reakciója a Porrajmos-ra. *Phralipe* (7.) 10. 16–31.

Ian Hancock 1987: *The Pariah Syndrome: An Account of Gypsy Slavery and Persecution*. Ann Arbor.

Kapralski, Slawomir 1997: Identity Building and the Holocaust: Roma Political Nationalism. *Nationalities Papers* (25.) 2. 269–283.

Kapralski, Slawomir 2013: The Aftermath of the Roma Genocide: From Implicit Memories to Commemoration. In: Weiss-Wendt, Anton (ed.): *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration*. New York, 229–251.

Karsai László 1992: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945 Út a cigány Holocausthoz*. Budapest.

Kenrick, Donald – Puxon, Grattan 2001: *Cigányok a horogkereszt alatt*. Budapest.

Kenrick, Donald – Puxon, Grattan 1972: *The Destiny of Europe's Gypsies*. New York.

Kovács Éva – Lénárt András – Szász Anna Lujza 2011: A magyar holokauszt személyes történetek digitális gyűjteményei. *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle* (23.) 4. 336–351.

Majtényi Balázs – Majtényi, György 2012: *Cigánykérdés Magyarországon 1945-től 2010-ig*. Budapest: Libri Kiadó

Pierre Nora 2007: Emlékezetdömping. *Magyar Lettre Internationale* ősz, 35– 37.

Sághy Erna 2008: Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as években. *Múltunk* 1. 273–308.

Sághy Erna 1999: Cigánypolitika Magyarországon 1945–1961. *Regio* 1. 16–34.

Szász Anna Lujza 2015: *Emancipált emlékezet. Képes történetek a magyarországi roma holokauszt emlékezetéről*. PhD értekezés, ELTE Budapest. (<https://doktori.hu/index.php?menuid=193&lang=HU&vid=20944>; utolsó letöltés 2022. december 16.)

Szász Anna Lujza 2021: Nyilas üldöztetés, államszocialista meghurcolás és polgárjogi mozgalom: egy roma aktivista a 20. században. *Mérce*, 2021. január 10. (<https://merce.hu/2021/01/10/nyilas-uldoztetes-allamszocialista-meghurcolas-es-polgarjogi-mozgalom-egy-roma-aktivista-a-20-szazadban/>; utolsó letöltés 2024. május 2).

Szita Szabolcs (szerk.) 2000: *Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1939–1945) tanintézeti feldolgozásához*. Budapest.

Szita Szabolcs 2002: *A komáromi deportálás 1944 őszén*. Budapest.

Szuhay Péter 2005: A holokauszttól a pharrajimosig. Egy szemünk előtt kialakuló rítus, mint a romák történelmének metaforája. *Élet és Irodalom* (49.) 46. november 18.

Vidra Zsuzsanna 2005: A roma holokauszt narratívái. A roma holokauszt narratívái. Történetírás, megemlékezés, politikai diskurzusok. *Regio* 2. 111–129 (internetes elérhetőség: epa.oszk.hu/00000/00036/00058/pdf/111-130.pdf; utolsó letöltés 2024. április 11).

EGY SZIMBOLIKUS POLITIKAI DISKURZUS METAMORFÓZISA

Bajcsi Ildikó: Nemzethűség és őrségváltás.

A komáromi és környékbeli zsidóság jogfosztása (1938–1944).

Múlt és Jövő – Clio Intézet – Impulzus, Budapest, 2023, 204 oldal.

Bajcsi Ildikó könyve két kérdéskört ötvöz regionális perspektívában. Komárom esetében, a második világháború részeként, egyfelől a csehszlovák–magyar impériumváltást mutatja be, annak minden törvényi/jogi vonzatával együtt; másfelől pedig azokat a magyar sajtódiskurzusokat, melyek által a zsidótörvényeket és a „zsidóságot” tematizáló antiszemita propaganda megjelenik. A beküldött tudósítások alapján a magyarországi zsidó sajtó visszatérő momentum, hogy a különböző határon túli területek visszacsatolása első pillanatainak eufóriáját a zsidótörvények érvényesülése, a helyi zsidóság nemzethez tartozásának megkérdőjelezése, a hűtlenség vádja követte. Ez utóbbi a legtöbb esetben terjedelmes történeti alapú apologetikus cikksorozatot indított el. A kötet arra az oral history közlésekben fennmaradó tényre mutat rá, hogy a visszacsatolások során általában törést tapasztaltak a helyiek – zsidók és nem zsidók – aközött a kép között, ami Magyarországról élt bennük, s ami a tényleges impériumváltás realitása lett.

A szerző két szempontot követ végig. Felmutatja a zsidóság társadalmi helyzetének törvényi hátterében beállt változásokat és az államok közötti különbségeket. Így láthatjuk a csehszlovák helyzetet, és vele szemben a Magyar Állam és a tisói Szlovákia rendelkezései közötti eltéréseket. Ismerteti azt az első világháború utáni etnikai áthangolódást, ami általában jellemzi a térség új államalakulatait, és amelynek részeként lehet értelmezni az utódállamokhoz került területeken a zsidóság etnikai fogalmi keretben történő kezelésére irányuló hatalmi törekvést. Ez a besorolás eszközévé vált egy későbbi faji besorolásnak, ami a diszkriminatív törvénykezésen túl, a helyi zsidóság nemzethez tartozását elvitató antiszemita közbeszédhez is elvezetett. Ahogyan a zsidóság nemzethez tartozásának szimbolikus kérdése a 19. század második felében gazdasági integrációs kérdést is jelentett, úgy a „nemzethűség” elvitatásának gazdasági vonatkozású antiszemita megfontolásai voltak. A kötet helyi „őrségváltásra” vonatkozó fejezetei erre mutatnak rá. Az iparrevízió ügyét maga a fővárosi zsidó sajtó is számos cikkben taglalta. Az iparrevízió által létrehozott társadalmi/egzisztenciális problémákat a zsidó sajtó a területi revíziós propaganda retorikájának az iparrevízió revideálására buzdító érvrendszerre alakította át, amelynek szintén része volt a nemzeti elköteleződést bizonyító apologetika. A szerző foglalkozik az impériumváltást követő magyar közhangulat áthangolódásával, a helyi magyar közösségi vezetők szerepével ebben a folyamatban, a harmadik zsidótörvény helyi végrehajtásával, a negyedik zsidótörvény során keletkezett helyi és központi érdekellentétekkel, a német megszállást követő gettósítással és deportálással, majd az elhurcoltak vagyona iránti helyi igényekkel.

A kötet érdeme a lokális alulnézeti perspektíva érvényesítése. A szerző 1938–1941 között a Komáromi Járás főszolgabírói, továbbá Komárom Vármegye főispáni és alispáni bizalmas irataiban a zsidótörvények érvényre juttatásának dinamikáját, és a helyi nézőpontok változását kereste. Komárom törvényhatósági jogú város fondjaiból az iparengedélyek, az üzletek lefoglalásával kapcsolatos esetek által, valamint a gettó megszervezésének elemzésével a kötet a helyi érdekekbe nyújt betekintést. A *Komáromi Lapok* és *Új Komárom Megyei Hírlap* vizsgálatával a szerző a sajtódiskurzusokban a visszacsatolás kezdetén megfogalmazódó „hűtlenség” toposzát követi végig, amely alapjává vált az antiszemita retorikának, és budapesti viszonylatban is sajtóviták részét képezte.

A kötet legnagyobb érdeme, hogy az impériumváltást követő helyi „áthangolódás” szakaszába vezeti be az olvasót, miközben a komáromi zsidóság tragédiáját mutatja be.

Glässer Norbert

Levelek a Kner család életéből 1938–1949.

(Tények és tanúk)

Magvető, Budapest, 2023. 725 oldal.

2023 májusában jártam Gyomaendrődön az OR-ZSÉ-s diákjaimmal, Békés megye zsidó örökségét felfedező tanulmányúton. Ekkor látogattunk el az ország egyetlen nyomdászati múzeumába, a Kner Nyomdaipari Múzeumba. A Kner Imre egykori lakóházában berendezett kiállításon valamennyien elképedve hallgattuk vezetőnket a nyomda modern gépeiről, a Knerek világhírű tipográfiai ismereteiről, és csodáltuk meg a gyönyörű művészi igényességgel kiállított könyveket, melyektől méltán váltak nem csak országos, hanem nemzetközileg elismert műhellyé. A nyomdászati kiállítás után vezetőnk az épületegyüttes hátsó traktátusába, Kner Endre egykori lakhelyére vezetett, ahol egy nemrégiben megnyílt tárlatot ajánlott figyelmünkbe, melynek címe: „A Kner család holokausztja”. A vakolattól lecsupaszított falakon és a kiállítási terekben szembesülhettünk a család, az alapító Kner Izidor gyermekeinek tragikus történetével a holokauszt alatt, valamint ismerhettük meg a holokausztból szerencsésen kimaradt Kner Albert amerikai munkásságát, sikeres életpályáját. Ez a kiállítási tér a falak nyersségével éles kontrasztban állt a nyomdamúzeum gazdagon berendezett népies barokkos házában bemutatott tárgyakkal, bútorokkal, könyvekkel. A kontraszt önmagáért beszélt; az élmény valamennyiünkbe beleégett. Mi is történhetett a Kner családdal, akik nemcsak világszínvonalú nyomdászati tevékenységükkel tűntek ki, hanem emellett több száz embernek adtak munkát vállalkozásukban, valamint könyvművészetükkel kultúrát, értéket teremtettek az alföldi településen? Erre a kérdésre a fenti kötetben található mintegy 120 levél elolvasásakor kaphatjuk meg a választ.

Amikor az olvasó először pillant rá a közel 700 oldalas családi leveleket tartalmazó kötetre, akkor arra gondol, hogy ez valószínűleg a Kner-kutatók számára készült, akik képesek végigraggni és kicsemegézni a családról szóló és még nem ismert részleteket, ám a laikus közönség inkább valami színes életrajzot választana. Bevallom, jómagam is hasonló nehezteléssel közelítettem a könyvhöz, míg fel nem ütöttem az első levelet, melyet Kner Imre írt fiának, Mihálynak, 1938-ban. Ebben a levélben *in medias res* a magyarországi zsidóság legnagyobb sorskérdésének közepette találjuk magunkat. A fiú pesti gimnazistaként az apjának panaszkodik az iskolában megjelenő antiszemitizmus miatt. Az apja, nagy patrióta, higgadtságra, alázatra, a támadások kellő önérzettel való elviselésére inti fiát, és ezt írja: „Az ilyen ember nem keresi a vitát és a veszekedést, s nem a szavaival, hanem a tetteivel igyekszik legyőzni az ellenfeleit – anélkül, hogy tetteivel hivalkodnék.” (9). Az események utólagos ismeretében az olvasót szomorúan ragadja magával ez a felütés, és ettől kezdve nem tudja letenni a könyvet, hiszen tudja, hogy a tettek ez után semmit nem számítottak. Ez a becsületességben és tisztességben való hit, mely az egész családot a végsőkig jellemezte és összetartotta, sajnos semmilyen módon nem tette őket alkalmassá az „ellenfél legyőzésében”.

A kötet két jól körülhatárolható részből áll: az 1938–1942, majd az 1945–1949 között írott levelekből. A szerkesztő, Erdész Ádám, által kiválogatott levelek a magyarországi holokauszt idejét fogják át, az első zsidótörvények megjelenésétől az üldöztetésen át a felszabadulásig, majd annak első néhány évéig. A levelek rendkívüli sorsfordító korszakban és események közepette keletkeztek, valamennyiüket áthatja a kor felfokozott drámaisága, mely élethű kifejezést nyer a levélírók soraiban. A könyv ettől válik az olvasó számára letehetetlenné.

Egy mai fiatal olvasóban talán felmerülhet a kérdés, hogy kik is írták ezt a sok terjedelmes levelet, és vajon miről tudtak ilyen hosszasan értekezni. Közhely, de mára ez a műfaj kihalt. Családtagjainkkal, éljenek a világ másik felén, online beszélgetésekkel tartjuk a kapcsolatot, írásban maximum rövid üzeneteket tudunk megfogalmazni. A leveleket nagy részben a Kner család tagjai, a nyomdaalapító, valamint a már 1932-ben elhunyt Izidor gyermekei – Imre, Endre, Ilona, Erzsébet, Albert – írják egymásnak, valamint az ő gyerekeik (Zsuzsa, Mihály, Gyuri) és néhány barátjuk. A levelezés túlnyomó többségének alapját az 1940-ben Amerikába, még a vészidőszak előtt kivándorolt Albert és a család tagjai közötti kapcsolattartás teremti meg.

Az első korszak levelei kezdetben a pesti és a gyomai rokonság és barátok között íródtak. Ekkor még viszonylag békésen folyt az élet a családban, működött a nyomda, a könyvkötészet, melyben Izidor valamennyi gyereke, később pedig a leszármazottaik is részt vettek. A második bécsi döntés után, a Romániától visszanyert területek miatt, és a régi vevőkör bővülésével az üzlet fellendült. A levegőben azonban már érezni lehetett a bizonytalanságot, hiszen a zsidótörvények megjelenésével a jövő egyre kiszámíthatatlanabb és kilátástalanabb lett. Így Albert, feleségének amerikai származása révén, jobbnak látta családjával Amerikába távozni, és ott próbálni szerencsét. Albert első leveleiben az útra való készülődés aggályai jelennek meg, szorongása a nagy döntés és a családtagjaitól való eltávolodás miatt. Amerikába megérkezve a levelekből a két földrészten élő testvérek és családjaik életét ismerhetjük meg: az Új Világban való letelepedés nehézségeit, az állástalálást, a sikeres alkalmazkodást, valamint az itthon maradtak mindennapjait.

A második korszakban írott leveleket egy 3 éves űr előzi meg. Itt hatalmas a drámai csend, a kommunikáció ideiglenes szüneteltetése, melynek oka az, hogy miután hazánk hadat üzent Amerikának, és belépett a háborúba, megszűnik a postai szolgáltatás Magyarország és az Egyesült Államok között. Az első levél keltezése: 1945. augusztus 14. Kner Erzsébet, majd a többi életben maradt testvér, ekkor számol be a családot ért veszteségekről, tragédiákról testvérüknek, Albertnek. Az események után, több szemszögből, különböző elbeszélésekből ismerjük meg, és éljük át a vészidőszak borzalmait. A család egyik fele Auschwitzban, mások munkaszolgálatban pusztultak el, tűntek el, a többiek Pesten rejtőzködtek, és tapasztalták meg a szörnyűségeket a nyilas uralom alatt, az ostrom idején. A könyv drámai csúcspontja a munkaszolgálatból és pesti bujkálásokból Gyomára hazatért Mihály búcsúlevele, melyet öngyilkossága előtt írt édesapja régi barátjának, Rácz Lajosnak (301). A fiú itt szembesül a szülei hiányával, és méri fel azt, hogy egy ilyen országban, ilyen világban nem tudja elképzelni az életét. A 45 után írott levelekből az újrakezdés nehézségeit, a romok eltakarítását, az átélt traumából való lassú felépülést és a mindennapi megélhetési nyomort ismerhetjük meg a felszabadulás után. Mindközben megpróbáljuk megérteni Albert és családja lelkiismereti válságát, tehetetlenségüket

és a veszteségek egyedüli és távoli feldolgozásának lehetetlenségét is. A könyv Erzsébet sikeres amerikai bevándorlásával ér véget.

A Kner család leveleit olvasva egy rendkívüli család életét ismerjük meg bensőséges, írott közléseikből, miközben soraikban a magyarországi vidéki és budapesti zsidóság tragédiáját élhetjük át. A Kner család, mint az a levelek intenzitásából és azok érzelmi hőfokából is kitűnik, egy példamutatóan összetartó közösség volt, akik a legnehezebb időkben is egymást segítették, amikor kellett egymás életét mentették önzetlenül.

A kötet, Erdész Ádám jóvoltából, kimerítő és alapos jegyzetapparátussal került kiadásra, mely nagyban segíti az eligazodást a levelekben megjelenő történelmi, kulturális, és egyéb utalások között. E könyvet ajánlom mindazoknak, akik szeretnék jobban megismerni a Kner család életét, és azoknak is, akik szeretnének rendkívül szép magyar nyelven megfogalmazott, mások felé maximális figyelemmel forduló, végtelen türelemmel és szeretettel megírt írásokat olvasgatni, amelyeket manapság még nyomokban is csak elvétve találhatunk.

Goldmann Márta

SZEKÉR NÓRA (SZERKESZTETTE, A BEVEZETŐ TANULMÁNYT ÉS A JEGYZETEKET ÍRTA):

Jakab Attila: Szekér Nóra (szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta): Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója, 1940. február 25. – 1946. március 9. ÁBTL, Budapest – Kronosz, Pécs, 2021. Hurbán, 2.évf. 1. sz., 2024. 112-115. DOI: <https://doi.org/10.66478/Hurban.2024.1.112-115>

Miniszter a frontvonalban.

Zsindely Ferenc naplója. 1941. február 25 – 1946. március 9.
ÁBTL – Kronosz, Budapest – Pécs, 2021.

Zsindely Ferenc (1891–1963), a Kállay-kormány kereskedelmi és közlekedésügyi minisztere (1943. március 29 – 1944. március 22) neve ma már nem igazán forog a köztudatban; életrajz (még) nem készült róla. Életét gyakorlatilag az államigazgatásban töltötte (főispáni titkár, pénzügyminiszteri titkár, államtitkár), de ugyanakkor szépírói tevékenységet is folytatott Komáromi Ferenc álnéven.¹ Felesége, a korabeli női szerepkörbe nehezen beilleszthető Zsindelyné Tüdös Klára (1895–1980), akivel 1938-ban kötött házasságot, szintén sokrétű életművet hagyott maga után, és a nyilas korszakban tevékenyen kivette a részét a zsidómentésben.

Miért is írt naplót Zsindely Ferenc? Szekér Nóra szerkesztő az „Előszóban”, ahol részletesebb életrajzot is közöl, így fogalmaz: „Zsindely Ferencet – saját megfogalmazása szerint – valamiféle konok akarat hajtotta, hogy élete legtevékenyebb időszakában (...) napról napra lejegyezze a vele történeteket. Miután a legfelsőbb politikai körökben mozgott és már csak a hivatalánál fogva is miniszterelnökök bizalmasa volt, kevesek által látott színtérben zajló eseményeket, kulisszatitkokat örökített így az utókorra. Hogy mi motiválta, arra ő maga ad magyarázatot: megérteni 'a furcsa, keserves idő'-ket. A mindennapok sűrű forgatagában a naplórásra kiszakított idő nemcsak az aznapi események számbavételét jelentette a számára, hanem a korszak léthelyzetének folyamatos értelmezését, szembenézést a félelmekkel, haragokkal, reményekkel, napról napra mérlegre téve politikai és világnézeti meggyőződését és személyes felelősségét.” (5)

Kétségtelen, hogy a naplók, visszaemlékezések mindig nagyon személyesek/szubjektívek, az írótól elvonatkoztatathatatlan nézőpontot jelenítenek meg a leírt korról. Ugyanakkor óhatatlanul megjelennek benne az érzelmek, amelyet pozitívumként (is) lehet értékelni. Mindezek ellenére érdemes fontos történeti forrásként tekinteni rájuk, mert a korabeli dokumentumokkal, történeti forrásokkal, sajtóban megjelent cikkekkel és tudósításokkal, illetve más, korabeli visszaemlékezők írásaival összevetve hozzásegítenek egy korszak történéseinek a sokrétű, több szempontot és megközelítést figyelembe vevő megértéséhez. Hiszen nem csupán a személy, hanem a kor is feltárulkozik, valamint az, ahogyan egy adott gazdasági, társadalmi, kulturális, politikai stb. életközegben elhelyezkedő személy a saját korát, annak történéseit és kortársait látja.

Szekér Nóra pontosan érzékeli, hogy Zsindely naplója nem áll az utólagos, háború utáni „magyarázkodási kényszer hatása alatt”. A naplóíró bejegyzései arról tanúskodnak, hogy mondhatni naponta én-időt szakított arra, hogy – vélelmezhetően az egyedülletben – átgondoltan leírja a történéseket, a benyomásait, az érzéseit, a gondolatait. Valamiért mindezt fontosnak tartotta. Ennek köszönhetően „képet ad arról, hogy a korszak a saját belső törvényszerűségei szerint hogyan mérlegelte a vele történeteket, hol látta a hibáit, a felelősségét, hogyan ítélte meg a saját perspektíváit, az egyre szűkülő ellenséges gyűrű közepén a mozgásterét és hogyan élte át a háború mindennapjait. Ez őszintébb lenyomatát adja a Horthy-korszak énképének, mint sok utólagos értelmezés, és ahhoz is segítséget nyújt, hogy a mából nézve ellentmondásosnak ható jelenségek értelmezhetőbbé váljanak, azzal együtt, hogy ez a beszédmód a mai érzékenység számára sokszor idegenül, olykor akár bántóan is hangzik. Érdekes ebből a szempontból Zsindely

1 Komáromi Ferenc 1901: *A hét cinke. Igaz mese hét részben.* Budapest.

viszonya a zsidókérdéshez. Mint Bárdossy miniszterelnökségi titkára segít tető alá hozni az ún. harmadik zsidótörvényt,² és magától értetődő természetességgel ünnepli annak elfogadását. Megnyilatkozásaiból nemegyszer érzékelhető a zsidósággal szembeni diszkriminatív hozzáállás, a német megszállás után hozott zsidóellenes intézkedések azonban felháborítják, a deportálás mélyen megrázza, felesége zsidómentésben való szerepvállalását pedig teljes mellszélességgel támogatja.” (10). Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az Istenhegyi úti villájukat a Vöröskereszt védelme alá helyezték, és mintegy 72 személynek – köztük üldözött zsidóknak, erdélyi menekülteknek, bujkáló kommunistáknak (Apró Antalné és gyermekei) – nyújtottak menedéket.

Zsindely Ferenc naplója Teleki Pál miniszterelnök (1939. február 16 – 1941. április 3) életének utolsó heteivel kezdődik. Az első bejegyzés 1941. február 25-én keletkezett. Teleki öngyilkossága kapcsán megjegyzi, hogy ez „egyrészt mementó a nemzetnek, másrészt önkéntes áldozat az Istennek” (52). Április 8-án írja: „Anglia megszakította velünk a diplomáciai kapcsolatot, mert Magyarország német hadműveletek támaszpontja lett. (...) Olyan háború kockázata szakad ránk, amelynek sorsára alig van befolyásunk. És oda vagyunk láncolva a német harci szekérhez.” (57).

Június 22-én Németország megtámadta a Szovjetuniót. Zsindely naplóbejegyzése: „Tavaly a finn-orosz háborúban Németország rokonszenve Oroszország mellett volt, most a finnekkel együtt harcol Oroszország ellen. Tavaly az orosz–román konfliktus idején parancsot adott Romániának, hogy adja le Besszarábiát, – furcsa világ! (100–101). 1942. január 1: „Nem vagyok én templomba járó ember. Ma sem mentem el” (174). Ennek kapcsán joggal merül fel a kérdés, hogy vajon mit is jelenthetett a kereszténység azoknak, akik nemzeti-keresztény politikai kurzusban gondolkodtak? 1942. május 12: „A zsidókérdésben nem bírom kiismerni ezt a Kállayt. Néha radikálisabb a nyilasoknál is, néha meg mentené őket. De ugyanazon minisztertanácsban is hol így, hol úgy beszél. Nem bírok rájönni arra a titkos lelki fonálra, amely állásfoglalásában vezeti.” (193). 1942. július 3: „A zsidóbirtok javaslatot tárgyalta a Felsőház bizottsága. (...) ilyen simán még nem ment át antiszemita javaslat, mint ez a mostani, a legradikálisabb.” (217). 1943. január 18: „Amitől féltünk, bekövetkezett: az orosz harctéren katasztrofális vereséget szenvedtünk.” (316). 1943. március 2: „Ha ebben a Kállayban nincs cigányvér, akkor senkiben sincsen! Így alkudozni csak cigánykupecsek tudnak.” (343). 1943. július 13: „Kállay a szicíliai híreken megint összecsuklott, mint eddig mindig minden nehezebb helyzetben.” (399). 1943. augusztus 26: „Borzasztó egy banda ez a képviselői! (...) Hiúak, nagyhangúak, nagyképűek, műveltségük felületes, becsületük formáság: lármás, szemtelen és gyáva, izgága és üres társaság. Aki nem ilyen közöttük, az nem is igazi képviselő, csak férfi létére tévedésből megválasztották képviselővé. (...) És izgulnak mindig és mindenben, fölényesen legyintgetnek, megfellebbezhetetlen ítéleteket potyogtatnak, s a világon mindenhez ők értenek a legjobban. Mert egy csomó beborozott parasztból egyszer több szavazott véletlenül rá, mint az ellenjelöltjére. Más fundamentuma nincs.” (418). 1943. december 1: Bárdossyékna

2 Ezt volt a tulajdonképpeni értelemben vett fajvédelmi törvény: 1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről (<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=94100015.TV&targetdate=&printTitle=1941.+%C3%A9vi+XV.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev;utolsóletöltés:2024.április24>). Indoklását lásd: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94100015.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D51> (utolsó letöltés: 2024. április 24).

voltunk ma vacsorázni. A miniszterelnök biztosan felhúzná az orrát, ha megtudná, – de fene bánja. Államtikára voltam Bárdossynak, csak eljárhatok hozzá!” (448–449). 1944. január 3: „...a németek teljes bizalmatlansággal nézik a Kállay-kormányt” (460).

Amikor 1944. március 19-én a náci Németország csapatai megszállták Magyarországot, Zsindely Ferenc még aznap este több oldalon keresztül leírta „ennek a keserves vasárnapnak a történetét” (492). Másnap már búcsúzott a kereskedelmi minisztériumtól. Álláspontja szerint Kállay „rövidlátó svihákságának igen nagy a része abban, hogy idáig kerültünk. És a Kormányzó Úr makacsságának is, amellyel csak azért is tartotta ezt a szélkakast.” (503). 1944. március 28: „Nem mozdulok ki napszámra itthonról, s nagy gyönyörűséggel írogatok. Mi történik a világban, mi sem? És mintha csak valósággal meghaltam volna azok számára, akik röviddel ezelőtt még miniszterársaim voltak, de velem ellentétben még ma is az élen vannak.” (510).

Miközben Magyarországon egymást érik a zsidóellenes rendelkezések, majd javában zajlik a gettósítás és a deportálás – amiről a korabeli sajtóban napi szinten jelennek meg tudósítások – Zsindely Ferenc naplóbejegyzéseiből alig tudunk meg valamit. A naplóíró ugyanis elsősorban a légiriadókról és a bombázásokról tájékoztat. 1944. június 11-én, egy kellemes bajai családi kirándulás kapcsán, írja: „Tata környékét német SS-csapatok szállták meg (...) a zsidókérdés megoldásának célzatával. Tény az, hogy ezidő szerint nincs már zsidó tatán, csak olyanok, akik zsidó munkaszázadokban dolgoznak. A többieket előbb egy gettónak kinevezett majorba gyűjtötték, majd másnap hetvenesével, mások szerint nyolcvanasával vagonokba préselték, s elszállították őket valahova. A főbíró csak azt tudja, hogy a csendőreinek Komáromig kellett a vonatot kísérniük. A 12 évesnél fiatalabb gyermekeket elvették a szüleiktől, és rettenetes jajveszékkelés közben külön vagonba rakták. Az alja nép persze kigyúlt az állomásra az ingyen cirkusznak örülni!” (542–543). A bejegyzésből az tűnik ki, hogy mindehhez a magyar hatóságoknak alig volt közük!

1944. augusztus 24: „Reggel megtelefonálta Cseley Rudi, hogy a románok átálltak az ellenséghez, semmisnek nyilvánították a bécsi döntést, és szembe fordultak a németekkel. Azt mondta, hogy a Tiszavonalat fogjuk tartani.” (561). Nem sikerült. Ezért 1944. október elején – előrelátóan – Zsindelyék önerőből gyermekotthont alakítottak ki a villájukban, amelyet így a svéd Vöröskereszt oltalma alá helyeztek.

1944. október 16-án Zsindely Ferenc Dömösön vadászott. Itt értesült arról, hogy Szálasi „alkotmányszerűen” átvette a hatalmat, vagyis Horthy „kinevezte miniszterelnöknek, s megbízta a kormányzói teendők ellátásával is” (598). A vadászatból szerencsésen hazaértek. A naplóban továbbra is a légiriadók és a bombatámadások, illetve az egyre közeledő frontvonal állnak a középpontban.

1944. november 14: „A zsidókat megint hajtják Németország felé. Esik a havas eső, gyalázatos idő járja, a zsidók száználmas karavánjai pedig cammognak az országúton: férfiak, nők, gyerekek vegyesen, viszik a batyut és halálra váltan, rémülten mennek.” (619). A bejegyzések a hétköznapi életet írják le, amelyben fontos szerepet játszik az élelem beszerzése, valamint az áhítat.

1944. december 18: „A nyilasok rémuralmáról, az ún. nemzetvédelmi bíróság ítélezéseiről, s a naponkénti kivégzések tömegéről rémhírek özönét hallottam. A letartóztatottokról való bánásmódról is. Nem győzök hálát adni Istennek, hogy eddig még nem tartóztattak le.” (536). A pesti gettóról semmiféle tudósítás!

1944. december 27: „A svéd Vöröskereszt magyar-orosz nyelvű védelmi feliratát kiragasztottuk az ajtókra. Lesz-e az oroszokra hatása?” (647). Épp időben. A következő napokban ugyanis már ott is voltak az oroszok. 1945 januártól a hétköznapiak már az orosz jelenlét jegyében teltek, amiről Zsindely Ferenc részletesen beszámolt. Másról nem nagyon; így a pesti oldal elestéről sem. Viszont hosszasan leírta az 1945. február 12-i kitörés eseményeit, amelyeknek szemtanúja volt (714–722).

1945 tavaszától a bejegyzések ritkulnak és rövidülnek. 1945. március 19: „*Ma egy éve még miniszter voltam. Szinte hihetetlen, hogy egy év alatt pergett le, ami lepergett.*” (734). Ebben az egy évben nem sok figyelmet szentelt mindannak, ami a magyar zsidókkal történt!

1945. július 22: „*Kezdenek felkeresni a hajdani barátaim. Tele vannak aggodalommal saját egyéni sorsocskájuk miatt, s a legvadabb jobboldaliak és antiszemiták is azt magyarázzák nekem, hogy ők voltaképpen baloldaliak és zsidóbarátok voltak. Nemcsak pirulok sokszor, de émelygek is.*” (750). Azt viszont igyekszik kidomborítani, hogy a felelősségre vonás szorgalmazásában „*az oroszországi emigráns zsidók játsszák... a lehangosabb és legvisszataszítóbb szerepet*” (751). 1945. augusztus 7-én megállapítja, hogy „*társadalmunk csupa mocsok, züllés, utálat*” (754).

1946. március 9-én Zsindely Ferenc ezzel zárta a naplóját: „*Ezek az új urak... nem bírják el a könnyűt. Belebuknak.*” (763). Tévedett!

Reményei ellenére a világháborút követően berendezkedő „új világ” Zsindely Ferencre már nem tartott igényt. Villájukat nem tudták fenntartani. Bereczky Albert református püspöknek köszönhetően nem kitelepítették őket, hanem szabad elköltözést biztosítottak számukra.

Balatonlellére kerültek, ahol – biztos jövedelem hiányában – adományokból tartották fenn magukat. Férje halála után Zsindelyné Tüdős Klárát Apró Antalné segítette egy lakótelepi lakáshoz Budapesten, ahol haláláig élt.

Maga a napló – négy bőrkötéses határidőnapló – 1964-ben, viszontagságos úton került a Sárospataki Református Kollégium kéziratárába, ahol mondhatni szinte feledésbe merült. Örvendetes, hogy végül kiadásra került, mégpedig nagyon gazdagon lábjegyzetelt formában. Ez a napló kétséget kizáróan nagyon fontos kordokumentum, még akkor is, ha helyel-közzel az eredeti szöveg olvashatatlanná vált. Csak sajnálkozni tudunk azon, hogy vélelmezhetően maga Zsindely Ferenc az 1941. augusztus 7. és 14., valamint az 1942. február 1. és május 4. közötti bejegyzéseit valamikor kivágta a naplóból, de kétségtelenül nyomos oka lehetett rá. Szerencsére magát a naplót nem semmisítette meg! Fontos forrást hagyott az utókorra és a magyar történettudományra!

LUCY ADLINGTON:

Divatszalon Auschwitzban.

A haláltábor varrónőinek igaz története.

(Ford. Kenyeres Anna) HVG Könyvek, Budapest, 2022. 336 oldal.

Lucy Adlington társadalomtörténész, a York-i Egyetemen szerezte mesterdiplomáját középkortudományból. Divattörténészként főként a két világháború alatti öltözködésről jelentek meg munkái,¹ emellett ő az egyik létrehozója a *History Wardrobe* („Történelmi Ruhatár”) elnevezésű kezdeményezésnek,² amely az Egyesült Királyságban tart történelmi divatbemutatókat és kiállításokat. Öltözködéstörténettel foglalkozó munkái mellett történelmi regényeket ír.

A *Divatszalon Auschwitzban* című munkájának célja, hogy bemutassa az auschwitzi főtáborban 1943-ban létrehozott szabóműhely történetét, amelyben 15 női fogoly dolgozott. A szalont vezető Fuchs Mártát egy korábbi könyvében is említi,³ és egy ifjúsági regénye ebben a szabóműhelyben játszódott.⁴ A szerző a kötet előszavában leszögezi, hogy ebben az esetben nem regényt írt, minden párbeszédet és jelenetet a túlélők beszámolóit, dokumentumok, tárgyi bizonyítékok, visszaemlékezések támasztanak alá. Ezzel az állításával nem értek teljesen egyet, a könyv a dokumentumregény műfajába sorolható. A hiteles beszámolókat a legtöbb esetben nem hagyja meg a maga nyersségében, hanem az írói szubjektivitást felhasználva jeleneteket és párbeszédet rekonstruál, amellyel már a fikció határát súrolja.⁵ Ugyanakkor nem teljesül teljes mértékben a visszakereshetőség tudományos műveknél fontos elvárása sem, sokszor hiányosak vagy elmaradnak a hivatkozások.

116

Az előszó Bracha Kohúttal, a szalon utolsó élő dolgozójával való első találkozásával indul, aki a könyv írásakor 98 éves. Ezt követően a kötet 11 fejezetében követhetjük végig azoknak a nőknek a történetét, akik a szabóműhelyben dolgoztak. A szerző a varrónők közül 4 nő történetét emelte ki, akik közül hármat Szlovákiából, egyet Németországból deportáltak Auschwitzba. Így a munka a német és a (cseh)szlovák holokauszt releváns eseményeiről szintén tájékoztatást ad. A háború alatt történtek mellett betekintést kaphatunk a négy nő háború előtti és utáni életébe, de a könyv nagy részét az Auschwitzban történtek adják. Részletes leírást olvashatunk a lágerbeli lét mindennapjairól: kiemelve, hogy mi történt az elkobzott ruhákkal, a leborotvált hajakkal, hogy mibe öltöztették a táborok foglyait. A táborbeli leírásoknál nemcsak a szalonhoz kapcsolódó nők élményeit, hanem más túlélők tanúságtételeit is felhasználta. A varróműhely Hedvig Höss, a táborparancsnok felesége alapította, így a könyvben Hedvig Höss és férjének a történetét ugyancsak végig követhetjük, a megismerkedésüktől kezdve, az auschwitzi villabeli életükön át, egészen a háború utáni sorsukig.

A kötetben a korszak öltözködés- és divattörténetébe is betekintést nyerhetünk. A szerző leírást ad a korabeli textilekről, ezek kereskedelméről, a varrásról és az európai divatvilág működéséről. Többször hangsúlyozta, hogy a nácik tisztában voltak az öltözködés erejével a társadalmi identitás formálásában és a hatalom hangsúlyozásában.

1 Adlington, Lucy 2013: *Great War Fashion. Tales from the History Wardrobe*. Gloucestershire.; Idem. 2019: *Women's Lives and Clothes in WW2. Ready for Action*. Havertown.

2 Hivatalos oldala: <https://www.historywardrobe.com/index.html> (utolsó letöltés: 2024.02.08).

3 Turner, Nan 2021: *Women's Lives and Clothes in WW2. Ready for Action*. Lucy Adlington, Yorkshire, UK: Pen and Sword History, 2019. *Dress. The Journal of the Costume Society of America* (47.) 2. 225–227.

4 Adlington, Lucy 2017: *The Red Ribbon*. London.; Magyar fordítás: Idem. 2020: *A piros szalag*. Budapest.

5 „Tényirodalom” szócikk. In: *Világirodalmi lexikon*. 15. kötet. Budapest, 1993. 315–316.

A német ruhaipar ellenállt a francia irányzatoknak. 1933-ban Joseph Goebbels vezetésével megalakult a Német Divatintézet (Deutsches Modeamt), és még ugyanebben az évben létrejött a Német-árja Ruhaipari Gyártók Munkaközössége (ADEFA) is. Azon túl, hogy befolyásolni akarták a német nők öltözködését, ezen intézmények célja, hogy eltüntessék a zsidókat a divatszakmából. Érezni az író divattörténeti háttérét, ezek a könyv legjobban megírt részei. Végigvezeti az olvasót a propagandától, a bojkottokon és az árjásítás folyamatán át egészen a koncentrációs táborbeli kényszermunkáig.⁶

A könyv sok érdekes információja a végjegyzetbe került, amit a legtöbb olvasó nem biztos, hogy elolvas. „Nincs ismert sírhelye, emléket csak a majdaneki megsemmisítő tábor komor emlékműve őrzi.” (73): olvasható Berkovič Bracha bátyjának a sorsáról a főszövegben, miközben a végjegyzetből napra pontosan megtudhatjuk, hogy Emilt mikor gyilkolták meg a haláltábor gázkamrájában. Megítélésem szerint ezt és további releváns, részletesebb leírásokat nem kellett volna ide számúzni. Ezen kívül zavaróak a kötetben az időbeli-térbeli és az emberek története közötti ugrálások.

Fontosnak tartom kitérni a könyv stílusára is. Az Auschwitzba vagy bármelyik koncentrációs táborba került emberek olyan kimondhatatlan szenvedéseket éltek át, amelyeket maguk a túlélők vagy a témához nyúló szépírók is nehezen tudnak az olvasó számára átadni. A tények, a körülmények ismertetése magukért beszélnek, mégis a szerző a tényszerű leírások mellett sokszor dolgozik túlzó, hatásvadász megfogalmazásokkal, amikor a főbb szereplők érzéseiről és gondolatairól ír.

117

Összességében, az auschwitz-i varroda és az ott dolgozók korábban elfeledett története megérdemli, hogy ne merüljön feledésbe. A dokumentumregény, erős pontjai ellenére, a többnyire hatásvadász és pongyola megfogalmazásai miatt mégis inkább egy méltatlan próbálkozás a sorsuk megörökítésére.

Nagy Adél

6 Többek között a C&A és a Spiesshofer&Braun (ma Triumph) rabszolgamunkával gyártott ruhákat, a C&A 1944-es bevételének a negyede a lódzi gettóban előállított ruhák eladásából származott.

Szalai Pál. Politikai életrajz.

(Wallenberg füzetek, 12)

Raoul Wallenberg Egyesület, Budapest, 2022. 244 oldal.

Szalai Pál (1915–1994) egy párját ritkító nyilas. Személyét és tevékenységét illetően nagyon sok a homály és az ellentmondás, amelyeket Karsai igyekszik feloldani a művében. 1944–1945-ben Szalai volt a Nyilaskeresztes Párt rendőrségi összekötője (mondhatni politikai komisszár), aki Dr. Sebes József, a Raoul Wallenberg Egyesület elnöke szerint, *„több esetben igazoltan is segítette Raoul Wallenberg mentési munkáját”* (4), és ennek következtében – 2008-ban – posztumusz megkapta a Yad Vashem részéről a Világ Igaza kitüntetését. Önmagában már ez is rendhagyó!

Karsai László munkájaként az olvasó egy olyan politikai életrajzot tart a kezében, amely a szakirodalom és a források (visszaemlékezések, népbírósi dokumentumok) kritikus vizsgálatával és feldolgozásával objektivitásra törekvően igyekszik bemutatni Szalai Pál élettörténetét, illetve kideríteni, hogy *„ki volt (...), és mit tett 1944–1945-ben a nyilasok rémuralma idején”* (7).

Karsai szerint: *„Szalai Pál nem volt fontos politikus, még a nyilas mozgalomban sem játszott komoly szerepet. Életének egyetlen rövid időszakában, ma már nehezen, vagy egyáltalán nem tisztázható okok miatt mégis jelentős funkcióba került.”* A nyilasok rendőrségi összekötőjeként *„embereket mentett ki a nyilasok karmaiból, elsősorban a Zsidó Tanács vezetője, Stöckler Lajos emlékezett rá nagy hálával”* (6).

118

A monográfia első fejezete Szalai Pál rövid életrajzát tartalmazza, amely döntően az 1953-ban az ÁVH által megíratott önéletrajzában szereplő adatokra támaszkodik, azokat más forrásokból származó adatokkal kiegészítve. 1937-ben, 22 évesen lépett be a szélsőjobboldali Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista Pártba. *„Pártkarrierje szépen ívelt, hamarosan kinevezték a budapesti ifjúsági nyilas főkerület vezetőjének. 1939-ben már a politikai rendőrség célkeresztjébe került, letartóztatták, és egy politikai perben elítélték.”* (12–13). 1942-ben azonban kiábrándult, és kilépett a Szálasi-féle pártból. A nyilas puccs után viszont újra aktív lett. Karsai ennek magyarázatát abban sejtí, hogy 1940-ben számos nyilas vezetővel raboskodott együtt a szegedi Csillagbörtönben (19).

Szalai 1944. június 18-án megnősült. Kiss Margittal kötött rövid házasságából egy kislány született: Anna Mária. 1945-ben ugyan letartóztatták, de a népbírósi felmentette. Ekkor még szó nem volt arról, hogy ő vette volna rá Schmidhuber német tábornokot a pesti nagy gettó megmentésére! Amikor viszont 1949 tavaszán újra a népügyészség látószögébe került, ekkor már érdeként tudták be neki, hogy megakadályozta a „budapesti gettó felrobbantását” (36).

Szalai élete a felszabadulás után nem volt könnyű. Ez abból is látszik, hogy amikor 1953-ban letartóztatták, hosszasan sorolták az addigi munkahelyeit. Végül azonban mégsem állították bíróság elé, aminek oka szinte kideríthetetlen.

1956-ban kivándorolt Amerikába, ahol a nevét Paul Sterling-re változtatta. Végül sikeres üzletember lett. *„Lánya szerint vidám természetű, adakozó, kedves ember és nagyon jó, melegszívű nagyapa volt.”* (49).

A monográfia második fejezete a nyilas uralmat taglalja Magyarországon. Karsai kiemeli, hogy amikor a nyilas puccs után Budapesten elszabadult a pokol, a nyilasok megfékezésével vagy rendcsinálással sem „*Gerhard Schmidhuber [vezérőrnagy], vagy más német tábornokok sem ekkoriban, sem az ostrom végéig soha meg sem próbálkoztak*” (56). Karsai ebben a fejezetben már említi a gettó állítólagos aláaknázásának és felrobbantásának kérdését (pontosabban fogalmazva „lázalmas rémhír”-ét; 67), mely a gettó területét (0,31 km²) és az ostromállapot körülményeket (1944. december – 1945. január) figyelembe véve, szerintem önmagában is kivitelezhetetlen vállalkozásként értékelhető. A gettó állítólagos megsemmisítésének tervét és csodával határos megmentését azonban részletesen a negyedik fejezetben tárgyalja (104–195). Karsai álláspontja szembe megy Lévai Jenő, R. L. Braham, Szekeres József, Sípos Péter és Ungváry Krisztián álláspontjával, és a rendelkezésre álló dokumentáció összehasonlító és alapos vizsgálatával meggyőzően bizonyítja, hogy a gettó módszeres megsemmisítésére semmiféle terv nem létezett; tehát megakadályozni sem volt mit!

A harmadik fejezetben a szerző Szalai Pál tevékenységét veszi górcső alá a nyilas rémuralom idején. Tevékenysége 1944. november 22-től válik igazán érdekessé – és követhetővé –, amikor vélelmezhetően „*Vajna Gábor belügyminiszter utasítására nevezték ki a Budapesti Rendőrfőkapitányság mellé pártösszekötőnek*” (82). Ebben a minőségében a magatartása és a tevékenysége meglehetősen ellentmondásos, jóllehet ő kitartott amellett, hogy a megbízatását „*azzal a világos és feltett szándékkal vállalta, hogy a nyilas uralom intézkedéseit szabotálja és azok ellen dolgozzon*” (84). Az azonban tény, hogy „*sokszor, sok zsidónak segített*” (94), többnyire önzetlenül (103, 217–218); közöttük Stöckler Lajosnak.

Monográfiája epilógusában Karsai úgy ítéli meg, „*hogy Szalai, aki 1945 után teljes joggal féltette az életét, és magának sokkal több hőstettet tulajdonított a valóságosnál, érthető*” (196) „*Ember Máriának sem jutott eszébe megkérdőjelezni, kétségbe vonni Szalai szavahihetőségét*” (197). „*Az, hogy Szalai egyre jobban beleélte magát a saját maga által kitalált történetbe, érthető. Mivel életében semmiféle hivatalos elismerésben, kitüntetésben nem részesült, elkezdte legalább maga terjeszteni, hogy mekkora hőstetteket hajtott végre, micsoda óriási embermentő munkát végzett a nyilasok rémuralma idején.*” (205). Nem vitás, hogy „*Szalai a felszabadulás után Magyarországon sokat szenvedett, nélkülözött*”. 1947 nyarán kimaradt abból a 28-as listából, akiket Tildy Zoltán köztársasági elnök, mint a „*pesti gettó megmentőit*”, kitüntetett (205). Érdekes módon a kitüntetett 21 nem zsidó közül 2021 végéig senki nem kapta meg a Yad Vashem Világ Igaza kitüntetését (216). Karsai szerint a kitüntetés kapcsán válik igazán világossá „*hogy a leginkább érintettek, a legjobban informáltak, vagyis az utolsó Központi Zsidó Tanács vezetői sem vették egy percre sem komolyan, hogy Szalai valamilyen szörnyűséges nyilas/német tömeggyilkos terv végrehajtását akadályozta meg Schmidhuber német tábornok segítségével*” (216). Mindettől függetlenül Karsai álláspontja az, hogy Szalai Pál emlékét, „*aki bátran és önzetlenül segített mindenki, akin csak tudott*”, „*méltán őrzi... Jeruzsálemben, a Herzl-hegyi emlékparkban egy kis facsemete*” (218).

Összegzésképpen magam sem írhatok többet, mint amit maga Dr. Sebes József is megfogalmazott: „*A könyv alapos, sok dokumentumot és nyilatkozatot is tartalmaz, így megkönnyítheti a további és szükséges kutatómunkát is. Kiemelten javasoljuk a korszak történelme iránt érdeklődőknek*” (5).

Nouvelle histoire de la Shoah.

Dirigé par Alexandre Bande, Pierre-Jérôme Biscarat et Olivier Laliu.

Passés/Composés, Paris, 2021. 416 oldal.

Minden kutatási területen, témában elengedhetetlen, hogy bizonyos időközönként összefoglalók készüljenek, amelyek egyszerre összegzik az eredményeket és új perspektívákat nyitnak. Az itt bemutatásra kerülő és négy részből álló tanulmánykötet éppen ennek az elvárásnak felel meg. Az egyes szerzők az európai Holokauszt egy-egy jól meghatározott kérdéskörét járják körül, beleértve az emlékezet és az oktatás által felvetett, illetve a „kényes”-nek vagy „érzékeny”-nek ítélt kérdések tárgyalását is oly módon, hogy az ismeretek szélesebb közönség – és mindenekelőtt a holokauszt történetét oktató pedagógusok – számára is hozzáférhetővé váljanak. Arról nem is beszélve, hogy az egyes összefoglaló résztanulmányok, amelyek között törvénytörően vannak átfedések, kiegészítik egymást, és így átfogó képet kínálnak a holokauszt kérdéseinek historiográfiájáról.

A kötet első részét („Origines, étapes et géographie du processus génocidaire”) a népiptási folyamat eredetének, lépcsőfokainak és földrajzának szentelt tanulmányok alkotják. Johan Puttemans (*L’extermination nazie des handicapés physiques et mentaux*, 19–34) a népiptási folyamat eredetét az 1930-as évek végére datálja, amikor is a „faji tisztaságra” érzékeny nácik elhatározták, hogy meggyilkolják a „felesleges”-nek vagy „haszontalan”-nak ítélt fizikai és szellemi fogyatékos német állampolgárokat. A hírhedt T4 akció (*Aktion T4*) keretében mintegy 260 000 németet, 1940 és 1945 között pedig mintegy 5000 fogyatékos német gyermeket gyilkoltak meg, a mintegy 200 és 350 ezer kényszersterilizáltról nem is beszélve. A fogyatékosokkal szemben alkalmazott gyilkolási módszert (elgázosítás, halálos injekciók) később kiterjesztették a zsidókra és a cigányokra is.

Tal Bruttmann (*Une dynamique assassine: la mise en place de la „Solution finale”, 35–47*) a „végső megoldás” megvalósításában az 1941-es „nyári fordulatot” hangsúlyozza ki. Jóllehet többnyire a Wannsee-i konferencia (1942. január 20.) tekinthető a gyakorlati kivitelezés elhatározásának, azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy a zsidók legyilkolását az *Einsatzgruppen* a Szovjetunió lerohanását követő hónapokban már megkezdte. Ekkor az ún. „judéo-bolsevizmus” likvidálása állt a középpontban. Hitler 1941. szeptember közepén parancsolta meg a III. Birodalom területének teljes zsidótlanítását. 1941 végére már több, mint 1 millió zsidót gyilkoltak meg a golyók általi holokausztban.

Audrey Kichelewski (*Le rôle des ghettos dans le processus génocidaire*, 49–68) a gettók szerepét vizsgálja a népiptási folyamatban. A tanulmányt illusztráló térkép (50) látványosan szemlélteti, hogy a megszállt keleti területeken a halálra ítélt zsidó népesség koncentrációja nagyon jelentős volt és rendkívül változatos képet mutatott. Ez értelemszerűen felveti annak szükségességét, hogy a szerző megtalálja azokat a fogalmakat és közös pontokat, amelyek pl. a varsói gettó összekötik a szintén gettónak nevezett szaloniki zsidó negyeddel, amely valójában inkább egy tranzit-tábornak nevezhető. Ebből a változatosságból nyilvánvalóan következik, hogy a túlélési esélyek és lehetőségek is nagyon nagy mértékben különböztek.

Andrej Umansky – Patrick Desbois (*La Shoah par balles et plus de quinze ans de recherche de Yahad in Unum*, 69–84) közös tanulmányukban 15 év terepen végzett kutatómunkájuknak az eredményeit foglalják össze, és ismertetik azokat a forrásokat és levéltárakat, amelyek hasznosíthatók a holokauszt ezen dimenziójának feltárásához. A golyók általi holokausztnak öt lépcsőfokát sikerült meghatározniuk: 1) az áldozatok összegyűjtése, 2) a kivégzés

helyszínére kísérés/szállítás, 3) a meztelenre vetkőztetés, 4) maga a tömeggyilkosság, és végül a 5) kirablás. Az elkövetők természetesen arra is figyelnek, hogy büntettük jeleit eltüntessék, jóllehet a bűncselekménynek rendszerint számos szemtanúja van.

Kichelewski tanulmányához kapcsolódik, mintegy azt folytatja, Christophe Tarricone (*Les centres de mise à mort*, 85–103), aki a „gyilkolási központok”-at vizsgálja. Ez lehet akár egy gázkamra, vagy egy tömeggyilkossági helyszín is. Sőt, mi több; változásokon is átmehet. A gyilkolás racionalizása érdekében szögesdróttal keríthetik körbe, de minden esetben út, vagy vasút közelében alakítják ki. Fontos szempont a holttestek eltüntetésének a lehetősége is, hogy lehetőleg alig vagy egyáltalán ne maradjon nyom. Tarricone a tanulmányában Auschwitz-Birkenau-t a holokauszt egyedi vonásokat felmutató metonímiájának tekinti.

Marie Moutier-Bitan (*Le sauvetage des Juifs dans les territoires soviétiques occupés*, 105–121) a megszállt szovjet területeken azokat a helyeket térképezi fel, ahol sor került zsidómentésre. Ehhez óhatatlanul helyi segítségre volt szükség, hiszen enélkül a bujkáló zsidóknak még az erdőkben is minimális volt a túlélési esélyük. Ezek a menekülési/mentési akciók azonban nem minden esetben jártak sikerrel. A megmentő igazak mellett ezekről a kudarcos történetekről sem szabad megfeledkezni, mert a valóság mindig nagyon árnyalt és sokrétű.

Ezt az első részt Ilse About (*Génocide et persécutions des Roms et Sinti en Europe, 1933–1946*, 123–138) tanulmánya zárja, amelynek középpontjában az európai romák és szintik üldözése és népirtása áll. Ők a nácik által megszállt területeken esetenként osztoztak a zsidók sorsában mind a gettóban, mind pedig a haláltáborokban: elgázosítás és tömeggyilkosság volt az osztályrészük.

A tanulmánykötet második részének („La Shoah en France”) négy tanulmánya a franciaországi holokauszt témáját taglalja. Laurent Joly (*Vichy et la Shoah*, 141–156) a kollaboráns Vichy-i kormány zsidópolitikáját összegzi a különböző rendeletek ismertetésével. A német és a francia kormány politikáját összehasonlítva arra a következtetésre jut, hogy a kettő nagyszerűen kiegészítette egymást. Álláspontja szerint a hatalmas méretűre tervezett és 1942. július 16-17-én a francia rendőrség által végrehajtott zsidóellenes razzia – melynek során 7000–13000 külföldi és hontalan zsidót a téli kerékpáros pályára (Vel d’Hiv vagy Velodrom d’Hiver) tereltek, és öt napon keresztül embertelen körülmények között tartottak fogva, mielőtt átmeneti táborokba szállították át őket, hogy később Auschwitzba deportálják – viszont nagymértékben kudarcnak tekinthető, mivel a párizsi kerületek többségében a letartóztatások nem érték el a listákon szereplő személyek 50%-át (150). Szerinte túl kell lépni a „passzív áldozat” narratíván, mert a kudarc oka egyrészt a bujkálást választó zsidók ellenállásként értelmezhető magatartása, másrészt viszont a francia lakosság egy részének a segítőkészsége. Mindenesetre tény, hogy Franciaországban az 1940–1941-ben összeírt mintegy 280 000 „zsidó fajú” francia állampolgárságú és idegen egyén 70%-a túlélte a holokausztot.

Thomas Fontaine (*La déportation des Juifs de France*, 159–176) a franciaországi zsidók deportálásának kronológiáját vázolja fel. Az első fázisban, megtorlásként, a kommunista zsidókat deportálták. 1942. június-júliusban viszont fordulat következett be, mivel a nagyméretű razziák eredményeképpen az átmeneti táborok túlszűfoltakká váltak. Ennek következtében, 1942 nyarától novemberig, a „végső megoldás” Franciaországban tervezett kivitelezése több,

mint felerészben megvalósult. A későbbiekben a gépezet lelassult, és a deportálási konvojok egyre nagyobb időközökben követték egymást (1943 szeptember – 1944 augusztus). A szerző nagy hangsúlyt fektet annak tudatosítására, hogy a deportálásokat vasúton, a nemzeti vasúttársaság (*Société Nationale des Chemins de Fer Français – SNCF*) rekvirált személyzetének a közreműködésével hajtották végre.

André Kaspi (*Les résistances Juives en France face à la Shoah, 177–195*) elsősorban a különböző ellenállási mozgalmakban (pl. maquis, gaullista szervezetek) szerepet vállaló zsidókra fókuszál. Figyelme kitér a franciaországi izraeliták uniójára is (UGIF – *Union générale des israélites de France*), amelyet egy 1941. november 29-i törvény hozott létre, és amelynek teljesen más lehetőségei és mozgásteret volt a németek által megszállt északi, illetve a „szabad”-nak mondott, a Vichy-i kormány fennhatósága alá tartozó déli területeken. Kétségtelen tény, hogy a franciaországi zsidómentés egyik prioritása a gyermekek megmentése. Ez valójában határozott ellenállás a „végső megoldás” népirtó szándékával szemben.

Cindy Biesse (*Aide et sauvetage en France, 197–211*) a franciaországi zsidók megsegítésének és megmentésének kérdését taglalja. Megkülönbözteti az 1942 nyara előtti és utáni időszakot. A razziák ugyanis ez év nyarán voltak a legintenzívebbek. Kihangsúlyozza, hogy a segítségben és a mentésben nem-zsidó (mint pl. a ma is létező protestáns alapítású CIMADE – *Comité inter-mouvements auprès des évacués*¹) és zsidó szervezetek (pl. a gyermekeket segítő OSE – *Oeuvre de secours aux enfants*²; a franciaországi izraelita cserkészek – *Éclaireurs israélites de France*³; a Joint⁴) is aktívan részt vettek. Jacques Sémelin⁵ munkásságára támaszkodva kidolgozza a mentők szociológiáját, és rávilágít a francia vasutasok szerepére a mentési akciókban.

A kötet harmadik részében („Enjeux mémoriels et éducatifs”) kaptak helyet az emlékezeti és pedagógiai kérdéseket tárgyaló tanulmányok. Ez az a rész, amely a legtöbb újdonságot kínálja az olvasónak.

Olivier Laliou (*La mémoire de la Shoah en France, 215–229*) az emlékezet/emlékezés 1945 utáni megnyilvánulásaira fókuszál: emléktáblák, emlékművek, nyilvános rendezvények, szépirodalmi vagy filmművészeti alkotások stb. Ami közös bennük, hogy rajtuk keresztül elsősorban az áldozatok hangja hallatszott. A faji alapú deportálások emléke/emlékezete azonban elveszett a deportálások általános emlékezetének tengerében, amely hosszú időn keresztül háttérbe szorította, mintegy elmosta a zsidóüldözés sajátosságát. Pedig a számok alapján mindig is látni lehetett a politikai deportáltak és a rasszizmus áldozatai közötti kirívó különbséget. Az előbbi csoportból tízszer annyian tértek haza, mint az utóbbiból. Arról nem is beszélve, hogy a rasszista megfontolásból deportáltak között jelentős számban voltak idősek és gyermekek. Ráadásul a hazatéréskor a deportáltak egyszerűen elvesztek a hazatérő hadifoglyok hatalmas tömegében (950 000 ember). A túlélő zsidók gyakorlatilag a „kisebbség kisebbségét” alkották. Mintegy „másodrendű áldozatok”-nak számítottak. Természetesen léteztek deportáltak által létrehozott egyesületek, de azokba minden deportált beletartozott; a zsidókat is beleértve. Csupán az 1961-es jeruzsálemi Eichman-per nyomán tudatosult a zsidó holokauszt egyedisége és sajátossága. Majd különböző momentumok segítették a különbözőség egyre erőteljesebb kidomborodását és a gondolkodásmód lassú alakulását: a Serge et Beate Klarsfeld 1979-ben alapította „Deportáltak fiai és leányai” egyesület (*Fils et Filles de Déportés*⁶), Jacques Chirac köztársasági elnök 1995-ös beszéde,⁷ a Holokauszt Emlékezetéért Alapítvány (*Fondation pour*

1 <https://www.ritimo.org/Comite-Inter-Mouvements-Aupres-Des-Evacues> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

2 <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/childrens-aid-society-oeuvre-de-secours-aux-enfants> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

3 <https://www.eeif.org/histoire-du-mouvement> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

4 <https://www.thejoint.org.il/en/> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

5 Sémelin, Jacques 2018: *La Survie des Juifs en France, 1940–1944*. Paris

6 <https://klarsfeld-ffdjf.org/> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

7 <https://www.lefigaro.fr/politique/le-scan/2014/03/27/25001-20140327ARTFIG00092-le-discours-de-jacques-chirac-au-vel-d-hiv-en-1995.php> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

*la Mémoire de la Shoah*⁸) létrejött 2000-ben, valamint olyan filmművészeti alkotások, mint a Marvin J. Chomsky rendezte *Holokaust* amerikai filmsorozat⁹ vagy Claude Lanzman *Shoah*¹⁰ filmalkotása.

Alexandre Bande – Pierre-Jérôme Biscarat (*Les voyages de mémoire sur les lieux de la Shoah*, 231–245) tanulmánya, amely az üldözés vizualizációjának fontosságára mutat rá, a holokaust emlékezet oktatásának valóságos útmutatója. A szerzők kihangsúlyozzák, hogy nem feltétlenül kell mindig elvinni a diákokat Auschwitzba, hiszen Franciaországban is vannak emlékhelyek (pl. az Izieu-i Ház – *Maison d'Izieu*,¹¹ Drancy,¹² Beaune-la-Rolande,¹³ Rivesaltes¹⁴ stb.), amelyek alkalmasak az emlékezésre, valamint a holokaust emlékezetének megőrzésére és továbbadására. Megítélésük szerint ezekhez a látogatható emlékhelyekhez hasonló kiemelt pedagógiai értékkel bíró emlékhely szerepet tölthetnek be a deportáltak visszaemlékezései, illetve egyes irodalmi alkotások is.

Ygal Fijalkow – Jacques Fijalkow (*Quels effets produisent les visites scolaires d'Auschwitz-Birkenau*, 247–266) az Auschwitz-Birkenau-ba tett iskolai látogatások hatását vizsgálja. Mivel ezeknek a látogatásoknak a száma az utóbbi két évtizedben nagyon megemelkedett, ezért a szerzők elsősorban a pedagógusoknak igyekeznek tanácsokat adni, hogy a látogatást ne turista látványosságként kezeljék, hanem az erkölcsi értékek felfedezésének lehetőségként. Kihangsúlyozzák az előkészítés/előkészület rendkívüli fontosságát, hogy ne az érzelmek álljanak a látogatás középpontjában, hanem a haláltáborral való szembesülés ébressze fel az odalátogató diákokban a politikai tudatosságot, és irtson ki belőle mindennemű rasszista és antiszemita előítéletet. Ugyanakkor az is fontos, hogy minden pedagógus mindig a saját diákjaihoz igazítsa az előkészítést.

Iannis Roder, egy párizsi külvárosi középiskola történelem tanára a tanulmányában (*Les défis de l'enseignement de la Shoah*, 267–281) mintegy a saját tapasztalatait összegzi. Elmondható, hogy elsősorban hasznos segédeszköz a pedagógusoknak, hogy miképpen emelkedjenek felül azokon a nehézségeken, amelyek a rasszista üldözések tanításakor felmerülhetnek. Szerinte nagyon fontos, hogy a zsidók történetének bemutatása pozitív megközelítésben történjen, és ne egy elkerülhetetlen végzet örök áldozataiként beszéljen róluk a pedagógus. Kihangsúlyozza az állampolgári nevelés és tudatosítás fontosságát, illetve arra is figyelmeztet, hogy mindig szem előtt kell tartani a diákok korosztályi sajátosságait.

A tanulmánykötet negyedik részében („Questions sensibles”) a szerzők azokat a „kényes” vagy „érzékeny” kérdéseket veszik górcső alá, amelyek napjainkban időközönként részei az aktualitásnak.

Willy Coutin (*Que savaient les Alliés?*, 385–301) arra keresi a választ, hogy a szövetséges hatalmak (Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Szovjetunió), a tömeggyilkosságokat illetően, milyen információkkal bírtak? Elsősorban Ian Karski szerepét emeli ki, de említi a lengyel Bund-ot, Ringelblum-ot a varsói gettóból és a Joint-ot is. Véleménye szerint a borzalmakról szóló tudósítások több úton is eljutottak Londonba és Washingtonba, de a szövetségesek – a

8 <https://www.fondationshoah.org/> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

9 <https://www.youtube.com/playlist?list=PL1m5CDmpbRamLQLLCMFwIwOaBRUlaUWWt>; Magyarul: 1) <https://videa.hu/video/film-animacio/holocaust-1resz-viharfelhok-drama-aTnLZBbtYbuvijfa>; 2) <https://videa.hu/video/film-animacio/holocaust-2resz-drama-nhQq0XKEGj6NLaVk>; 3) <https://videa.hu/video/film-animacio/holocaust-3resz-drama-mcgDnBgOw2msRS4x>; 4) <https://videa.hu/video/film-animacio/holocaust-4resz-atulelok-drama-qEG4uCfpBI5ZJesn> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

10 <https://www.youtube.com/watch?v=eNcvwHgyXcg> és <https://www.youtube.com/watch?v=C-XyfftYSP0> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

11 <https://www.memorializieu.eu/> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

12 <https://www.memorialdelashoah.org/en/english-version/the-shoah-memorial-in-drancy.html> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

13 https://en.wikipedia.org/wiki/Beaune-la-Rolande_internment_camp (utolsó letöltés: 2024. május 9).

14 <https://www.memorialcamprivesaltes.eu/en> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

tudomásukra jutott információk ellenére is – elsődlegesen a háború mielőbbi megnyerésére koncentráltak, míg Moszkva a hallgatást választotta. Ily módon a zsidó tömeges meggyilkolásáról szóló hírek nem befolyásolták a háborús célokat; azokat nem fogalmazták újra.

Dominique Trimbur (*L'Allemagne, le monde arabo-musulman, la Shoah*, 303–318) a finom hangolású historiográfiai tanulmányában a náci Németország, az arab-muszlim világ és a holokauszt kérdéskörének kutatástörténetét ismerteti. Egyben felhívja a figyelmet néhány paradoxonra is. A XIX. század végétől Németországot nem csupán Palesztina és a Közel-Kelet érdekelte, de maga a cionizmus is. Jóllehet Hitler a sémi népeket alacsonyabb fajúaknak tekintette, ez az arab nacionalistákat egyáltalán nem akadályozta meg abban, hogy elfogadják a náci ideológiát. Ezzel ellentétben viszont Albániában a muszlimok segítették a zsidókat, és többen megkapták a Világ Igaza elismerést. Egyértelmű, hogy a kérdés sokkal összetettebb, mint ahogy az első ránézésre látszik.

Az örmény népiirtás szakértője, Yves Ternon (*Peut-on comparer les génocides?*, 319–332), arra a kérdésre keresi a választ, hogy összehasonlíthatók-e az egyes népiirtások, amelyek megelőzték (pl. az ukrajnai éhínség – holodomor) vagy követték (Rwanda vagy Kambodzsában a vörös khmerek elkövette népiirtás) a zsidó Holokausztot? A válaszok annak függvényében eltérőek, hogy a válaszadó a nemzetközi jogot szem előtt tartó jogász vagy történész. Ez utóbbi ugyanis a népiirtási folyamat három meghatározó időszakát különíti el: 1) a felsőbbrendű faj / nép, nemzet / társadalmi csoport meghatározása, 2) egy totalitárius és paranoid főbiával megfertőzött politikai hatalom kizárólagos egyeduralmi helyzetbe kerülése, 3) a gyilkolás különböző technikáinak a kidolgozása. Mindezek fényében egyértelmű, hogy az összehasonlító megközelítés lényegében véve mindegyik népiirtás sajátosságát domborítja ki. Fontos, hogy a kutatók elkerüljék a számháborúkat, illetve az áldozatiságok versenyztetésének kelepccéjét.

Valérie Igounet (*Histoire du négationnisme, 1948–2021*, 333–349) a holokauszttagadás kapcsán megjegyzi, hogy ez valójában egy francia találmány, amely már nem sokkal a második világháború után felütötte a fejét. Első meghatározó képviselői Maurice Bardèche¹⁵ (1907–1998) és Paul Rassinier¹⁶ (1906–1967). Később a hatnapos háború szolgáltatót ürügyet arra, hogy el lehessen ítélni a zsidó imperializmust. Majd az 1980-as években megjelent Robert Faurisson (1929–2018),¹⁷ aki a holokauszt hamis/meghamisított voltát hangoztatta, és elsősorban a gázkamrákat kérdőjelezte meg. Más nevek is szerepelnek a tanulmányban: Henri Roques (1920–2014), François Duprat (1940–1978), Roger Garaudy (1913–2012) és végül Jean-Marie Le Pen, a „Nemzeti Front” (*Front National*) párt alapítója és közel 40 éven keresztül az elnöke. A 2000-es években a második intifáda felerősítette a holokauszttagadást, mert Irán azt állami szinten tette magáévá.¹⁸ Ezzel az nemzetköziesedett. A 2011. szeptember 11-i merényleteket követően az összeesküvés elméletek és a holokauszttagadás összefonódtak. Ennek az irányzatnak a kiemelkedő képviselői Dieudonné M'bala M'bala francia színész, akit már több rendben is elítéltek (Belgium, Franciaország, Svájc), valamint Alain Soral, svájci esszéista, filmrendező és színész.

Rudy Reichstadt (*Complotisme et antisémitisme: esquisse d'une affinité élective*, 351–367) azokra a régi zsidóellenes összeesküvés eszmékre hívja fel a figyelmet, amelyek a franciaországi utcai tüntetéseken újra megjelentek: a Rothschild-ok mérhetetlen hatalmának mítosza, a cionizmus sátáni mivolta, illetve a zsidó állam (Izrael) létjogosultságának a tagadása.

15 Bardèche, Maurice 1948: *Nuremberg ou la terre promise*. Paris. 1952-ben egy év börtönre és 50 000 frank pénzbüntetésre ítélték. A *Nyugat védelme (Défense de l'Occident, 1952–1981)* című szélsőjobboldali politikai folyóiratában kifejtett nézetei miatt joggal tekinthető a holokauszttagadás egyik legfőbb ideológusának.

16 http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=172:deportalt-ellenallobol-alapito-atyja-paul-rassinier&root=156&catid=19:bn-es-bnhdes-a-tagadok (utolsó letöltés: 2024. május 9).

17 http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=174:egy-francia-tanar-robert-faurisson&catid=19 (utolsó letöltés: 2024. május 9).

18 2006 és 2015 februárban Teherán nemzetközi karikatúra pályázatot szervezett a holokausztról. Lásd <https://www.szombat.org/politika/iran-viceelodes-a-holokauszton-masodszor> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

Az egyes tanulmányokban idézett szakirodalmi áttekintéssel (369–398), és a szerzők rövid életrajzával (399–406) záruló kötet még a tanulmányok szakmai egyenetlensége ellenére is (sajnos nem mindegyik dolgozta fel a legújabb szakirodalmat), hasznosnak mondható mind a holokausztkutatók, mind pedig az érdeklődő nagyközönség számára. A harmadik résznek köszönhetően azonban a legjobb szolgálatot a középiskolai tanároknak teszi. Kétségtelen, hogy az egyes tanulmányok szakirodalom jegyzékén túlmenően rendkívül hasznos lett volna egy általános jellegű, a tárgyalt kérdésekre vonatkozó legújabb szakirodalomnak a teljességre törekvő összeállítása is. Ezek a kutatók által egyénileg könnyen pótolható hiányosságok azonban semmit nem vonnak le a tanulmánykötet értékéből, amely hasznos munkaeszköz lehet mindazok számára, akik a történések és összefüggések jobb megértésére törekednek.

Jakab Attila

Élni, ahogy

Kortárs Szalon, Debrecen, 2021. 45 oldal.

A kötetben Láng Eszter a holokauszthoz való időtlen kapcsolódást fogalmazza meg, nevek és történetek, tulajdonságok, cselekmények felsorakoztatásával, élettörténet-töredékekkel. A nevek és a hozzájuk tartozó apró, szűk történetek mind a szövegképeknél, mind a versekben egységgé komponáltak. A kimondás és kifejezés, a néven nevezés gesztusa válik a kötet egyik alapvető elemévé. Láng kiemelten egy konkrét család élettörténetét mutatja be, fennmaradó és fenntartott emlékezetükkel együtt.

Láng egyik koncepciója a megemlékezés és megemlékeztetés, a nevek és élettörténetek felvázolásával az emberek cselekményeinek, tulajdonságainak, és életének a megörökítése. A haiku alkalmazásával a rövid (élet)képek, mint pillanatfelvételek, szöveg-fényképek is megjelennek, az időtlenségbe zártan. Láng saját megfogalmazásában a kötetben szereplő haikuk „szöveg-szőnyeg”¹-gé válnak. A képeken a sorok egymásba folynak, ismétlődnek, egy-egy szó vehető csak ki, amelyeknek jel és jelölő értéke,² szerepe adódik, a kötetben végighúzódó holokauszt fókuszában. A szövegek tengelyében az identitás, anonimitás és a nevek néhai személyekhez rendelve jelennek meg. A költő fenntartja az irodalom és a történelem kettősségét, valamint közli, hogy egyik barátja családjának a történetét alkalmazta a versszövegek megkomponálásához.³ A szövegek összeolvasása megteremti a fragmentumok és részletek közötti egységet, és lehetővé teszi az élettörténetek kirajzolódását. Lángnál az objektivitás tudatos, stílusában a letisztultság esztétikáját mutatja meg. Az összeolvasás felsorolássá, a visszaemlékezés megemlékezéssé válik, a haikukban szereplő nevek és karakterek közösségbe, egységbe szerveződnek ezáltal.

A létezés és emlékezet keretében egyszerre benne rejlik a jelen, az emlékező jelene, valamint az egykor voltak, az egykor volt személyeknek a jelenléte, múltja. Ismétlődő, emlékező és emlékeztető sorai mellé Láng az elektrográfia (elektrografika) műfaját rendeli. A szövegsorokat, a visszaemlékezések részleteit szándékosan csonka, hiányos, a szövegcsonkolással, szövegrontással alkalmazott, többféle és többszörös hiánnyal feltüntetett formában közli, a haiku versi és az elektrográfia képszövegi kettősségében: „*sike fia, Gyurka sajnos meghalt munkaszolgálatb / sztrációs dolgozó volt alkalmazásban. Biztos jó / yuri fiunk részben ezért is lett Gyurka, mert / utcai üzletében volt kiszolgáló, az akkori ízl / zokás a halott hozzátartozó után nevet a / ntoskodnak, kiszámítják minden csele / k, Ferinek is volt egy unokaöccse, ak / pár hónappal előbb, mint a mi V / és ő is odaveszett. Mivel tetszett / tvér jó találkozására. De ők p / oltuk, hogy ez után a két h / 1944-ben*

1 Papp Gréta 2021: *Sorsok 17 szótagban*. Interjú Láng Eszterrel. Kulter, <https://www.kulter.hu/2021/09/lang-eszter-interju-sorsok-17-szotagban/> (utolsó letöltés: 2024. január 10).

2 A haikuk és a versszövegek redukciójához Borbély Szilárd Kertész Imre *Kaddis a meg nem született gyermekért* című írásához csatolt gondolata illeszkedik: „Auschwitz tapasztalata olyan tapasztalat, amelyhez nem áll rendelkezésre sem nyelv, sem fogalomrendszer. (...) egy bizonyos nyelvi alak a maga összetettségében képes csupán közvetíteni valamit ebből a nyelv nélküli jelentésből.” Borbély Szilárd 2008: *Tűnődések és megfontolások a Kaddisról*. In: Borbély Szilárd: *Egy gyilkosság mellékszálai*. Budapest, 27. Borbély hasonlóképpen fogalmazza meg egy másik helyen a nyelv, nyelviség, nyelvi közvetítés egyik Lángra is érvényes modalitását, miszerint „az életünk és a körülöttünk lévő dolgok összessége – nem valóságos, nem realitás, hanem szimbólumoknak és allegóriáknak a rendszereként leírható jelképek sokasága, sorozata (...) A Halotti Pompában úgy van jelen a játék, hogy különböző szimbólumok, allegóriák, jelképek mögött újabb jelentések húzódnak.” Borbély Szilárd 2008: *Ráérő idő. Beszélgetés Molnár Csabával*. In: Borbély Szilárd: *Egy gyilkosság mellékszálai*. Budapest, 161–178.

3 Papp 2021.

Klári és Péterk / nevezve.pám következő / d elpusztult, egy se / s férfi, az Újszeged / oltak, és Péterke / dolgozó volt al / án nem is is / Klári a Linó / egymást / kiszol / íz / ki ” (22).

Ez a szöveg egy másik helyen is olvasható, ahol jobban rekonstruált, de nem teljes (11). Láng több helyen ugyanazt a szöveget használja fel, és így a különböző helyeken fellelhető részek egymást kiegészítik, támogatják, segítik, hasonlóképpen, mint egy család vagy kisközösség tagjai, egymás kölcsönhatásában, egymás jelen(lét)ében, egymás életének részeként, majd pedig egymás hiányaként tételeződve. Ugyanennek a töredékes szövegnek egy másik módon töredékes verziója olvasható máshol: *„Erzsike fia, Gyurka sajnos meghalt munkaszolgálatban. A mi Gyuri / mert a zsidóknál szokás a halott hozzátartozó után nevet adni. És a fé / kaöccse, aki szintén Gyurka volt, és ő is odaveszett. Mivel tetszett is a n / ez után a két halott után lesz a Gyuri fiunk elnevezve. Apám következ / agas férfi, az Újszegedi Kendergyárban, mint adminisztrációs dolgozó / állásban. Felesége, Klári a Linóleumvállalat egyik Kárász utcai üzletében / ésnek megfelelő szép nő volt. igazi kispolgárok voltak, akik fontoskodó / kedetüket, minden mosolyukat. Született egy kisfiuk, Péterke, alig pár / zránk. Itt lett volna az alkalom (...)” (11).*

A teljes (hiánytalan) élettörténet a Centropa oldalán olvasható: *„Erzsike fia, Gyurka sajnos meghalt munkaszolgálatban. A mi Gyuri fiunk részben ezért is lett Gyurka, mert a zsidóknál szokás a halott hozzátartozó után nevet adni. És a férjemnek, Ferinek is volt egy unokaöccse, aki szintén Gyurka volt, és ő is odaveszett. Mivel tetszett is a név nekünk, úgy gondoltuk, hogy ez után a két halott után lesz a Gyuri fiunk elnevezve.”⁴*

127

Láng a szövegalkotási-műfaji technikához megmagyarázza a szövegalkotási technika hátterét, funkcióját, a történelem kivitelezésének, illetve az egyszerinek és megismételhetetlennek, valamint a megismételhetőnek és sokszorosíthatónak az alkotási módját (a természetes és a mesterséges azonosságának párhuzamát, paradoxonát, de nem abszurditását): *„Az elektrográfiában a képalkotás az eszköz egyedi sajátosságain, más technikai lehetőséghez nem hasonlító jellemzőin alapszik, vagyis a technika szerepe túllép a közvetítő-reprodukciós vagy sokszorosító funkción. (...) Az eszköz használata ugyanis nem pótolja a tehetséget, képzettséget, vizuális kultúrát, a művészi invenciót, látni és komponálni tudást, az absztrakciós és szintetizáló képességet, műveltséget, a művészi felületképzést és képarchitektúra-teremtést, egyszóval: a saját grafikai nyelvezet, az egyedi művészi alkotás létrehozására való képességet.”⁵*

Láng minden személyhez kiemelt tulajdonságot rendel. Miről volt ismert az illető, mit csinált, hogyan élt, mihez értett. Az emlékezet mindenkit másként tart meg és mindenkiről más emlékszeletek maradnak fent, a jelenbe áthozottan. Egy „frissen sült almás pite” (1), egy munkaszolgálatban eltűnés (15) története és a hozzájuk kapcsolódó nevek, *„Hoffmann nagybácsi Horvai Istvánként lett / színházi bérlet” (10), „Scheiner Sámuel / aranyműves Szegeden / a Kárász utcán” (12), vagy „(...) Kráhl Irma / elveszett az időben / emléken fátyol” (13), mindannyian egymás és a holokausz szimbólumává válnak, és visszatükrözik egymás élethelyzetét. A költő lakást, szobát,*

4 Réz Judit 2007a: Interjú Szöllös Veronikával. Centropa Archívum. Zsidó élettörténetek a 20. századból. Budapest. <https://www.centropa.org/hu/biography/szollös-veronika> (utolsó letöltés: 2024. január 10).

5 Láng Eszter 2021: Bevezetés az Elektrográfia című lapszámhoz. *Képirás*. Internetes folyóirat. <https://kepiras.com/2021/11/lang-eszter-bevezetes-az-elektrografia-cimu-lapszamhoz/> (utolsó letöltés: 2024. január 10).

részleteket hoz közel az olvasóhoz, megmutatja, hogyan él(het)tek ezek az emberek egykor, felelevenít és életre kelt: „*Szigeti Imre / le s föl járkált a szobában / Adyt szavalva*” (6). A kijelentő mód és a mozgásban lévő mozdulatsor, a jelenet felrajzolása, megközelítése fontos aspektus a felidézéstechnika terén. Sajátosan meghitt közeg ad teret a különféle tartozékoknak, tárgyaknak is, amelyek ezeknek az embereknek segítettek a mindennapokban, és most Láng Eszter is felhasználja, hogy ezt a közvetítést, életre keltést megtegye a saját tárgyán, eszközén, a könyvön keresztül. Szénási Miklós is megfogalmazza, hogy „*tárgyakkal teli az otthonunk, az életünk. Ott vannak a konyhában, a nappaliban, a pincében vagy éppen kertben. A polcon is, a többi könyv társaságában – mert a könyv is egy tárgy, bár nem kevesek számára sok máshoz képest kitüntetett jelentőséggel bír. (...) Van, akivel szó szerint a könyvek által vállalunk sorközösséget. Ha jó egy könyv, szinte én magam vagyok ott a lapokon, a szövegekben, amikor hátradőlök a kanapén – és eltűnik minden. Vagy kinyílik.*”⁶

Az olvasó egygyé válik ezekkel a személyekkel, történetekkel. A történetekben kibontakozik a család története, a genealógiai összefüggések sora is: „*Szóllós nagypapa / elvette Hoffmann Klárát, / és lett Vera anyád*” (19), majd a még közvetlenebb leágazás képe kerül közel az elbeszélésben, egészen közel kerülve a mához, „*Jehuda Árje / másnéven Lovász Ferenc / elvette anyád*” (30). Ez a kötet utolsó verse, a szülők után következő gyerekek, akik felnőttként, kortárs személyekként a mában létezve állnak közvetlen közelségben, szemben az olvasóval. Az ő élettörténeteiket közvetlen közletről megismerhetjük, szinte megérinthetjük, és ők is megérintenek. A kötet emlékezetkoncepciójában ezen a ponton a hús-vér jelen formálódik meg.

A szöveg irodalmi és vizuális egységének fontos ikonográfiai vagy szimbolikus vonása, tulajdonsága a fekete-fehérnek, a pozitív-negatívnak a kontrasztja. A betűk mérete, állása, fekvése, típusa a sokféleségre, a mozdulatlan konstrukcióban fellelhető mozgást, a lassuló és lelassuló idő elhelyezett méreteit és mértékeit jeleníti meg, a lapok terében. A haiku műfajának adottságában rövid szerkezetek képződnek. Láng megtalálja azt a megoldást, amely a közlés és a befogadás kiegyensúlyozottságát adja meg. Az élet tartama, időtartama, hossza vagy rövideje a haiku versformában tükröződik vissza. A képek pedig ehhez a tömörséghez rendelten állnak szabadon. A képek azonban többet és részletesebbet mondanak, mesélnek, beszélnek el, soraikban a maguk hiányában-többletében. A mondatok eleje és vége nem látszik, jelezve az űrt, tagoltságot, a kezdet és a vég, élet és halál egyszerre meglétét és hiányát is. A gép, az elektrografia, a másolatkészítés vagy a létrehozás módja szintén üzen. Az ember egyszeri, egyedi és világban való létezésének, helyének egyetlen térbeli és időbeli pontját jelöli meg. A gép másol, az ember megszületik és meghal. A gép(ezet) gyilkol. Egyszerűen kifejezett, egyszerűen (meg)élt életeknek az ábrázolásáról van szó, túlélők és áldozatok ábrázolásáról egyaránt, akiknek kötetbeli jelene objektív, meghatározott, kijelentő módban közölt. Ezt a cím – élni, ahogy – is kifejezi, tömör jelentéstartalmával. Kováts Borbála hangsúlyozza a megfelelő kellékek, a tárgy, a technika és az anyag felhasználásának kölcsönhatása kapcsán, hogy „*a művész felismerte az eszköz által nyújtott újszerű lehetőséget a világ és az ember eddig ismeretlen képének, sosem látott oldalainak feltárására. Az elektrografia a maga sajátos eszközeivel kezdte el feltérképezni a modern kor embere és a technika viszonyát is. Az új perspektívában a gép arca is megváltozott, a művész megszelídítette azt, sajátos, bensőséges kapcsolatot alakított ki vele. Nem a végzetet, hanem a továbblépés esélyét látta eszközében. (...).*”⁷ Ennek a kifinomult kölcsönviszonynak köszönhető, hogy a géppel, gépekkel és technikával egybekötött közlési mód immár nem egy elidegenedő és a rideg társadalmi fogyasztást, negatív értelemben vett monotonitást, vagy a semleges, funkcionális robotikában is megjelenő érzéketlen szerkezeteket és a gépies szerkesztést jelenti, hanem az ábrázolt élet-közeli megjelenítését, azt az intenciót, amelyet Láng érzékenyen használ, és aki számára a gép alkotótárs.

6 Szénási Miklós 2021: Írni, ahogy. *Alföld*, <https://alfoldonline.hu/2021/09/irni-ahogy/> (utolsó letöltés: 2024. január 10).

7 Kováts Borbála 2012: Az elektrografia és az elektrografia – Két fogalom természetrajza. *Arnolfini Szalon Esszéportál*, <http://szalon.arnolfini.hu/kovats-borbala-az-elektrografia-es-az-elektrografia/> (utolsó letöltés: 2024. január 10).

Láng ezekbe a szövegekbe építi bele a Dávid-csillagot, illetve többször a csúcsával lefelé álló háromszög-formát, amelyek egyszerre jelképezik a foglyok táborban viselt ruházatán a jelzést, valamint a Magén Dávid szimbolikáját. A háromszögekbe rendezett szavak, a formálódó szövegtettek, szövegek folyamatosan fedik egymást, és feltárnak egy újabbat. A borbélyi értelemben vett jelekké és szimbólumokká (is) alakulnak a nyelvi tömörség, nyelvi redukció által, kimozdulnak az én-történet (visszaemlékezés) hagyományos, szélesebben kibontott formai keretéből. Mindezzel pedig elfedik a jelentésüket, elfedik a jelentést magát. Ugyanakkor feltárják a töredezettségnek, az emlékezet töredékeinek, törmelékeinek a valóságát. Ezek a töredékek és törmelékek hordozzák az emberi elméhez hasonlóan az emlékezet morzsáit, vagy éppen kristálytisztán megmaradó, folyamatos vizualitását, a felidézés pontosságával. A Dávid-csillag alakzat olykor eltorzul, a háromszög-motívumok nem egyenletesen fedik egymást. Ez az elmozdulás-eltorzulás a csillag szabályosságát, szimmetrikusságát, egyenes vonalait, pontjait mozditja meg, mellyel együtt a holokausztra, a normálistól való eltérésre adott válasz is kialakul. A képszövegek (8, 22), és a háromszögekkel játszó szövegdimenziók megteremtése, a szövegsíkok játéka a térbeliség és időbeliség kettősségét is magukba foglalják. A képekbe formált szövegek, terek maguk is mutatnak térbeliséget. Néhány képben a betűk, sorok kialakítása perspektivikussá válik, benne a játék a végtelenből a végtelenbe tartó (vertikális és horizontális) irányt határozza meg, a térből kivágott, kiemelt egységként van jelen. A köré rendelt betűsík pedig mintha vízréteggént, vízközegként fogná, ölelné körbe ezt a térlapot, szöveglapot (6, 14, 17). Így alakul a kép és a szöveg egységessé, de a szövegek körül megjelenő üres tér, új kontrasztba kerül a megvalósulással, folytatóságossággal, a térben és időben megjelenő történelmi-történelmi, társadalmi-családi háttérrel, és szinte hirtelen szakad meg, ahogyan a bemutatott életek egy része is.

A Láng által felhasznált anyag Szöllős Veronika interjúján keresztül kerül közlésre. Fényképek, anyakönyvi kivonatok, más hozzátartozók jelennek meg az oldalon. Itt elevenedik meg a szó, a konkrét családtörténet és visszaemlékezés, valamint a Láng által közölt töredékek egy pontban találkozáva kerülnek egymással kölcsönhatásba. A családi dokumentáció történelmi háttérrel biztosít, ahogyan valós helyszín a Szegeden ma is létező Kárász utca (12). Itt dolgozott Scheiner Sámuel, aki nevét Szöllős Samura változtatta. *„Kedves, barátságos ember volt hófehér hajával, mosolyra hajló, pirosas arcával. Foglalkozása aranyműves volt. Egykor Szeged főutcáján, a Kárász utcán volt a családnak ékszerüzlete, ami sajnos tönkrement.”*⁸ Ez az utca rövidebb távolságra esik a zsinagógától, nincs túl messze a két pont egymástól. Hasonló Szigeti Jakabné Reiniger Rozáliának, Veronika anyai dédanyjának, születési anyakönyvi kivonata, mint a Hódmezővásárhelyi Izraelita Hitközség Rabbisága által „választójogosultság igazolása céljából” kiállított dokumentuma.⁹ *„Ő volt a frissen sült almás pite, a csodás ebédek, a nyári esték felejthetetlen vacsorái a szalámis, körözöttes zsemlével, hónapos rettekkel. Ő a mesék a díványra heveredve ebéd után, a számlálhatatlan dal, máig is hallom (...).”*¹⁰ Hoffmann Lászlóné Szigeti Ilona Veronika anyai nagyanyja. *„Finom, hosszúkás, kreol arcú (...) asszony volt. (...) A szegedi zsidó iskola égisze alatt vezetett egy óvodát, (...) Háború után a szegedi városi iskolában tanított. (...) Nagyműveltségű, az emberekhez érzékenyen értő egyéniség volt (...).”* Férje, Hoffmann László, könyvszakértő volt Szegeden, a Városi Nyomdánál igazgató-főkönyvelő. Szöllős Veronika Szigeti Ferenc sorsát is elbeszéli: *„Feri bácsi már ott várt a kapu előtt. Megölelt, megcsókolt bennünket nagyon szeretően, és bevezetett az első sorban gondosan kiválasztott helyre. (...) 1945-ben a deportálásból megérkezve Pestre döbbenet hallottam a rémes hírt, hogy Feri bácsi milyen módon pusztult el: a nyilasok a Dunába lőtték. (...) S máig is foglalkoztat, hogy mit érezhetett Feri bácsi és a többiek, amikor puskatussal hajtották őket a Duna felé.”*¹¹ Horvai (Hoffmann) István színházi rendező *„Horvai István tanár*

8 Réz 2007.

9 Réz Judit 2007b: Szigeti Jakabné, szül. Reiniger Rozália születési anyakönyvének kivonata, Hódmezővásárhely, 1939. Centropa Archívum. Zsidó élettörténetek a 20. századból. <https://www.centropa.org/hu/photo/szigeti-jakabne-szul-reiniger-rozalia-szuletesi-anyakonyvenek-kivonata> (utolsó letöltés: 2024. január 10).

10 Uo.

11 Réz 2007.

úr, Szegedről jött fel Budapestre, hogy mint fiatal rendező, színpadra állítsa, az OMIKE Művészakciójának legújabb produkcióját, Molière Képzelt beteg című komédiáját, a Goldmark teremben. Március 19-én délelőtt, éppen az előadás főpróbáját tartották, amikor a bejárati ajtó függönye mögül néhány gépfegyveres német katona rontott be, és félbeszakítva a főpróbát, kikergette a Goldmark teremből a művészeket.”¹²

Láng Eszter „köszönetet mond a Centropának a kötetet díszítő elektrográfiák alapjául szolgáló élettörténeti szövegrészek rendelkezésére bocsátásáért”, melynek segítségével a valós történelmi, dokumentatív elemeket emeli be az egykor volt életekbe való bepillantással a kötetbe, és állít a kötetrel magával emléket, emlék-művet ezeknek a karaktereknek. Láng korondi születésű képzőművész, költő. A többek között Debrecenhez, a Vajdasághoz, Erdélyhez szorosan kötődő művész kötetét az az átmenet jellemzi és élteni, amely az emlékezetbe hozza, és az emlékezetben tartja meg az embereket, azok személyes jelein, jegyein, jellegzetességein, tulajdonságaiban vagy tárgyain keresztül. Láng az Elektrográfiai Társaság tagjaként közeli kapcsolatban áll a szó és a kép kettős műfajával, kifejezésmódjával, a szöveg és a szövegalkotás gépi-manuális együttműködésével. (Képző)művészetében a természet, a sokszínűség, a formák és a jellegek, a tárgyakból alkotott életek is megjelennek. Kollázsai, a kötetben szereplő képstruktúrákhoz hasonlóan, a szöveggel és a vizualitással alkotnak szoros, szerves egységet. A mintázat, az alak, a jel és az objektum kifinomult konstellációja jelenik meg a kötetben és a szerző képzőművészeti alkotásain egyaránt.

Hörcher Eszter

12 Hegedűs D. Géza 2013: Az OMIKE művészakció története, 1939–1944 – megnyitó beszéd. Magyar Színházi Társaság, <http://mszt.org/omike-muveszakcio-tortenete-1939-1944-megnyito-beszed/> (utolsó letöltés: 2024. január 10).

FARKAS ZSÓFIA (SZERK.):

Szemtanúk / Eyewitnesses.

Traumaábrázolások a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményéből / Depictions of Trauma from the Collection of the Hungarian Jewish Museum and Archives

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest, 2023. 296 oldal.

A 2B galériában gyakran váltják egymást a kiállítások. Ha az ember nem elég éber, mire észbe kap, már be is zárt az előző. Nem győztem szidni magam, amikor saját végzetes halogatási hajlamom újabb gyümölcseként lemaradtam a 2021-es *Szemtanúk* című tárlatról. Épp ezért mély megnyugvással töltött el, hogy a kiállítás bővített anyaga két évvel később album formájában is napvilágot látott. Noha a múzeumi gyakorlatban hagyományos eljárásrend szerint a kiállítás után egy kötettel, de legalább egy hosszabb prospektussal is illik megörvendeztetni a szerzőket és az érdeklődőket. Muszáj szem előtt tartanunk, hogy a közép és még szebb korú értelmiségi családok könyvespolcain hiába préselődnek képzőművészeti albumok egész sorozatokká, a levételük és átlapozgatásuk úgy jó 20–25 év óta igencsak fáradságosnak bizonyul, és a legritkább esetben kerítünk rá sort – életkortól függetlenül. Nem magától értetődő tehát, hogy az internetkorszakban mit érdemes kinyomtatni és mit nem. Ez esetben viszont kifejezetten jó, sőt, egyenesen nagyszerű, hogy a Zsidó Múzeum és Levéltár papíron is megjelentette a holokauszt élményének korai hazai képzőművészeti feldolgozásait bemutató gyűjteményi anyagát. Olyan szép, visszafogottan elegáns, arányos szerkezetű és színvonalas kötet, ami hamar meggyőzi az olvasót, hogy nem mindennapi könyvet tart a kezében.

132 A Zsidó Múzeum és a 2B Galéria 2020 óta rendez közös kiállításokat. Az első a tavaly elhunyt Jalsovszky Katalin fotótörténész, muzeológus kutatási anyagából (*Csillag a házon, csillag a kabátton*) volt, majd jött a *Szemtanúk*, ezt követte a *Láthatatlan arc* és az *Abel Pann (1883–1963) életútja a diaszpórától Izraelig* című tárlat 2022-ben és 2023-ban. A sor várhatóan a következő években is folytatódik.

Örömteli minden kölcsönös elégedettségen nyugvó együttműködés, mégis, talán magyarázatra szorul, hogy egy jelentős egyházi (köztünk szólva: állami) múzeumnak miért van szüksége egy kis alapterületű, civil fenntartású galériára, hogy művészeti gyűjteményét bemutathassa. Feltehetően nem okozna különösebb utánajárást kideríteni, de elvinné a fókusz a kérdés részletekbe menő megválaszolása, ezért csak néhány gondolat erejéig időznék itt.

A Zsidó Múzeum épületében sokáig a legfelső, második emeleten voltak időszakos kiállítások, utoljára a Munk család történetéről. Mostanában ez az épületrész megközelíthetetlen, mert készül a magyarországi zsidóság történetét feldolgozó új és hosszú távra tervezett kiállítás. Így a Zsidó Múzeumban egyszerűen nincs hely időszakos kiállításokra. Nem csak a múzeum vezetőségén múlt, hogy a képzőművészeti gyűjtemény bemutatása, vagy külső rendezésű kiállítás befogadása elképzelhetetlen/megoldhatatlanná vált birtokon belül. A Síp utcai hitközségi épület földszintjén, a korábbi idegenforgalmi iroda utcára néző szobáiban 2018-elejen nyílt meg a *Síp12 Galéria és Közösségi tér*, azonban a gondosan megtervezett átépítés után alig egy-két évvel a fenntartó Mazsihisz-BZSH meggondolta magát, és kóser deli shop nyitása mellett döntött. Na igen, business is business, a kiállítótér meg kiállítótér, de semmi esetre sem üzlet. Felmerülhetett még az időközben felújított és átadott Rumbach utcai zsinagóga közösségi tere, csak hát máshogy alakultak a dolgok. Tehát egyelőre marad a „2B” a Ráday utcában, ami ugyan kissé kiesik a zsidó fősodorból, de két évtizedes fennállása miatt végül is a legstabilabb, és egyre felkapottabb zsidó tematikára specializálódott bemutatótér a fővárosban. Ha meggondoljuk, a hetedik kerületi turista-zsidónegyed mellett így lehetőség nyílna egy alternatív zsidó kulturális háromszög megrajzolására az OR-ZSE Zsidó Egyetem, a Páva utcai Holokauszt Emlékközpont és a 2B Galéria között.

Mielőtt visszatérnék a kiállítás és az album témájához, muszáj még egy múzeumtörténeti mozzanatra kitérni. Nemcsak a mindenkori igazgatók történelmi-irodalmi érdeklődése szoríthatta hátrébb a Zsidó Múzeum képzőművészeti anyagának bemutatását, hanem a gyűjtemény feldolgozatlansága és a katalogizálás hiányossága is. A jelenlegi igazgatónő, Toronyi Zsuzsanna által sokat kárhoztatott hatvanas évek eleji gyűjteményi revízió, az ő elbeszélésében valamiféle képromboló kulturális forradalmi akciónak, de leginkább egy szűklátószögű, kontraszelektív révén döntési pozícióba került dilettáns vezető értelmetlen pótcselekvésének tűnik.¹ A pszichológus végzettségű Benoschofsky Ilona, ha a múltat nem is akarta végleg eltörölni, a gyűjtemény tárgyainak eredetét sikerült eltüntetnie, ami alig pótolható veszteség, és állandó probléma a múzeum életében (lásd *A 100 év 100 tárgy* illetve a *Tamid – Mindig* című állandó kiállítás koncepciózus, mégis kissé steril enteriőrjét). Az évtizedekig rendkívül alul dotált múzeum a nyolcvanas évektől kapott nagyobb felújításokra és kiállításokra szánt összeget, de a rendszerváltás a múzeumban csak az idős igazgatónő 1994-es távozása után jött el. Számos megoldandó feladat közül az egyik a gyűjtemény minél részletesebb és pontosabb katalogizálása szemmel láthatóan évről-évre halad előre, és ez most már a képzőművészeti anyagra is vonatkozik. A 2B Galériába exportált kiállításokat tehát évekig tartó, fáradságos feltáró munka előzte meg, s ennek eredményei szerencsére egyre teljesebben bomlanak ki az érdeklődők előtt.

A *Szemtanúk* kiállításon alapuló album a holokauszt poklaiból visszatérő (magyar) művészek – erre a magyarra még visszatérek – rögtön a háború után, zömükben 1945 és 1947 között készült alkotásaiból áll. Néhány indokolható, az eredeti válogatási elvekkel azonban nehezen összeegyeztethető mű is bekerült, például Varsányi Pál 1954-es linóleummetszetei, Lukács Ágnes 1966–1967-es olajfestménye és különösen Fekete Edit 1981–1985 és 1990-ben készült rajzai.

A kötetben az összes olyan művész helyet kapott, akinek a holokauszt élményét elmesélő rajzaiból és grafikáiból a Zsidó Múzeum is őriz eredeti példányokat. A kötetet a szerkesztő, Farkas Zsófia, a történész-levéltáros Toronyi Zsuzsanna és Marczisovszky Anna irodalmár tanulmányai vezetik be. A művészettörténész Farkas elsősorban a bemutatott művekről és szerzőikről, Toronyi, a múzeumi gyűjteményt legmélyebben ismerő igazgató, a vizuális alkotásokkal egyidejű szöveges forrásokról, míg Marczisovszky a kettő szintéziséről írt. Mindhárom szöveg informatív: elméleti művekre, külföldi példákra és több ponton egymásra is reflektáló, eredeti meglátásokat tartalmazó érdekes olvasmányok.

A szerzők egyik visszatérő fogalma a kirekesztett csoport, „a zsidók”, ún. „dokumentálási dühe”, amin azt értik, hogy az áldozatok az őket ért retorziókat és csapásokat feljegyezték, lerajzolták, fényképezték stb. és összegyűjtötték. Így kerültek a múzeumba többek között törvények leiratai, falragaszok és plakátok, később a gettóból, a táborokból vagy éppen az elnéptelenedett vallási közösségi épületekből származó tárgyak. A dühödt, vagy lázas tevékenység már a diszkriminatív intézkedések idejétől megkezdődött és a felszabadulást követően is folytatódott. Való

1 Erről részleteiben Toronyi Zsuzsanna 2022: *A múltat végképp eltörölni... Targum*, (1) 2. 133–151 (DOI: 10.56664/targum.2022.1.8; <https://www.targum.academy/targum-2022-1-8/>; utolsó letöltés: 2024. február 22).

igaz, hogy a megbélyegzett, zsidónak titulált csoport tagjai egyre inkább összezártak, a közéletből való kiszorításuk miatt csak a saját hitközségi intézményrendszerükben tudtak alkotni és létezni. Ennek egyik kiemelkedő példája az OMIKE heroikus munkája, ami a kulturális életnek igyekezett kereteket és anyagi segítséget biztosítani. A művészek természetesen reflektálnak sorsuk romlására, alkotásaik ekkoriban, a harmincas évek végétől, részben jótékonyági vásárlásoknak köszönhetően kerültek be a Zsidó Múzeumba tovább színesítve a gyűjtemény meglehetősen heterogén anyagát. Ahogy Toronyi megjegyzi, ez nagy „forradalmi” változás volt az addigi gyakorlathoz képest, hiszen a korábbi évtizedekben egyáltalán nem volt jellemző a kortárs művészeti alkotások gyűjtése. A közel 3000 tételre rugó vizuális anyag, festmények, rajzok, grafikák jelentős része a tudatos adományozási és gyűjtési akció révén éppen a második világháború környékén került a gyűjteménybe. Az azóta eltelt közel nyolc évtizedben újabb átgondolt gyűjtési akcióról nem tudok, feltételezem, hogy a rendszerváltás óta sem gyarapodott tetemesen a képzőművészeti anyag. Zsidó alkotásokhoz a Zsidó Múzeum esetlegesen, hagyatékok részeként vagy ajándékozás révén jutott.

A gyűjtési és adományozási (beszolgáltatási) aktivitást a düh szóval jellemezni szerintem túlzó és kissé eufemisztikus. Az üldözött csoportok egész Európában igyekeztek megörökíteni az ellenük elkövetett jogtalanságokat és borzalmakat. Bizonyítékokat gyűjtöttek a majdani és remélhetőleg bekövetkező igazságszolgáltatáshoz, vagy legalább jelet és nyomot akartak hagyni maguk után, hátha nem tűnnek el teljesen a feledésben. A dokumentumok, tanúságtételek készítése és mentése jórészt a tehetetlenségből fakadt, és a valós ellenállást helyettesítő (pót) cselekvésnek is felfoghatjuk. A dühből számomra az ellenállás és az önmentés következne, ami a tömeges deportálásokhoz képest aránylag kevés esetben fordult elő. A felszabadulást követően sem érzem adekvátnak dühről és traumafeldolgozásról egyszerre beszélni. Bár mindkettő elképzelhető és ismerünk példákat, a kettő inkább kizárja egymást. A volt munkaszolgálatosok, vagy a Zsidó Tanács vezető tisztségviselői szenvedéstörténeteinek kronologikus előadása részint híradás volt az addig elbeszélhetetlen történetekről, részint praktikus okok, a várható igazolási és igazságszolgáltatási eljárások miatt írták meg negatív élményeiket, magyarázták el vagy magyarázták meg mások által kifogásolt tetteiket. Magyarázat, időnként önfelmentés és legfőképp identitásépítés jellemezte a *post festa* történeteket, az utóbbiban különösen a felélenkülő cionista csoportok jártak élen. A népbíróságokon persze voltak érzellemmel telített, dühös jelenetek, de a hazatérés utáni tettlegességre, dühös leszámolásokra csak szórványosan ismerünk példákat a népbírósági anyagok tanúsága szerint. Vagyis az a javaslatom, hogy inkább a *dokumentálás kényszeréről, parancsáról vagy kényszer(es) dokumentálásról* beszéljünk.

134

Másik elgondolkodtató fogalom a címben is szereplő traumafeldolgozás. Az áldozatok háborús szenvedéseinek szöveges és képi megörökítését könnyen azonosíthatjuk traumafeldolgozással, hiszen logikusnak tételezzük, hogy a súlyos atrocitások traumatikus élmények voltak, így a közvetlen a háború után született művek nyilván a traumafeldolgozás részei. Bizonyára sok esetben így van, viszont nem ennyire magától értetődő a direkt kapcsolat, ha a traumát úgy képzeljük el, mint egy zárványt, sokszor a tudatalattiba lenyomott és elkerített szörnyű élettapasztalatot, amihez nincs kulcsunk, és amihez csak jókora idő elteltével, önvizsgálattal, általában külső segítséggel férünk hozzá. Ezzel az elképzeléssel nehezen összehozható a kötetben bemutatott művészek szinte kizárólag narratív és direkt, röviden dokumentarista alkotásai. Farkas Zsófia remek megfigyelése, hogy még azok a grafikusok is figuratív rajzokat készítettek, akik amúgy nonfiguratív, absztrakt stílusban alkottak. Azt mondhatjuk tehát, hogy a történetek dokumentarista, hol gyermekrajzszerű, hol élclap karikatúrákra vagy képregényre hajazó megörökítése, papírra vetése inkább rögzítése, újra játszása az átéltnek, mintsem a trauma feldolgozása volna. Végül is egy magát vizuális eszközökkel kifejező alkotónak miről kellett volna rajzolnia a háború után, ha nem a saját rendkívüli élményeiről? Megkockáztathatjuk, hogy a grafika ebben az esetben maga a trauma, legfeljebb a feldolgozás első lépése, de nem annak szublimációja. Bálint Endre Lukács Ágnes *Auschwitz női tábor* című litográfia albumáról írt 1946-os kritikájában (Farkas és Marczisovszky is idézi) – éppen a kiérleltséget hiányolta, arra utalva, hogy az Auschwitz sorozat talán túl korán született, így nem eléggé kvalitatív, nem elég művészi

– vagy lelkiileg kevésbé „átdolgozott”, tehetjük hozzá. Farkas írásából ennél az epizódnál egyébként kimaradt egy fontos részlet. Bálint, aki bujkált, így elkerülte a deportálást, és szerencsésen életben maradt, az 1942-es *Gyertyafénynél* című linósorozat után megalkotta a *Bergen-Belsen I–IV* című expresszionista hatású sorozatát. Ebből a pozícióból érthető magabiztossággal marasztalhatta el a fiatal művésznő teljesítményét. Bálinthoz hasonlóan Martyn Ferenc *A fasizmus szörnyetegei* című munkájában (eredeti címmel *A nagy mocsár*) szintén képes volt szimbolikus eszközökkel megjeleníteni a rémtetteket, igaz, ő maga nem volt zsidó, ellenben feleségét Auschwitzba hurcolták.² A *Szemtanúk* albumban is láthatunk olyan tábor ábrázolást, ahol a művész, Jankay Tibor a saját élményei mellett az Auschwitzból visszatért későbbi felesége (Alexander Irén) tapasztalatait dolgozza fel.

Az albumban szereplő rajzok és grafikák ismereteink szerint nem felkérésre, hanem saját indíttatásból készültek. Nem tekinthetjük őket pusztán vázlatoknak vagy „jegyzeteknek”, hiszen olyan vizuális tanúságtételek, mutat rá Farkas, amelyet egyes szerzők (Adler Miklós, Barta Ernő, Lukács Ágnes, Shraga Weil) a nyilvánosságnak szántak, legalábbis erre utalnak a többnyelvű feliratok és a sokszorosítást lehetővé tevő formátum és kidolgozás. A grafikák, kollektívák és albumok témája nagyon hasonló – az erőszakot, a munkaszolgálatot, a gettót, a deportálást, a lágeréletet dolgozzák fel – és az ábrázolás is döntően realiztikus, bár akad szimbolikus és hagyományos művészettörténeti formát alkalmazó mű is, pl. Barta Ernő *Dans Macabre – Haláltánc* sorozata. Megjegyezhetjük, hogy a brit Imperial War Museum a *Művészek válasza a Holokausztra* című rövid válogatásában közzétett, 1944–1945-ben született művek is általában hasonlóan elbeszélő, direkt stílusban készültek.³

Az anyaghasználatban, a szövegek (címek és feliratok) alkalmazásában és a formátumban már nagy különbségek voltak, hiszen az album meglehetősen sokféle kivitelezést megengedő és elbíró hibrid műfaj. Egyes festményekhez és grafikai művekhez képest a szövegeknek fontos szerep jut, segítik a megértést, időnként árnyalják vagy ellenpontosítják a grafikák tartalmát vagy hangulatát. Ezt a változatosságot egy homogenizáló reprint kiadvány nem tudja teljesen életszerűen megjeleníteni. Farkas ügyelt az alkotások eredeti fizikai jellemzőinek megadására, de néhol talán tovább pontosíthatott volna, pl. Barta Ernő *Danse macabre* 16 grafikája litográfia és nem ceruzarajz. Az album borítójának fényképmásolatával nemcsak ez vált volna nyilvánvalóvá, hanem a kiadott példányszámot is megtudtuk volna „Ezen mű 300 számozott és a művész aláírásával ellátott példányban jelent meg”. De ezzel tulajdonképpen el is értünk a kötet 4/5-ét kitevő a műveket és szerzőiket bemutató részre.

A három tanulmányt 25 alkotó rövid életrajza és a holokausztot megörökítő műveikből készült válogatások követik. Az album legvégén a szerkesztő azokról sem feledkezett meg, akiknek csak a neve, vagy még az sem maradt meg, de alkotásaik valamilyen úton-módon a Zsidó Múzeum valamelyik zegében-zugában – történeti dokumentumként, tanúságtételként, személyes hagyatékként stb. – lényegében érintetlenül aludták Csipkerózsika álmukat, várva a muzeológus-bőrbe bújt királyfira, hogy felfedezze és megmutassa őket a közönségnek. Ahogy az elején írtam, a kötet nemcsak okos és szép, de jó arányokkal dolgozik, és ez a műveket és szerzőiket bemutató részre is áll. Épp annyit mesél el, illetve mutat meg, ami könnyen befogadható és érdekes. Nagyjából azonos hosszúságú szövegek írják le az alkotók életét és munkásságát, a terjedelmi különbségeket legfeljebb egész képsorozatok közzé adása okozza. A művészek sorsa persze változatosan alakult. Volt, aki Magyarországon maradt, és volt, aki emigrált, volt, aki szép karriert futott be, volt, aki középiskolai rajztanárként dolgozott, volt, akit totálisan elfelejtettek, volt, akinek életműkiadást szenteltek, volt, aki korán halt, volt, aki nem. És sajnos, de nem egészen meglepő módon öngyilkos is akadt köztük.

2 Véri Dániel 2018: A holokauszt és a zsidó identitás szimbolikus ábrázolásai (1939–1960). Bálint Endre, Martyn Ferenc, Major János és Maurer Dóra grafikái. In: Pataki Gábor (szerk.): *Szigorúan ellenőrzött nyomatok. A magyar sokszorosított grafika 1945–1961 között*. Miskolc, 43–60.

3 <https://www.iwm.org.uk/history/artists-responses-to-the-holocaust> utolsó letöltés: 2024. február 22).

Az alkotások egy része viszonylag olcsó és nagy példányszámú nyomdai kiadványokban látott napvilágot. Zsolt Béla, a szenvedések avatott krónikása, kettőhöz is írt előszót, amiben nagyra értékelte a grafikusok munkáit. Véri Dániel kutatásai alapján tudjuk, hogy ezek terjesztésében a már emlegetett öntudatos cionista csoportok élen jártak. A Borochow-kör, a Hashomer Hatzair, a Hehalutz adta ki Áldor Péter 1944, illetve Sraga Weil *Tanuságtétel* albumát és Adler Miklós 16 fametszetét. A Szocialista Cionisták Pártja (Ichud, Party of Socialist Zionists) publikálta Lukács Ágnes *Auschwitz női tábor* albumát. A jobboldali cionisták kevésbé voltak aktívak ezen a téren, de hozzájuk kötődik Abádi Ervin *Két csillag – két világ: 1939–1945* kollekciónak a kiadása.⁴

Bemutatótér a háború után viszont szűkösen állt rendelkezésre, jóformán csak a Zsidó Múzeum és a Csáky utcai hitközség újlipótvárosi kultúrterme (ma a Fischer Annie Zeneiskola nagyterme) volt alkalmas „holokauszt” kiállításra (a fogalmat persze akkor még senki nem használta). Ennek ellenére több mint két tucat holokauszt tematikájú képzőművészeti tárlatot mutattak be a Magyar Képzőművészek Szabadszervezete, a Bibliotheca Officina és mások szervezésében egészen változatos helyszíneken, mint a Fészek klubban, kis galériákban, helyi pártirodákban vagy éppen magánlakásokon. Farkas Zsófia elemzi, de nem minősíti a grafikákat. Jelzi, hogy változó minőségű a kötet anyaga, de itt és most a szerkesztői szándék a teljes korabeli mezőny bemutatása, vagyis emlékéllítés, főhajtás az elfeledett alkotók előtt. A *Szemtánúk* album anyaga rendkívül meggyőző, és gyaníthatóan több mint reprezentatív, szinte teljes Magyarországra vonatkozóan. Nem véletlen, hogy a 80. évfordulón ebből készül az Magyar Nemzeti Galéria reprezentatív kiállítása, amely máshol található alkotásokkal, így a Holokauszt Emlékközpont gyűjteményéből Gera Éva *Auschwitz* sorozatával és Frans Masereel *Danse Macabre* albumával is kiegészül. A túlélőknek közvetlenül a háború utáni évek alatt (early post-war) született képzőművészeti holokauszt ábrázolásainak kötetbe rendezése talán úttörő vállalkozás egész Európában. A kötet kétnyelvű, a magyar mellett párhuzamosan fut az angol fordítás, ami remélhetőleg megkönnyíti a páratlan magyarországi anyag nemzetközi megismerését. Elhanyagolható hiányérzetünket legfeljebb a tágabb művészeti és társadalmi közeg megjelenítésének elmaradása okozza. Az alkotók ugyanis legalább annyira magyarok voltak, mint zsidók. Többségük neológ, vagy nem vallásos, asszimilálódott családból származott, és a Képzőművészeti Főiskolán vagy más neves magániskolákban végzett művész volt. Pontosan ismerték a keresztény ikonográfia motívumait, helyenként a holokauszt feldolgozásukban is felismerhetőek Krisztus, a szent család és a mártíromság ábrázolások. Rendkívül érdekes lett volna feltárni azt is, hogy a debreceni Adler Miklós rézkarcai milyen úton, milyen kapcsolatokon keresztül kerültek a müncheni kiadású és világszerte ismert *Túlélők Haggadája*-ba.⁵ A zsidók szenvedései az ókori Egyiptomban, és a megszabadításukat jelentő kivonulásuk könnyen megfeleltethető volt a második világháború rémtetteivel és a túléléssel. A *Túlélők Haggadája* ezeket a párhuzamokat és megfeleléseket alkalmazza például a kényszermunka és a munkaszolgálat ábrázolásánál. Ilyen megfontolásból jó lett volna kicsit kitekinteni a Zsidó Múzeum gyűjteményéből és párbeszédet kezdeményezni más kortárs alkotásokkal. A modern, szürrealista, absztrakt irányzatú Európai Iskola, jelentős zsidó származású tagsággal rendelkezett és meghatározó hatású művészek tartoztak hozzá. Ráadásul az OMIKE mellett ők is szerveztek mártír kiállításokat. Adler Miklós, Bán Kiss Edit, Shraga Weil művei például szerepeltek az 1946. januári, mindössze két hétig nyitva tartó kiállításon, amelyet a Jewish Agency for Palestine dokumentációs osztálya támogatott. Fontos történeti adalék, hogy a kiállítás cionista indíttatású címét, „*Akik meghaltak és akik harcoltak népünk becsületéért*”, a korabeli híradások tendenciózusan lerövidítették, vagy megváltoztatták, hogy ne kelljen a zsidó nép fogalmát leírni.⁶

4 Daniel Véri 2023: Where Art Met History: Holocaust Exhibitions in Early Postwar Hungary, *The Journal of Holocaust Research* (37.) 4. (Exhibiting the Holocaust in the Immediate Postwar Period: Histories, Practices and Politics), 393–417; itt: 406.

5 A Haggada-történet aktualizálása közkedvelt zsáner volt a nagy sorscsapások idején.

6 Véri 2023: 396.

A *Szemtanúk* kötet a Zsidó Múzeum képzőművészeti gyűjteményének értékes és sokszor ismeretlen darabjainak kiadásával egy szép, elgondolkodtató, a holokauszt-túlélő alkotóknak emléket állító albumot ajándékozott a közönségnek. Változó színvonaluk miatt nem tartom valószínűnek, hogy önálló képzőművészeti alkotásként egycsapásra bekerülnek azok a művek is a kánonba, amik eddig szinte láthatatlanok voltak a közönség számára, de fontos, hogy kiléptek az ismeretlenségből, most már *muszáj* tudnunk róluk.

Lénárt András

MARGITTAI LINDA (SZERK.):

„Ellenállni a gonosznak”.

Tanulmányok a 70 éves Karsai László tiszteletére.

Szegedi Tudományegyetem Jelenkortörténeti Tanszék, Szeged, 2022. 383 oldal.

Azt hiszem nem tévedek nagyot, ha azt mondom, hogy jelenleg Karsai László a magyar holokauszt-kutatás doyenje, akinek munkássága megkerülhetetlen. Ez előtt az egyetemi oktatói tevékenységgel egybefűzött tudományos munkásság előtt tisztelegnek a kötet szerzői. Tomka Bélának az „Előszóban” megfogalmazott mélyreható gondolatai szerint: „A holokauszt beható ismereténél semmi nem véd jobban a kirekesztő eszmék ellen, semmi nem mutat rá jobban civilizáciánk törékenységére, s ezzel semmi nem ösztönözhet minket jobban arra, hogy tegyünk az erőszak megelőzése érdekében, kiálljunk a társadalmi tolerancia védelmében.” (7). Karsai László ennek szentelte kutatói és oktatói tevékenységét; valamint a közvélemény okítására szolgáló ismeretterjesztő, és a történéseket összefüggéseiben értelmező és magyarázó publicisztikáját.

A kötet öt részben szétosztó tanulmányai tulajdonképpen felölelik a teljes Horthy-korszakot, annak előzményeivel és a holokauszt utáni időszakokkal együtt. Az első rész szerzői a „Politikai fordulatok, radikális tendenciák” kérdéskörét taglalják. Harkai Ágnes (*Zsidó témájú cikkek az Ellenzék című kolozsvári napilapban az I. világháború idején*, 13–27) egy 1880 és 1944 között megjelenő, és az Erdélyrészi Függetlenségi Párt lapjaként számontartható erdélyi „napilap politikai irányvonalának változását, jobbratolódását” igyekszik röviden felvázolni, mintegy megerősítve azt az álláspontot miszerint „a Horthy-korszak radikális-jobboldali-antiszemita sajtójának gyökereit az I. világháború alatt kell keresnünk” (13). Meg sem lepődünk, hogy ebben az időszakban Prohászka neve sokszor megjelenik a lapban. A Sajti Enikő (*A Nagybecskereki Magyar Nemzeti Tanács tevékenysége, 1918 novembere*, 29–45) arról ír, hogy a délvidéki magyarok „a szerb megszálló hadsereg fenyegető árnyékában” hogyan képzeltek el „a megszülető független Magyarország demokratikus átalakítását” igazodva a „budapesti Magyar Nemzeti Tanács céljaihoz” (29). Ignác Károly már hatalmasat ugrik az időben („A kormánypárt és a nyilasok között tehát nincs különbség...”? *Választások és a szélsőjobboldal Kispesten és Pestszenterzsébeten 1939-ben*, 47–62) és arra világít rá, hogy a szélsőjobboldal előretörése már 1938-ban megtörtént. Az áttörést Endre László Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispáni megválasztása jelenti, 1938. január 12-én. Ez a folyamat az 1939. májusi országgyűlési választások eredményében is megmutatkozott. Ungváry Rudolf (*A veszélyben élő liberális demokrácia. A politikai visszacsatolások kilengései és az egyensúly időszakos felborulása*, 63–81) arra hívja fel a figyelmet, hogy a demokrácia ellenségei mindig belülről igyekeznek azt megdönteni, mert ennek lehetősége benne rejlik magában a demokráciában, és ennek – például a gazdaságiak mellett – kulturális, illetve szellemi okai (is) vannak.

A második részben a „Kirekesztők és befogadók” kerülnek górcső alá. Standeisky Éva (*Kassák és a másság*, 85–90) a vegyes (magyar–szlovák) házasságból született Kassák (1887–1967) életpályáján keresztül mutatja be azt, hogy a felnötté váló ember miképpen szakad el attól „amire társadalmi származása, etnikai és vallási hovatartozása predesztinálta”, és ez milyen megpróbáltatásokkal és konfliktusokkal jár együtt, míg az illető megtalálja/megvalósítja önmagát (85). Frank Tibor (*Bevándorláspolitika és antiszemitizmus az 1930-as évek Amerikájában*, 91–106) kitekint Magyarországról, sőt Európából is, és azt vizsgálja, hogy a megszorító törvényeket miképpen lehetett összeegyeztetni az üldözötteknek menedéket nyújtó hagyományos amerikai eszménnyel. Sajnos megállapítható, hogy az abban a korban alkalmazott „kvótatörvények drámai erővel éreztették hatásukat” mind a náci Németországból, mind pedig a Magyarországról menekülő, menekülni szándékozó zsidók sorsára, amit csak tetőzött „az Amerikában ekkoriban

növekvő félben lévő antiszemitizmus” (106). Nagy V. Rita (*A keresztény nemzet és ellenségei. Az antiszemitizmus teológiai indokai a parlamenti képviselők hozzászólásaiban (1938–1941)*, 107–127) a kirekesztés és az antiszemitizmus szolgálatába állított teológiai nyelvezet hasznosítását vizsgálja, mégpedig a világi politikai szereplőknél, akikről nem feltételezhető, hogy elmélyült teológiai felkészültséggel rendelkeztek volna. Ennek az ellentétpár (mi – ők; Isten által elvetett – új szövetségben kiválasztott nép) fogalmi rendszerben gondolkodó antijudaista keresztény diskurzusnak fontos elemei a zsidók (megkonstruált) tulajdonságai, amivel természetesen szembeállíthatóak „a keresztény nemzet jellemzői”. Paksy Zoltán (*Mindszenty József és a „zsidókérdés”, 129–145*) azt vizsgálja, hogy 1918–1919-ben Pehm József „fiatal zalaegerszegi plébános miként viszonyult az első világháború után Magyarországon folyamatosan jelen lévő antiszemita közéleti megnyilvánulásokhoz, és milyen nézeteket vallott a magyarországi zsidósággal kapcsolatban” (129). Ezen nézetei (közöny, a megértés teljes hiánya) a későbbiekben sem változtak. Gábor György (*A nyelv határai*, 147–160) a pápaválasztást és a megkoronázást követő felvonulást veszi górcső alá, amelynek keretében a menet elhaladt a római gettó mellett is, „amely fizikai elkülönítettségével is a societas christianából való kirekesztettségének jelét hordozta, mintha ezt a területet még jelképesen sem lett volna érdemes és méltó elfoglalni” (148–149). II. János Pál pápa volt az, aki a Vatikánból elment a Nagy Zsinagógához, ezt azonban a szerző a helyén kezeli, és feltárja mindazokat az ellentmondásokat (például „idősebb testvér”), amelyeket a látogatásnak, és főképpen az ennek kapcsán használt nyelvezetnek nem sikerült elfednie – túl erős a beidegződött hagyomány, ahogy azt a kitekintés a patrisztikus korra is tükrözi! Csak megfontolni lehet azt a gondolatot, miszerint „a történelem épp olyan felelősség, mint az azt elbeszélő nyelv. Mindkettő határait ideje volna végre örökre bevésni tudatos gondolatainkba s tudattalanunk legmélyére.” (160).

A harmadik rész tanulmányai „az intézményesített diszkriminációtól a „végső megoldásig” taglalják a magyar történelem egyik legtragikusabb időszakát. Harsányi László (*Volt-e kiút? Magyar zsidó színészek kiútkeresése, 1939–1944*, 163–176) a zsidótörvények által ellehetetlenített színészek életstratégiáit (menekülési kísérlet, intézményes segítségkérés, színházat helyettesítő pódiumok keresése) villantja fel. Tibori Szabó Zoltán (*Észak-erdélyi zsidók deportálása 1940–1942-ben*, 177–199) azokat a „kíméletlen kirekesztő” intézkedéseket és atrocitásokat (kiutasítások, deportálások, gyilkosságok) ismerteti, amelyeket a bécsi döntést követően az észak-erdélyi zsidóságnak el kellett szenvednie. Schweitzer Gábor („Az elmúlt év története – 5703”. *Grünvald Fülöp publikálatlan kézírata az 1942/1943-as esztendő zsidó vonatkozású világeseményeiről az IMIT Évkönyv számára*, 201–212) tanulmánya abba a kérdéskörbe iktatható, „hogya ki, hol, mikor és mit tudhatott a holokausztról” (201)? Megállapítása szerint a kiadatlan „krónika szerzője felkavaró és igen pontos információkkal rendelkezett a náci, illetve náci befolyás alatt álló országokban élő zsidó lakosság túlnyomó többsége tragikus sorsának alakulásáról, valamint tragédiája mértékéről”. Szerinte „nem lehet kétséges, hogy amennyiben Grünvald Fülöphöz és zsidó sorstársaihoz eljutottak a holokauszt hírei, akkor a magyarországi kormányzati tényezőknek és katonai vezetőknek, amint azt Karsai László kutatásai is alátámasztják, már korábban is naprakész információkkal kellett rendelkezniük a 'végső megoldás' valós jelentéséről és végzetes kiteljesedéséről.” (212). Hajdu Tibor (*A vöröskeresztes otthontól a gettóig*, 213–216) gyakorlatilag a megmenekülése megrázó személyes élményeit osztja meg az olvasóval. Karády Viktor (*Áttérési mozgalom a budapesti zsidóságban 1945 előtt és után*, 217–232) szintén életstratégiákról ír, mégpedig a vallásváltás révén elképzelt megoldásról, amely nem más, mint a „társadalmi integrációs módozatot” követő asszimiláció (228). Gidó Attila (*Mit tudunk (eddig) az észak-erdélyi cigányok sorsáról (1940–1944)?*, 233–249) szélesíti a kérdéskört, és a vizsgálatot kiterjeszti az észak-erdélyi cigányságra. Rámutat a kutatások hiányos – mondhatni alig létező – voltára, minek következtében az ő ismertetése is törvényszerűen (csak) vázlatos.

Az „Auschwitz helyett Strasshoff: kényszermunkások Bécsben és környékén” című negyedik rész három tanulmánya azon magyar zsidók sorsát tárja fel, akik számára valami különös „véletlen” (a valóságban Hanns Blaschke bécsi polgármester munkaerőigénye) folytán a célállomás nem a megsemmisítő haláltábor, hanem a lassú és gyötrelmes halált jelentő kény-

szermunkatábor volt. Molnár Judit (*Véletlenek. 15 ezer főnyi „munkaerő-szállítmány” sorsa 1944 júniusában*, 253–262), Frojimovics Kinga (*Szegedi zsidók egy ausztriai lőszergyárban 1944/45-ben*, 263–271) és Kovács Éva (*„Normálisak lehetünk még egyáltalán?” Magyar zsidó kényszer munkások a bécsi Áltstenrat egészségügyi intézményeiben*, 273–293) ennek a történetnek egy-egy szeletét tárja fel. A szerzők összességében annak adnak hangot, hogy egy-egy – a hatóságok kényének-kedvének teljesen kiszolgáltatott – személy vagy család sorsa mennyire a kiszámíthatatlan véletleneken múltott!

Az ötödik rész egyes tanulmányai már a borzalmak utáni „túlélés és újrakezdés, szembenézés és emlékezet” fájó kérdéseit taglalják. Horváth Rita (*„A munkácsi pályaudvaron indulás előtt férjemmel együtt öngyilkosok lettünk”. Az öngyilkosság témája magyarországi holokausztúlélők egodokumentumaiban*, 297–307) a meglehetősen érzékeny és fájdalmas öngyilkosság témáját, illetve az általa felvetett (vallási, erkölcsi) értelmezési lehetőségeket igyekszik megérteni és megértetni. Álláspontja szerint *„a történelmi-társadalmi határhelyzetekben elkövetett öngyilkosságokhoz nem érdemes csupán egyszerű, egyértelmű jelként viszonyulni, hanem az értelmezéskor meg kell próbálni hosszabban gondolni az öngyilkosságokra a történés részeként, mint szoktunk, s nem rögtön valaminek a jeleként értelmezni őket”* (307). Vörös István Károly (*„...az addigi tulajdonos eltávozása folytán...”*. *A pécsi zsidók vagyonának sorsa a vészidőszak után*, 309–324) az elhurcolt pécsi zsidók javainak ered a nyomába, feltárva *„a meglehetősen összetett viszonyokat”* (322), amelybe akár az is beletartozott, hogy a holokausztot túlélő személy számára térítés fejében kínáltak a töredékesen megmaradt javainak a visszaszerzését. Laczó Ferenc (*A bizonyítás szükségessége. A náci főbűnösök nürnbergi peréről*, 325–332) a háborús bűnösök perének mechanizmusát ismerteti, amely igyekezett szem előtt tartani a jogállamisági követelményeket, miközben máig megoldatlan kulcskérdéseket vetett fel: a hódító háború meghatározása, a népiirtás fogalma alkalmazható-e politikai csoportok üldözésére, a saját állampolgárok ellen elkövetett emberiesség elleni bűncselekmények. Novák Attila (*„Az egész ország felszabadítása az imperializmus uralma alól...”*. *Magyar etnikai voks és izraeli pártpolitika a zsidó állam korai éveiben*, 333–348) azt vizsgálja, hogy az egységes izraeli nemzet kialakulásában/kialakításában mit is jelentett magyar/magyarországi származású zsidónak lenni, és mi volt a hozzájárulás az államalapításhoz? Pók Attila (*Egy konferencia arcai*, 349–358) az 1994-ben megrendezett *A Holocaust Magyarországon ötven év után* című konferenciát ismerteti, feltárva annak tudományos és politikai hátterét, illetve meghúzza a mérlegét. Hédi Fanni (*Rejtekhelyek feltérképezése. Az amszterdami Vrije Universiteit kutatási projektje és annak magyarországi vonatkozásai*, 359–375) egy meglehetősen egyedi kutatási projektről számol be, és pedig a *„nácik által megszállt európai országokban kivétel nélkül megfigyelhető 'rejtőzés jelenség' összehasonlító”* vizsgálatáról (359). Meglátása szerint *„a bujkálás-történetek hazai példái átlagosan 2–4 hónapot fednek le, és zömmel a fővárosra és környékére (ezen belül lakásokra) koncentrálnak. A rejtőzés-kutatás Magyarországra vonatkozó fejezete azonban még jobbra feltáratlan. Minden eset egyedi térbeli feltételekkel és szociális kapcsolódási pontokkal rendelkezik”* (375).

A kötetet a szerzők rövid életrajza zárja (377–383). A tanulmányok által megjelenített gazdag ismeretanyag naprakész és átfogó jellege miatt ez a tanulmánykötet méltán tarthat igényt arra, hogy ott legyen mindenki könyvespolcán, aki a benne felvetett témák iránt érdeklődik vagy azok kutatásával foglalkozik.

Jakab Attila

